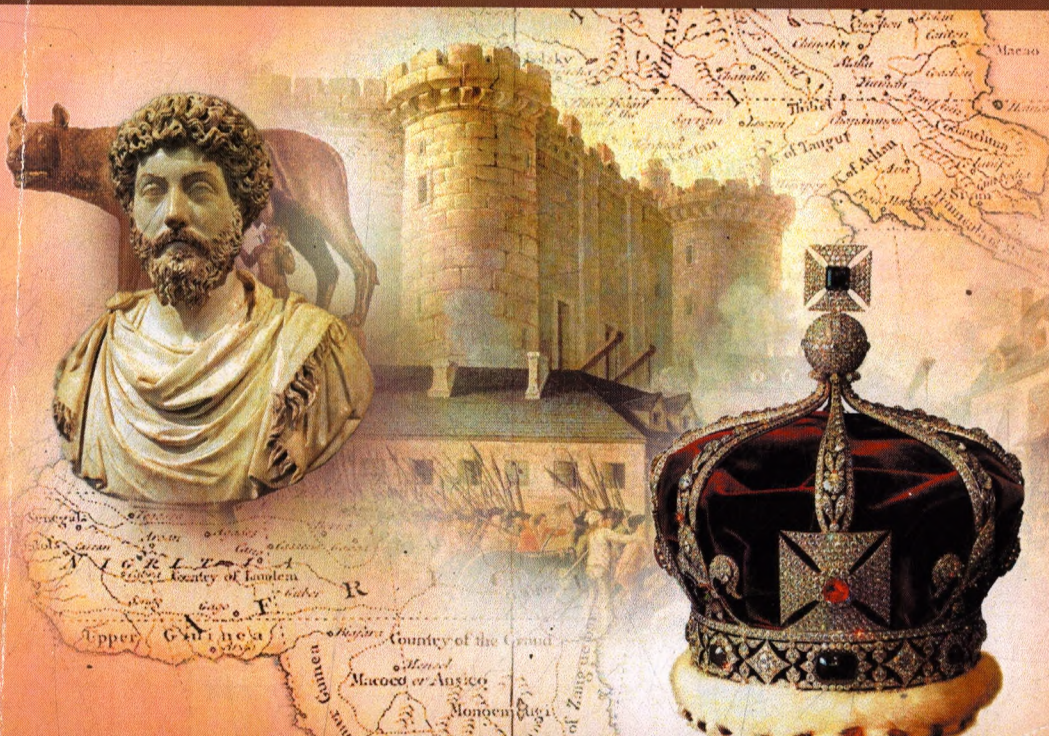

67.1e75

190

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТІВ

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТІВ

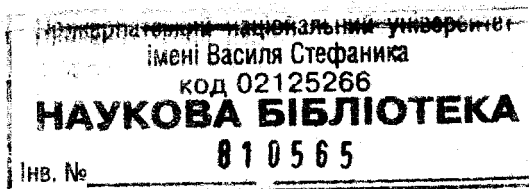
НБ ПНУС

810565

«Центр учбової літератури»
Київ – 2013

УДК 340.12(075.8)
ББК 67.3я73
I-90

Упорядники – І. В. Тетарчук, Т. Є. Дяків

Історія вчень про державу та право [текст] : Навчальний посібник для підготовки до іспитів. – К. : «Центр учбової літератури», 2013. – 184 с.

ISBN 978-611-01-0471-5

У запропонованому навчальному посібнику розглядається світова політична думка, викладено основні доктрини про право і державу Стародавнього світу, Середньовіччя, Нового і Новітнього часу, показано народження і розвиток основних ідей про право і державу, особливу увагу приділено теорії правової держави, характеристикі різних шкіл права тощо.

Навчальний посібник розрахований на студентів, слухачів, аспірантів юридичних навчальних закладів.

Структура посібника побудована на найбільш оптимальному та легкому поданні матеріалу студентам – у запитаннях і відповідях, при цьому відповідь на питання викладена та розкрита чітко, стисло та зрозуміло.

Даний посібник стане у пригоді всім, хто бажає озброїти себе системою знань з історії вчень про державу і право.

УДК 340.12 (075.8)
ББК 67.3я73

ISBN 978-611-01-0471-5

© «Видавництво «Центр учбової літератури», 2013.

ПЕРЕДМОВА

Історія вчень про державу та право належить до теоретико-історичних дисциплін, які мають світоглядний характер.

У вченнях про державу і право зосереджено великий політико-правовий досвід минулих поколінь, відображено основні напрямки, підсумки попередніх досліджень проблем свободи, права, законодавства, політики, держави.

Предметом дослідження історії вчень про державу та право є історія виникнення і розвитку поглядів, вчень і теорій щодо походження, ролі і значення та ідеальної форми держави і політичної системи суспільства, а також вчень і теорій про право, його суть і призначення, окремі державно-правові інститути та теорій і концепцій про ідеальні або бажані форми державно-правового буття.

Історія вчень про державу та право дає можливість зрозуміти важливість і значення права і держави в духовній історії людства, усвідомити постійну роботу людської думки, її постійний пошук оптимальних, ідеальних форм державно-правової організації життя народів.

Першочерговим завданням навчального посібника є озброєння студентів знаннями фактичного матеріалу, розумінням закономірностей еволюції політичної думки, її впливу на суспільну свідомість і політичне життя кожного народу. Посібник переслідує мету викласти коротку історію найбільш впливових концепцій права і держави, показати закономірність й основні напрямки розвитку політико-правової ідеології, а також допомогти формуванню теоретичного мислення та правової культури студентів, вміню кваліфіковано оцінювати політико-правові явища, ідеї, доктрини.

У запропонованому навчальному посібнику розглядається світова політична думка, викладено основні доктрини про право і державу Стародавнього світу, Середньовіччя, Нового і Новітнього часу, показано народження і розвиток основних ідей про право і державу, особливу увагу приділено теорії правової держави, характеристиці різних шкіл права тощо.

Навчальний посібник розрахований на студентів, слухачів, аспірантів юридичних навчальних закладів.

Структура посібника побудована на найбільш оптимальному та легкому поданні матеріалу студентам – у запитаннях і відповідях, при цьому відповідь на питання викладена та розкрита чітко, стисло та зрозуміло.

Даний посібник стане у пригоді всім, хто бажає озброїти себе системою знань з історії вчень про державу і право.

ВСТУП

ДО ІСТОРІЇ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО

1. Завдання і значення курсу історії вчень про державу та право

Навчальна дисципліна «Історія вчень про державу і право» розглядає історію концепцій, поглядів на соціально-політичний і державно-правовий розвиток окремих суспільств і людської цивілізації загалом.

Історія вчень про державу і право досліджує загальні закономірності суспільного розвитку, відносини особи і держави, держави і соціуму, народу і влади, права та свободи людини, формування громадянського суспільства і громадянськості, співвідношення юридичної рівності, прав людини, політики й моралі, демократії і авторитарної природи влади.

Історія вчень про державу і право тісно пов'язана з такими юридичними науками, як теорія держави і права, філософія права, історія держави і права. Водночас вона сприяє кращому опануванню спеціальних галузей права (цивільного, конституційного, кримінального, адміністративного, трудового та ін.).

Сутність, зміст і призначення історії вчень про державу і право як навчальної дисципліни виявляються у її функціях:

- *пізнавальній* (вивчення природи держави і права, формування цілісного уявлення про особливості функціонування цих інститутів);
- *світоглядній* (формування правосвідомості, правової й політичної культури);
- *комунікативній* (висвітлення знань, фактів про державно-правовий розвиток);
- *прогностичній* (прогнозування тенденцій, перспектив розвитку держави і права);
- *прикладній* (передавання систематизованих знань, підготовка фахівців-юристів).

Основними завданнями історії вчень про державу і право є формування теоретичного мислення, історичної і правової свідомості, вміння на конкретному історичному матеріалі відстежувати закономірності державно-правового розвитку, розкривати зміст значущих теоретичних концепцій держави і права попередніх епох, утвердження у свідомості людини розуміння багатоманітності й невичерпності осягнення державно-правового розвитку як основи колективного та індивідуального людського буття.

Завданням історії вчень про державу та право є не тільки вивчення історії становлення і розвитку ідеї права, закону, держави, головних державно-правових інститутів у процесі формування людської цивілізації, але й формування світогляду кожного юриста.

Ця навчальна дисципліна повинна не тільки показати формування розуміння цінності права і держави на різних історичних етапах розвитку людського суспільства, ознайомити з історичними коріннями таких визначальних у сучасному державно-правовому житті інститутів та ідей, як верховенство права, права і свободи людини, суверенітет тощо, але й виконувати, до певної міри, ідеологічну функцію.

Вивчення історії вчень про державу та право повинно послужити формуванню власного юридичного світогляду кожного майбутнього юриста, який базується на знанні різних підходів і концепцій до конкретних державно-правових інститутів, держави і права в цілому.

Поява вчень про державу і право нерозривно пов'язана з зародженням та розвитком самих держави і права.

Саме держава і право, як феномени, які найбільш тісно пов'язані з суспільним життям кожного індивіда, одними з перших стають предметом теоретичних роздумів людини.

Тому вже в перших письмових пам'ятках людства можна зустріти ідеї щодо виникнення держави і права та щодо їхнього вдосконалення, про ідеальну державу, оптимальні суспільні відносини.

При вивченні поглядів того чи іншого мислителя необхідно звернути увагу на історичні умови, за яких появляється те чи інше вчення, на постать самого вченого, на співвідношення між новим та попередніми вченнями.

2. ПРЕДМЕТ ТА МЕТОДИ ПІЗНАННЯ ІСТОРІЇ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО

Предметом історії вчень про державу та право є історія виникнення і розвитку теоретичних знань про право, державу, політику, законодавство, історія політичних і правових теорій, тобто історія розвитку право — і державознавства.

Історія вчень дає можливість зрозуміти важливість і значення права і держави в духовній історії людства, усвідомити постійну роботу людської думки, її постійний пошук оптимальних, ідеальних форм державно-правової організації життя народів.

Протягом усієї людської цивілізації це прагнення залишається постійним і визначальним: ідеї про право, як мірило справедливості, про верховенство закону, про державу як оптимальну форму узгодження інтересів усіх членів суспільства.

Предметом історії вчень про державу та право є історія виникнення і розвитку поглядів, вчень і теорій щодо походження, ролі і значення та ідеальної форми держави і політичної системи суспільства, а також вчень і теорій про право, його суть і призначення, окремі державно-правові інститути та теорій і концепцій про ідеальні або бажані форми державно-правового буття.

В предмет даної науки входить історія теоретичних уявлень про найбільш істотні аспекти політики і права в їхніх необхідних внутрішніх взаємозв'язках, взаємодії та взаємовпливі.

У найбільш загальному вигляді можна сказати, що предметом такої самостійної юридичної наукової дисципліни, як історія вчень про державу та право, є політичні і правові теорії минулого, взяті в їхній генезі, історичному розвитку і зв'язку з сучасністю.

Історія вчень про державу та право є самостійною науковою і навчальною дисципліною одночасно теоретичного та історичного профілю.

Ця її особливість обумовлена тим, що в її межах вивчається і висвітлюється специфічний предмет — історія виникнення і розвитку теоретичних знань про державу, право, політику і законодавство, історія політичних та правових теорій.

Як і будь-яка інша наука і навчальна дисципліна, історія вчень про право і державу має свою методологію.

Методологія — теорія пізнання, система принципів (тобто основних начал) і методів (способів) наукового дослідження, основних підходів до вивчення тієї чи іншої науки.

Історія вчень про державу і право належить до соціально-гуманітарних наук, які послуговуються широким спектром методів вивчення, що у сукупності формують методологію — систему дослідження об'єкта пізнання.

Історія вчень про державу і право є не лише одним з основних шляхів оволодіння теоретичними основами розвитку різноманітних суспільств, а й дає змогу отримати ефективні для практичного застосування знання, що зумовлює підбір комплексу методів, які вона використовує.

Вивчення історії вчень про державу і право неможливе без застосування *гносеологічного принципу*, що дає змогу розглядати предмет з точки зору того, якою мірою пізнання потенціалу державно-правової думки, розвитку політичних і правових інститутів є процесом, що уможливорює усвідомлення ролі держави і права в розвитку людства, опанування механізмів державно-правового вдосконалення суспільства.

Завдяки такому підходу різні напрями державно-правової думки постають як певні етапи процесу пізнання, наближення до розуміння істинної природи суспільних феноменів.

Серед усіх методів, які використовують у соціально-гуманітарних науках, чільне місце належить *діалектичному методу*, який орієнтує на пізнання явищ суспільного життя у процесі його розвитку, виникнення суперечностей, єдності та боротьби протилежностей. Він спрямовує суб'єкта пізнання на розгляд певних об'єктів (державно-правових феноменів, концепцій, ідей, думок) у постійному взаємозв'язку між собою та з різноманітними явищами людського буття.

У тісному зв'язку з діалектичним методом перебуває *принцип історизму* — універсальний метод соціального пізнання, який передбачає вивчення знань, надбаних людством, у їх послідовно-часовому розвитку; виявлення зв'язку минулого, теперішнього і майбутнього; дослідження суспільних явищ, усього історичного процесу людської діяльності на основі об'єктивних закономірностей, єдності історичного й логічного.

Для історії вчень про державу і право історизм відкриває широкі можливості щодо виявлення характеру минулого, ознак сьогодення та тенденцій майбутнього в соціальній пам'яті людства, здатності особистості до постійного самопізнання та раціональної діяльності.

Визначення характерних особливостей державно-правових учень неможливе без застосування *порівняльно-історичного методу* — зіставлення поглядів мислителів різних епох і народів на розвиток певних державно-правових явищ та інститутів, таких як влада, держава, демократія, з метою виявлення спільних та специфічних ознак.

Порівняльно-історичний метод дає змогу здійснювати узагальнення минулого досвіду, осмислення соціально-історичного процесу за різних географічних, політичних умов суспільного розвитку; виявляти особливості етапів і періодів історії людства; адекватно розуміти закони, що скеровують суспільно-політичні явища та процеси, сприяють формуванню світогляду, свідомості й політичної культури громадян.

Осягненню складної структури суспільного життя та можливостей його пізнання сприяє *соціологічний метод*, який передбачає виявлення соціальної обумовленості теоретичних підходів мислителів різних часів.

Сенс його застосування полягає насамперед у виявленні постійних зв'язків між фактами суспільного життя і специфікою їхнього

осмислення з метою з'ясування загальносоціальних закономірностей та розширення можливостей пізнання різноманітних явищ суспільного життя.

Загальна та політична культура певного суспільства охоплює культуру мислення і рівень осмислення представниками певного народу спільних закономірностей і національних особливостей державно-правового розвитку.

З огляду на це використовують *культурологічний метод*, який разом із з'ясуванням загальнокультурних позицій змісту певних державно-правових учень (рівень розвитку знань, ідеологія, досвід, традиції, норми та ін.) зосереджується і на їх емоційно-психологічних компонентах — переконаннях, почуттях, настроях, переживаннях мислителя чи суспільства, до якого він належить.

У контексті використання цього методу державно-правові вчення постають як частина загальної культури людства, певного народу, що виявляється у процесі суспільного буття, спільної життєдіяльності, державотворчої практики.

Важливу роль у вивченні державно-правової думки відіграє *ціннісний метод*, спрямований на з'ясування значення певних явищ для суспільства й особистості, на їхнє оцінювання з погляду свободи, справедливості, демократії, поваги до прав і свобод людини.

Цей підхід орієнтує на розроблення певного ідеалу. Застосовуючи його, слід пам'ятати про небезпеку надмірної ідеалізації дійсності, можливого відриву від конкретних реалій суспільного життя.

Однак за органічного поєднання з іншими методами ціннісний підхід надає державно-правовому розвитку етичного, людського виміру.

У сучасних державно-правових дослідженнях широко застосовують *антропологічний метод*, який передбачає обумовленість держави і права природою людини як родової істоти з усіма її потребами і проблемами.

Цей підхід сприяє виявленню ірраціональних, інстинктивних, біологічних та інших мотивів поведінки людей, обумовлених людською природою.

Принцип об'єктивності, як загальнонауковий метод, вимагає оцінювати вчення й ідеї в них без упередженості, політичної чи партійної кон'юнктури, ідеологічних пристрастей.

Принцип соціального підходу, загальнолюдської моралі. Він вимагає оцінювати ідеї, вчення, політичні програми з погляду інтересів народу, загальнолюдських цінностей.

Емпіричний метод, який полягає в зборі та описі фактів і подій. Емпіричний метод спирається на дані спостережень і експерименти. Виявлені нові факти, в свою чергу, готують основу для наукового узагальнення.

Причинно-слідчий метод, або *каузальних метод*. Суть цього методу полягає у виявленні причинно-наслідкових зв'язків між окремими явищами.

Метод позитивного і нормативного аналізу. Позитивний аналіз спрямований на виявлення об'єктивних закономірностей і явищ у тому вигляді, як вони існують, тобто має на меті констатацію факту. Нормативний аналіз припускає оціночні судження. Це підхід з точки зору повинності, з'ясування того, сприятливо чи ні дане економічне явище. Нормативний аналіз дуже важливий при формуванні економічної політики.

Функціональний метод. Для нього характерний аналіз всіх категорій в їх взаємодії один з одним як рівнозначних.

Методологія будь-якої науки включає набір загальнонаукових і спеціальних методів дослідження. До *спеціальних методів дослідження історії вчень можна віднести* і догматичний (для встановлення юридичних принципів, визначень, понять розроблених чи вживаних мислителем), хронологічний (вимагає досліджувати вчення в їх хронологічній послідовності, історичному розвитку), конкретно-історичних умов, їх впливу на творчість мислителя та її результати, порівняльно-історичний (для порівняння, співставлення різночасових ідей, концепцій, проектів державних реформ), біографічний (для врахування взаємозв'язку фактів біографії і творчості мислителя) та ін.

3. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО

Прийнято виділяти три періоди в історії вчень про державу та право:

— *античний*, для якого є характерним те, що він не розрізняє державу і суспільство, право і мораль;

— *середньовічний*, характерним є прагнення до звільнення від земних пут, перенесення ідеалів у загробне життя. В той же час, держава і церква зливаються в одне, норми права співпадають з релігійними канонами;

— *сучасний*, який охоплює і сучасність, характеризується боротьбою людини за свою свободу, за свої права: починаючи від боротьби за свободу совісті, через політичні права до соціально-економічних прав і, врешті, до комплексу прав і свобод людини, який знаходить своє закріплення в Міжнародній Хартії прав людини.

Періодизація історії вчень про державу та право, структура курсу обумовлені прийнятою історичною періодизацією (Стародавній світ, Середньовіччя, Новий і Новітній час і сучасність), програмою навчальної дисципліни.

Основними джерелами вивчення курсу є твори мислителів минулого, теоретичні рішення в них проблем права, держави, політики, прав особистості й ін.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

4. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО В СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ ТА МЕСОПОТАМІЇ

До найдавніших міфологічних уявлень про державу і право належить давньоєгипетська думка. IV-III тис. до н.е. виникає рабовласницька держава у Єгипті. Держава склалась у вигляді централізованої бюрократичної монархії, на чолі якої стояв фараон, який зосереджував і світську, і духовну владу.

Визнання божественності правителя об'єднувало державу навколо фараона. Правитель Єгипту рівний з Богами, його вважають двійником Бога, називають Богом і Ланом, тобто – теократична доктрина державної влади. Боги не лише створюють законний порядок, а й разом з фараоном продовжують вдосконалювати його, створюючи для цього політичні установи і законодавство. Правитель все знає і ніколи не помиляється. Він як і Боги, підтримує весь космічний лад.

Право фараона є виразом божественного «ка». Божественна влада фараона покладає на нього завдання: організатор і охоронець культу богів, будівничий святинь і священнослужитель; обороняє країну і розширює її територію; фараон – джерело і норма справедливості, справедливим є те, що правитель хоче і що він оголосить; керує силами природи і забезпечує добробут.

Правова культура давнього Єгипту базувалась на розумінні права як виміру належної поведінки, обов'язку вчиняти дії і вчинки, обумовлені соціальним статусом і добродетністю поглядів.

Специфікою правового світогляду Давнього Єгипту є нерозривний зв'язок права з ритуалом.

Уособленням справедливості і правосуддя була богиня Маат. Згідно з міфологічними й релігійними поглядами давніх єгиптян, правду, справедливість і правосуддя втілювала богиня Маат. Судді носили її зображення і вважалися її жерцями. Із часом слово «маат»

набуло значення вищої природно-божественної справедливості, якій мали відповідати всі земні діяння суддів, фараонів, номархів (правителів адміністративних округів Давнього Єгипту), жерців, чиновників, а також усі положення тодішніх правових норм, звичаїв, адміністративних та інших офіційно схвалених рішень і правил поведінки.

Ранні уявлення давніх єгиптян дійшли до нашого часу в написах на стінах пірамід, величних гімнах на честь феодалів, давніх літературних пам'яток XVIII-XV ст. до н. е.: «Повчання Птахотепа», «Життєпис вельможі Уни», «Розпорядження в Коптосі», «Повчання Гераклеопольського царя своєму синові», «Повчання Аменемхета I», «Речення Іпусера», «Літопис Тутмоса III», «Книга мертвих», «Припис про службові обов'язки верховного сановника». Свідчення давньоєгипетської думки містяться також у численних міфах і казках, працях давньогрецьких істориків Геродота (між 490-480—прибл. 425 до н. е.), Плутарха (прибл. 45—прибл. 127), Діодора Сицилійського (прибл. 90-21 до н. е.).

Погляди на управління державою і суспільством єгипетської знаті розкрито в одному з найдавніших давньоєгипетських документів «Повчання Птахотепа», у якому Птахотепа обґрунтував культ фараона як прямого спадкоємця небесних богів, довів необхідність існування суспільної нерівності. Нижчі (погані) люди повинні підкорятися вищим (цінним і благородним). Покарання для рабів має бути швидким і жорстоким. Водночас він наголошував на природній рівності усіх вільних людей, аргументував необхідність відповідності людської поведінки незалежно від походження вимогам добродійності та справедливості.

У «Повчанні Гераклеопольського царя своєму синові» міститься заклик не вдаватися до несправедливих і протизаконних учинків, бо тільки такою поведінкою можна заслужити милість богів у потойбічному світі. Правитель у цьому творі постає як людина, що творить добро і прагне справедливості. Існуючі порядки зображено автором як божественні і справедливі, вічні й незмінні.

Систематизоване дослідження давньоєгипетських пам'яток державно-правової і політичної думки засвідчує формування у Давньому Єгипті принципів соціального устрою і правил управління суспільством, наближених до ідеальної держави, що пізніше втілилось в ученнях Платона та інших античних мислителів.

Історія Єгипту, в тому числі історія держави і права, дослідниками пізніших часів була поділена на три великі періоди: Стародавнє царство (приблизно 3000-2400 рр. до н.е.); Середнє царство (2160-1750 рр. до н.е.); Нове царство (приблизно 1600-1100 рр. до н.е.).

Далі настає тривалий період занепаду єгипетської держави. Кожне царство охоплювало 10 династій фараонів, тобто всього, згідно з даними єгипетського історика і жерця Манефона (ІУ-ІІІ ст. до н.е.), було 30 династій. Сучасні дослідники до цих трьох періодів додають ще два— Раннього царства (ХХХ-ХХУІІІ ст. до н.е.) і Пізнього царства (ХІ ст. до н.е.— 525 р. до н.е.).

Основними джерелами праве в Стародавньому Єгипті були звичай і закон. Найдавніші закони або їх збірники не збереглися. Про них лише згадують у працях грецькі та римські історики.

У *Месопотамії* та прилеглих до неї областях (Сирія, Фінікія) вже за доби правління царя Вавилону Хаммурапі (ІІ тис. до н. е.) посилилась тенденція до формування станово-класового суспільства. Тут поряд із державною владою-власністю та системою державного централізованого перерозподілу матеріальних та духовних благ дедалі виразніше почали владно заявляти про себе приватні власність та підприємництво, започатковувався процес поступового відокремлення влади від власності. Намагання Хаммурапі зберегти попередні уявлення про божественний характер влади і своїх законів, переконати суспільство про їхню відповідність незмінним божественним приписам і справедливості знаходимо в Законах царя Хаммурапі — політико-правовій пам'ятці ХVІІІ ст. до н. е.

Правитель Вавилону вважався сином Бога Мардука, який очолював пантеон я сином Бога Мардука, який очолював пантеон богів. Мардук послав Хаммурапі щоб добре керував народом. Правителя визнавали прототипом людини і тінню Бога. Так сам як і в Єгипті правитель є посередником між Богами і людьми, належить до обох світів. Правитель є верховний серед священнослужителів, пастор народу, відповідальний за добробут і спокій; будує міста і дороги, керує завойовницькими походами, мудрець і мудрий правитель. Свою волю Боги передають йому у снах. Закони — воля Бога. Ці Закони Царя Хаммурапі проголошені як такі, що охороняють слабих і захищають справедливість. Тут, славиться необмежена влада правителя, який, спираючись на бюрократичний апарат, зосередив у своїх руках законодавчу, виконавчу, судову і релігійну владу.

Закони Хаммурапі свідчать про розвиненість економічних відносин та відповідне економічне мислення. В них ідеться про:

- 1) створення великого царського господарства;
- 2) збереження приватної власності, рабоволодіння;
- 3) встановлення правових норм, які жорстко регламентували натурально-господарські основи, пов'язавши їх не тільки з майновою відповідальністю;

- 4) боротьба з лихварством;
- 5) заміна натуральної сплати податків грошовою;
- 6) впорядкування сімейних відносин.

Ще однією історичною пам'яткою економічних уявлень став Старий Заповіт Біблії, який є збіркою 50-ти книг, написаних відомими авторами в період з XIII до II ст. до н. е. Характерною рисою цієї пам'ятки є:

- захист інтересів бідних верств населення;
- засудження лихварства та торгового рабства;
- заклик до відновлення традицій, норм, звичаїв патріархального життя.

5. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО В СТАРОДАВНІЙ ІНДІЇ

Державно-правові вчення народів, що населяли Індостан, починаючи із середини II тис. до н. е., тобто від приходу до Індії аріїв, містилися у ведах (знаннях) — Рігведі, Самведі, Яджурведі та Атхарваведі, а в VII-III ст. до н. е. — у дхармасутрах (кодексах поведінки) Гаутами (Будди), Апастамби, Васіштхи, Баудхаяни та ін.

У ведійський період на території Давньої Індії панував *брахманізм* — релігійно-філософська система поглядів на суспільство, державу і особу, яка виправдовувала встановлений Богом інститут кастового ладу.

Поділ людей на панівні касты брахманів (священнослужителів) і кшатріїв (вояків), неповноправні касты вайшіїв (землеробів) і шудрів (слуг) та повністю безправних «позакастових» недоторканих — стрижень всієї давньоіндійської думки. Інші її ознаки перегукують ся з тогочасними системами мислення, які утверджували обоження світоустрою, божественне коріння державної влади, небесне походження закону тощо.

Всесилля брахманізму почав підривати *буддизм* (учення, зосереджене на проблемах буття особистості, запереченні святості кастового поділу суспільства, проповідуванні рівності людей (окрім рабів), ненасильства).

Засновник учення Будда заперечував брахманістські погляди на засоби завоювання і збереження влади як аморальні, жорстокі, егоїстичні, а те, що згодом стало називатися політичним мистецтвом, політичною наукою, буддизм вважав чимось другорядним і низькопробним. Сам же Будда став в Індії засновником «науки про праведність».

Водночас із буддизмом еволюціонував *джайнізм* — вчення, послідовники якого заперечували авторитет вед, кастові відмінності й прагнули до звільнення від перероджень у нірвані (звільнення від усіх земних благ і пороків).

В найдавніші часи основним джерелом права в Індії був звичай. З розвитком державності дедалі більшого значення набули закони, які створювали царі і брахманські школи.

Характерною рисою джерел індійського права стародавньої епохи є його тісне поєднання, переплетення з релігією. Релігія про-низувала все суспільне, державне, особисте і громадське життя та діяльність людей. Релігія зобов'язувала всіх дотримуватись певних правил поведінки — дхарм. Для кожної касты були свої окремі дхарми. Норми дхарм мали релігійний, моральний і правовий характер. Вони були створені брахманськими школами на основі старовинних релігійних книг — Вед, норм звичайного права, судової практики, розпоряджень царів, законодавства. Брахмани привносили у дхарми і свої релігійно-етичні та моральні погляди, уявлення, що відображали їх світогляд і переконання. Не забуваймо і того факту, що більшість суддів у Індії теж були брахманами.

У різні часи в Індії з'являлися збірники дхарм, які часто називали законами — закони Ману, Гаутами, Анастомби, Нарада, Артхаша-стра та ін. Вони становили собою творчість різних шкіл брахманів і були не тільки регулятором поведінки, діяльності звичайних людей та урядовців, правителів, а й навчальними посібниками.

Артхашастра. Нині під назвою «Артхашастра» (санскр. — наука про користь, практичне життя) відомий давньоіндійський трактат, зібрання практичних настанов про користь, життя, форми і засоби існування людини, суспільства, держави.

Артхашастра систематизувала уявлення давньоіндійського суспільства про управління господарством, військове мистецтво, зовнішню політику, форми і методи здійснення влади, правила поведінки правителів і чиновників, побудову державного апарату і технологію судочинства, порядок набуття і утримання маєтностей тощо.

До наших днів дійшла лише Артхашастра, складена у IV ст. до н. е. міністром Каутільєю. Артхашастра є узагальненням попередніх учень про мистецтво державного управління та політики і висвітлює три групи проблем: цілі і завдання діяльності освіченого монарха та вимоги до нього; функції державного управління, правової політики і законодавства; питання війни і миру, дипломатії і міжнародних відносин.

Основною ідеєю цієї літературної пам'ятки є декларування вільної від моральних застережень політики.

В Артхашастрі піддається сумніву абсолютизація авторитету вед і необхідність беззастережно керуватися релігійно-догматичними настановами. Політичні знання, згідно з настановами трактату,

мають спиратися на узагальнення й систематизацію історичного та емпіричного досвіду.

Особистість повинна керуватися чотирма головними призначеннями: дхармою (праведність), артхою (користь), камою (бажання) та мокшою (звільнення). Загальне благо ніяк не пов'язане з інтересами особи і досягається сумлінним виконанням кожним своїх обов'язків. Люди від природи недосконалі, тому необхідно широко застосовувати данду (примус, покарання). Цар— земний бог, не пов'язаний дхармою батько для підданих. Держава виникає з того, що народ обирає першого царя і призначає йому відповідне утримання за охорону миру і спокою, щоб вийти з первісного стану хаосу.

Проголошуючи ідею договірної походження держави, концепції природної нерівності людей, Артхашастра увійшла в історію як кодекс набуття і утримання влади, зведення форм, методів і засобів політичної діяльності та державного управління.

Закони Ману. У II ст. до н. е. з'явився кодекс поведінки населення— Манавадхармашастра, або Закони Ману.

У Законах Ману значно більше уваги приділено правовим питанням. Однак зміст законів виходить за межі правової регламентації і являє собою кодекс соціального життя Давньої Індії. Політичним поглядам тут присвячено главу VII, де йдеться про мету царювання, якості царя, розпорядок його робочого дня, про основи політики у воєнний і мирний час, та частину глави IX, де сформульовано обов'язки царя. Закони Ману стали початком поступового відходу індійського суспільства від буддизму і повернення до нової хвилі брахманізму, його відродження, консолідації і звеличення. Закони утверджують соціальний консерватизм, відтворюють обожнення царської влади, закріплюють жорстокість покарань.

Збірник складається з 12 розділів. Кожен з них містить велику кількість віршованих повчань, норм і правил поведінки. Умовно зміст законів Ману можна поділити на три частини:

- 1) релігійні приписи брахманів;
- 2) норми, що регулюють організацію і діяльність державних властей та взаємовідносини їх з громадянами;
- 3) норми цивільного, шлюбно-сімейного та кримінального права.

Ще одним збірником правових і морально-етичних норм була так звана *Нарада*, складена у пізніші часи, ніж закони Ману. Тут чіткіше виявлені симптоми кризи рабовласницької системи, зародження нових елементів соціально-економічних, правових і морально-етичних відносин. Цей збірник більшою мірою нагадує трактат з права. У ньому міститься багато норм різних галузей права, зокрема

цивільного і кримінального, дано детальний опис механізму організації і діяльності суду, здійснення судочинства.

6. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО В СТАРОДАВНЬОМУ КИТАЇ

Концептуальні погляди і міркування китайських мислителів I тис. до н. е. щодо держави і права започаткували оригінальні напрями у політико-правових дослідженнях усього людства. Заслугою давньокитайських мислителів є те, що вони першими в історії правових і політичних учень почали переводити державно-правові доктрини від міфологічного світорозуміння, винятково божественних постанов на раціональний ґрунт, земну основу.

Батьком давньокитайської правової і політичної думки вважають напівлегендарного *Чжоу-гуна* (XI-X ст. до н. е.), який розробив формулу зміни династій. Небо надає мандат тому, хто втілює у своїй особі найбільшу кількість де (чеснота, благодать, справедливість), а правитель уже сам віддає владу наступникам (не обов'язково спадкоємцям) доти, поки в них не вичерпається де. Тоді Небо знову втручається у Піднебесну, вибирає мудреця, сповненого де, і цикл починається знову. Першими ознаками втрати де є аморальність правителя, зневажливе ставлення до підданих, порушення норм справедливості. На межі VIII-VII ст. до н. е. перший радник у царстві *Ці Гуань Чжун* (?-645 до н. е.) розробив теорію про два можливі шляхи державного управління: ба-дао — правління, засноване на силі, і ван-дао — правління, засноване на чеснотах. Держава у його вченні розглядалася як колишня сім'я, що дуже розрослася. Закони, зауважував Гуань Чжун, — це батько і мати народу. Правитель і чиновники, вищі і нижчі, знатні і бідні — всі повинні дотримуватись закону. Це і зветься великим мистецтвом правління.

Витворюються чотири суспільно-політичні напрями.

Перший — започаткований *Лао-цзи* даосизм, прихильники якого висловлюються проти будь-якого втручання влади у справи суспільства.

Другий — започатковане *Конфуцієм* конфуціанство.

Третій — вчення *Мо-дзи*, в основу якого покладалася ідея всеосяжної любові, на якій повинні були базуватися відносини між людьми.

Четвертий — *школа юристів* («фадзя»), які вперше рішуче виступили за безумовне дотримання писаного права, як основи охорони власності та особи.

Поширеною течією давньокитайської державно-правової думки був *даосизм* — філософське вчення, згідно з яким природа і життя

людей підпорядковані загальному божественному закону дао. Його постулати викладено у трактаті «Дао де цзін» (III ст. до н. е.), авторство якого приписують *Лао-цзи*.

Дао — найвищий безликий абсолют. Держава, суспільство і людина — природна частина дао і космосу. Всі вони підпорядковуються законам вічності.

Держава повинна бути маленькою, державою-селом, а народ — безграмотним, неписьменним, недоумкуватим, що дасть змогу зробити головними методами державного управління «мудрість простоти», засновану не на знаннях, а на інтуїції, а також «недіяння», тобто інертність адміністрації, створення розумним і проникливим правителем умов для стабільного природного розвитку суспільства без штучного пришвидшення природних процесів активністю провідників держави.

Лао-цзи вважають одним із перших представників анархізму.

Держава по Лао-цзи — природне утворення, що розвивається своїм шляхом, але залежить від волі людини. Усі нещастя в державі відбуваються через порушення природного закону дао.

Для того щоб цей закон не порушувати, владі не слід плодити безлічі забороняючих законів, податків. Звідси Лао-цзи виводив важливий принцип даосизму — принцип недіяння, стримування від активних дій, що загрожують спокою держави і руйнують її.

Найвищого розквіту державно-правова думка у Давньому Китаї набула у другій половині I тис. до н. е. Саме в цей період жив і творив *Конфуцій* — засновник конфуціанства — філософського вчення, яке у відносинах людини і світу проголошує верховенство добра, захищає непорушність установлених небом суспільних понять. Його основи викладені в книзі «Бесіди і судження» («Лунь-юй»), складеної учнями і послідовниками мислителя.

Центральним поняттям вчення Конфуція є гуманність (жень), що визначає відносини між людьми, кінцеву мету морального самовдосконалення. Жень виступає як закон, сукупність етичних і соціальних норм.

На питання про призначення жень давньокитайський мудрець відповів: «Чого не бажаєш собі, того не роби людям». Соціально-політична ієрархія у Конфуція будується за принципом нерівності людей, однак взаємини між правителем «досконало-мудрим», чиновниками і підданими підлягають чеснотам. Чеснота, гуманність, а не насильство — метод управління державою. Чи не краще, ніж нав'язувати волю правителя, керуючи державою, убивати людей? Якщо воруванням досягнути добра, то і народ буде добрим».

наставляти народ особистим прикладом, керувати на основі чеснот, а не законів. На зміну звичаєвому праву і законодавству

Спираючись на традиційні погляди, Конфуцій розвивав патриархально-патерналістську концепцію держави.

Держава трактується ним як велика родина. Влада імператора уподібнюється владі батька, а відносини правлячих і підданих — сімейним відносинам, де молодші шанують старших і слухаються їх.

Громадський мир досягається подоланням поляризації багатства і бідності. Блага громадського миру вище бунтів, боротьби за владу, воєн. Він засуджував завоювання, радив завойовувати за допомогою «освіченості і моралі».

Заповіді Конфуція було оголошено обов'язковими «для 10 тисяч поколінь». Конфуціанство від 136 р. до н. е. до Сінхайської революції (1911) визнавалось офіційною ідеологією Китаю.

Учення розвивали і видозмінювали Мен-цзи та Сюнь-цзи. Мен-цзи (прибл. 372-289 до н. е.) одним із перших у світовій державно-правовій думці висловив сумнів щодо абсолютності влади правителя та його непорочності, чітко розмежував фізичну та розумову працю, обґрунтовував тезу про завоювання влади через оволодіння серцями і душами людей, відхилив ідеї форми правління, яку греки назвали демократією, доводячи її непридатність і для Китаю, і для всього Сходу.

Сюнь-Цзи (313-238 до н. е.), навпаки, проголошував природність зла, жорстокості у людині, а тому закликав її до самовдосконалення, усвідомлення своєї соціальної сутності. На його думку, теза про рівність людей є надуманою, а застосування сили, в т. ч. сили права, закону в державному управлінні і вихованні дає хороші результати. Таке розуміння сприяло перетворенню основних доктрин Конфуція на державну релігію Китаю. Значного поширення це вчення набуло у Японії, Кореї, В'єтнамі.

Ще однією потужною течією давньокитайської державно-правової думки був *моїзм* політична філософія, що ґрунтувалася на однаковому ставленні до всіх людей, тобто на любові.

Її засновник *Мо-цзи* першим у давньокитайській суспільно-політичній думці аргументував ідею виборності першого правителя. У своєму вченні Мо-цзи наполягав на врахуванні інтересів народу в процесі управління державою. Він наголошував, що влада має застосовувати не тільки насильство і покарання, а й моральні форми впливу на людей.

Основоположник *легізму* — вчення, яке ототожнювало право і закон.

Його правові і політичні погляди спрямовувались на подолання поширених на той час ідеалів конфуціанства у сфері управління державою.

Вони викладені його учнями у праці «Шан цзюнь шу» («Книга правителя області Шан»), завершений у III ст. до н. е. Шан Ян був упевнений, що порядок у державі досягається трьома шляхами:

- 1) через закон як те, чого дотримуються і правитель, і сановники;
- 2) через довіру як те, що встановлюється спільно і правителем, і сановниками;

- 3) через владу як те, чим розпоряджається один правитель.

При цьому сформулював гасло, яке суперечить попереднім твердженням автора: «Мудрий творить закони, а дурники обмежуються ними». Шан Ян розробив досконалу теорію східної деспотії; створив оригінальні концепції рівних можливостей, рівності перед законом, державного регулювання економічних процесів, несумісності політики з мораллю; обґрунтував імператорсько-бюрократичну систему державного управління.

Він також започаткував принцип колективної відповідальності перед законом і систематичного оновлення державного апарату, теорію «єдиного» (землеробства і війни) у державному управлінні, систему рангів знатності, ідею управління народом не за допомогою багатства, а шляхом запровадження жорстоких законів.

Учення Шан Яна стало основою практики творення велетенських політико-адміністративних машин, всеохоплюючого механізму примусу особистості, концептуально-інституціональних основ авторитаризму і тоталітаризму.

Отже, конфуціанство закликала правителя:

— управляти народом не на основі законів і покарань, а за допомогою добропорядності, прикладом високоморальної поведінки, на основі звичайного права;

— не обтяжувати народ важкими податками і повинностями;

— виправдовувати становий поділ суспільства, існування рабства;

— підвищувати морально-етичні норми та запроваджувати програму морального вдосконалення людини.

Легісти відводили велику роль:

- 1) законам в управлінні державою та були прихильниками політичної централізації;

- 2) ідеї державного регулювання товарних цін на продукцію сільськогосподарства через збільшення пропозиції на ринку продовольства за державними цінами;

- 3) залученню до примусової праці нероб;
- 4) введенню єдиного земельного податку;
- 5) забороні спекуляції зерном;
- 6) впровадженню державної монополії на виробництво і торгівлю залізом і сіллю;
- 7) запереченню культури у всіх її проявах;
- 8) зневажанню твердження конфуціанства про пріоритетність морально-етичних норм.

З критикою конфуціанства виступав Мо-цзи (473 – 381 до н.е.) та його прихильники моїсти, які заперечували становість та привілеї знаті, проповідували природну рівність людей.

Моїсти наголошували на:

- 1) всезагальному виробництві;
- 2) участі людей в фізичній праці;
- 3) розвиток вільної ініціативи дрібних виробників.

7. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Античне суспільство на півдні Балкан, у Малій Азії та на островах Егейського моря, починаючи від виникнення царств ахейців та іонійців, зародження егейської культури (III-II тис. до н. е.), поділялось на вільних і рабів. Із часом кількість рабів значно перевищувала кількість вільних. Однак із зародженням синойкізму (творення полісів), поділу громадян Аттики на євпатридів, геоморів та деміургів, виникненням герусії (ради старійшин) та апелли (народного зібрання), першого зводу «драконівських законів» уся державно-правова думка поставала і еволюціонувала як ідеологія вільних громадян полісів, повноправних членів общин, куди не допускали не лише рабів, а й метеків, періеків, вільновідпущеників, тобто представників неповноправної верстви еллінів.

Категорію «політика» у Давній Греції спершу використовували для визначення форм життя вільних і повноправних індивідів, а поняття «право», «закон» — як регулятори взаємин у суспільстві вільних, норми політичної справедливості.

Така політична ідеологія поступово упродовж тисячі років пододала кілька етапів.

Етап античної міфічної ідеології. Представником державно-правової думки цього етапу є *Гомер*, який, за античними джерелами, жив приблизно у період від XII до VII ст. до н. е., приписують авторство знаменитих творів античної літератури — поем «Іліада» та «Одіссея». Із творчості Гомера постає первісне уявлення (сприйняте наступними давньогрецькими мислителями) про те, що утвердження

засад справедливості, законності й полісного життя пов'язане із становленням влади богів-олімпійців на чолі із Зевсом.

Науковий аналіз змісту його поем засвідчує поступовий відхід автора та суспільства, яке він оспівував, від уявлення про сакральний (священний) характер давньої міфології; спостерігаються початки раціоналізації тогочасних політико-правових поглядів. Зафіксовані Гомером поняття «діке» (справедливість) і «теміс» (звичай, звичаєве право) важливі для характеристики праворозуміння і рівня розвитку правових відносин давньогрецького суспільства наприкінці II— на початку I тис. до н. е.

Справедливість і звичай в інтерпретації Гомера перебувають у тісному взаємозв'язку. Справедливість є основою і принципом звичаю, а звичаєве право, у свою чергу, — певною конкретизацією «вічної справедливості». Належну кожному божеству чи людині (за справедливістю і звичаєм) честь Гомер осмислював за допомогою поняття «тіме».

Етап формування філософського підходу до державно-правових і політичних процесів. Він припадає на творчість «семи мудреців» (кінець VII— початок VI ст. до н. е.), *Піфагора, Геракліта, Демокріта.*

До «семи мудриців» зараховують групу давньогрецьких мислителів (переважно державних діячів і найдавніших законодавців), яким належить пріоритет у формулюванні раціональних, світських за своїм змістом правил, логічних та етичних принципів державного управління і законотворення, що стали першими цеглинками у фундаменті майбутніх право — і державознавчих доктрин.

Найчастіше до списків «сімки» зараховували перших державних діячів-реформаторів, виборних егіметів (тиранів) або архонтів (демократів), суддів, законодавців, радників ефорів: Клеобул з Лінда (о. Родос), Солон з Афін, Хілон із Спарти, Фалес із Мілету, Піттак із Мітілени (о. Лесбос), Біант із Прієни (західне узбережжя Малої Азії), Періандр із Коринфа, Леофант з Ефесу, Піфагор із Самосу, Місон із Хени, Ферекід з о. Сірос та ін.

Зусиллями «семи мудреців» було створено чи не найперший у світовій правовій і політичній думці кодекс правил державного управління, досягнення полісної єдності, політичного компромісу, принципів законотворення, взаємозв'язку справедливості і права з акцентом на дотриманні міри, «золотої середини», стабільності законів, добросовісності і справедливості державних правителів.

Справу «мудреців» продовжили Піфагор, Геракліт, Демократ та інші мислителі.

У контексті розвитку світової державно-правової думки глибокими є політико-правові погляди філософа, математика *Піфагора*, політико-правовим ідеалом якого був режим, наближений до аристократичної форми правління. Людина, за його переконанням, не може існувати без управління нею зверху.

Однак будь-який управлінець має втілювати найвищу мораль, інтелект, мужність, силу, розум. Зло, Піфагор, безмежне, добро — обмежене. Найгірші із зол — дисгармонія, безпорядок, асиметрія, анархія.

Етап еволюції еллінської суспільної думки. Характеризується він виходом на духовну арену раціоналістичних інтерпретацій політичного і державно-правового розвитку.

Представниками цього етапу були софісти Протагор (481-411 до н. е.), Горгій (483-375 до н. е.), Гіппій (460-400 до н. е.), Антифонт (V ст. до н. е.), Фрасімах (V ст. до н. е.) та ін. Вони зробили вагомий внесок в олюднення суспільно-політичних явищ, започаткування світської теорії політики, держави і права, переміщення людини з «периферійних позицій» у центр політичного життя, перетворення її на «міру всіх речей», постановку проблеми невідчужуваних прав і свобод особистості, природженої рівності людей, у т. ч. і рабів, подальший розвиток демократичних поглядів, створення концептуальної платформи для раціоналістичного обґрунтування теорій суспільного договору і природного права, авторитет цієї теорії як визначальної основи для писаних законів, тобто штучного, позитивного права, що залежить від свавілля законодавців і тому має лише тимчасове значення.

Етап логіко-понятійного аналізу державно-правових інститутів і політичних процесів та створення наукових основ політичної моралі і політичної філософії. Він пов'язаний з іменами Сократа і Платона.

Сократ є один із фундаторів діалектики, «філософії людини» та меєтики як методу пізнання моральних, правових, політичних понять та процесів і філософії як «науки про дух».

Свої думки він викладав у бесідах та дискусіях на вулицях, площах, базарах, у майстернях митців і ремісників, на зустрічах з невідомими йому людьми, друзями, опонентами, як правило, босим та у жебрацькому одязі.

Найважливішими вторинними джерелами вчення Сократа є спомини Ксенофонта, діалоги Платона, твори Арістотеля, Діогена Лаєрського, Плутарха. Може, саме тому більш-менш струнка світоглядна система, в т. ч. правових та політичних доктрин, у філософії Сократа відсутня, а подекуди відрізнити його особисті думки від поглядів інтерпретаторів, особливо Платона, досить важко.

Закони для громадян, за Сократом, дорожчі від батька й матері. Люди вступають у договірні відносини з державою і на основі священного дотримання законів і своїх громадянських обов'язків зберігають право на безперешкодне пересування, вільне обрання місця проживання, вступ до громадянства, участь у політичному житті.

Важливою в цьому аспекті є теза, що закони обов'язкові не тільки для громадянина, а й для правителя, який має постійно турбуватись про підданих, як «чередник про отару».

Він розглядав державу як порядок, що ґрунтується на божественному задумі і не є продуктом егоїстичної сваволі, надавав перевагу аристократії (але не родовій), визначав, що найголовніше призначення держави — бути гарантом утілення в життя загального поняття про справедливість, а найкращим державним управлінцем є той, хто знає, «що є справедливість».

Платон є фундатор платонізму, об'єктивного ідеалізму, теоретик виховання, один із найдавніших основоположників філософських концепцій держави і права, який залишив для нащадків чималу теоретичну спадщину.

Визначальними для уявлень Платона як про державу, так і про право є його теорія ідей та етичні категорії справедливості і несправедливості, добра і зла, чеснот і пороків, розуміння діалектики загального й індивідуального, доцільного і недоцільного.

Справедливі держава і закон мають у Платона своїм фундаментом власне справедливість, а справедливість, у свою чергу, є найвищою чеснотою, яка охоплює три головні чесноти — мудрість, мужність і поміркованість, що ґрунтуються відповідно на трьох началах душі — розумному, вольовому і чуттєвому.

Перу Платона належать не тільки оригінальні теоретичні конструкції державного устрою, форм державного управління, а й своєрідні практичні пропозиції стосовно системи державних органів та їх структури, ієрархії державних службовців аж до визначення компетенції кожного органу і багатьох посадових осіб.

У державі Платона передбачено три-становий середньовічний державний устрій, утопічний комунізм, освічений абсолютизм, необхідність поділу влади, геополітичні фактори, авторитаризм і тоталітаризм тощо.

Правова доктрина мислителя основана на верховенстві природного (божественного) права.

Етап народження політичної юриспруденції, започаткування емпірико-теоретичного підходу до вивчення політичних проблем. Він пов'язаний з ім'ям мислителя, ученого енциклопедиста *Арістотеля*.

Людину він розглядав як «політичну тварину», об'єктивне начало всіх політичних явищ. Звідси і постулат, що держава — передусім організація людей, але не всіх, а лише тих, хто може брати участь у законотворчій, судовій і військовій діяльності, тобто громадян.

Отже, держава, що виникла природним шляхом як найвища форма спілкування, — це «самодостатня для існування сукупність громадян».

Право, в розумінні Арістотеля, — це політичний інститут; неполітичного права не існує.

Воно складається з природного права, адекватного політичній сутності людини, і умовного, встановленого людьми (позитивне право).

Умвне право Арістотель поділяв на писане (закони держави) і неписане (звичаєве право). Насильство суперечить ідеї права. Законодавство — це лише політична діяльність, невід'ємна частина політичного процесу, а політичне правління — це правління законів, а не людей.

Етап злету політичної етики. Він припадає на III — II ст. до н. е. Започаткована Арістотелем політична етика, об'єктом вивчення якої стали основи політичної моралі, її природи і внутрішньої структури, місця у системі державно-правових відносин і суспільному житті загалом, стала основою творчості Епікура, стоїків, Полібія.

Епікур учив жити розумно, дотримуючись моралі, заради приємності, щастя, вдоволення, волі, спокою духу, а для цього взагалі відійти від буденних справ і суспільної діяльності, не завдавати шкоди іншому, в чому і полягає природне право людини на справедливість.

Етика давніх стоїків Зенона, Клеанфа, Хрїсїппа ґрунтується на природному, божественному законі, частині всесвіту (людській природі) і вимагає жити чесно, виконуючи всі обов'язки в державі, громадянському співжитті, які втілюють природні зв'язки людей, котрі є громадянами єдиної світової держави.

Рабство, сім'я, індивідуальний шлюб, з погляду стоїків, не мають виправдання, оскільки суперечать природним настановам.

Якщо бог Епікура не втручається ні у природу, ні у політичне життя людей, то у стоїків божественне разом з природною необхідністю суттєво впливає на державно-правові і політичні процеси.

За *Полібієм*, виникає історично перша форма державного устрою — басилея, та істинна форма правління — єдиновладдя.

Він започаткував теорію поділу влади. Для його вчення характерна повага до «добрих звичаїв і законів», основана на безумовному пріоритеті природного права.

Отже, первісні архаїчні міфологічні уявлення про право і державу часів Гомера, Гесіода змінив філософський підхід «мудреців», Піфагора, Геракліта, Демокріта, раціоналізм софістів, логіко-понятійний аналіз Сократа, Платона, емпірико-науковий (в значній мірі) — Арістотеля, історико-політичний -Полібія. Кожен період давньогрецької політико-правової думки позначений послідовним, логічним розвитком і збагаченням теорії пізнання, знань про природу, зміст, принципи і функції права, держави.

Уявлення про право як справедливість, про справедливий суспільний устрій, сформоване ще в «гомерівський» період, було збагачене грецьким філософами, особливо Арістотелем. Вже піфагорійцям держава уявлялась ідеалом, якщо в ній панують справедливі закони.

Вчення Сократа, Платона, Арістотеля, грецьких стоїків, Полібія — величні вершини античної філософії. Уявлення про природне і волеустановлене право, права людини, ідеї благозаконня, «правління філософів» і «мудрих законів», класифікація форм держави, концепції демократії, поділу влади та ін. вплинуть на наступний розвиток вчень про право і державу. Їх фундаментальні ідеї визначили магістральний розвиток європейської цивілізації, стали основою сучасної гуманістичної традиції.

8. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Давня політична і правова думка римлян, починаючи з царського періоду (754-510 до н. е.), розвивалась і на власній основі, переважно як результат релігійного впливу та боротьби патрициїв і плебеїв, оптиматів і популярів, вільних і рабів.

Політична міфологія найдавнішого римського народу ґрунтувалась на віруванні у безліч богів. Надалі кількість богів на чолі з Янусом зменшувалась, і зрештою їх було ототожнено з грецьким пантеоном. Верховним богом став Юпітер.

Власне державно-правова думка з'явилася у Римі лише у I ст. до н. е. Засновником її вважають *Марка Туллія Цицерона*, основні політико-правові ідеї якого сформульовані у працях «Оратор» (55 до н. е.), «Про державу» (54-51 до н. е.), «Про закони» (52 до н. е.), «Про межі добра і зла» (45 до н. е.), «Тускуланські бесіди» (45—44 до н. е.), «Катон Старший, або Про старість» (44 до н. е.), «Лелій, або Про дружбу» (44 до н. е.), «Про обов'язки» (44-43 до н. е.), політичних промовах у сенаті та на народних зібраннях.

Фундаментом праворозуміння Цицерона є природне право, яке, на його думку, виникло задовго до появи держави і є втіленням природи самої людини.

Сутність права — у найвищому розумі, який «велить нам здійснювати те, що здійснювати треба, і забороняє протилежне» на основі справедливості та визначає людям вічні, незмінювані закони, які «є силою природи, розумом і свідомістю мудрої людини, мірилом права і безправ'я, загальними для усіх віків» («Про закони»).

Справедливість для Цицерона є категорією суто юридичною, стрижневим правовим принципом на відміну від чеснот, які він відносить до вищих моральних засад. Справедливості слід дотримуватись і «стосовно людей найнижчого стану», а «що справедливе стосовно окремих осіб, те справедливе і щодо народів» («Про державу»).

Значну увагу Цицерон приділяв аналізу поняття «несправедливість», вважаючи найбільшою несправедливістю «очікування плати за справедливість».

Несправедливість він поділяв на два різновиди: перший стосується тих, хто її здійснює безпосередньо, другий — тих, хто захищає людей, які творять несправедливість.

«Найвище правило життя й моралі» — у всьому йти за природою, свято дотримуватись природних законів. Саме завдяки їх існуванню, незалежному від волі людей, право відрізняється не лише від безправ'я, як «чесне від ганьби», а й від зла.

Природні закони створюють благо. Тому, наголошував Цицерон, навіть нечестивці завжди посилаються на природне право, а чесні люди виконують його вимоги «з надзвичайною завзятістю».

Цицерон став одним із фундаторів юридикації самого поняття «держави», розглядаючи її як правове творення, загальний правопорядок, «узгоджене правове спілкування» тощо. Чітко розрізняв він і категорії «держави» та «громадянська спільнота», «громада».

Головний теоретичний постулат у вченнях про державу втілений у визначенні: «Держава є надбанням народу, а народ — не будь-яка спільнота людей, зібраних разом в який-небудь спосіб, а об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою у питаннях права і спільністю інтересів» («Про державу»).

Причиною такого об'єднання людей, на думку мислителя, є не їх слабкість, а вроджена потреба жити разом.

Істотний внесок у розвиток світової правової культури зробили *римські філософи*. *Тит Лукрецій Кар* (прибл. 99— 55 до н. е.) у поемі «Про природу речей» оспівав природний процес виникнення життя, людини, суспільства.

Історик, сенатор *Гай Саллюстій Крісп* (86-35 до н. е.) обґрунтував політичний ідеал у формі республіки, але вважав при цьому, що

народ не має політичної мудрості й повинен підпорядковуватись сенату, як тіло душі.

З початком нової ери популярними стали ідеї *Луція Аннея Сенеки* (прибл. 4 до н. е.— 65), на думку якого природна держава з природним правом — це всесвіт, що ґрунтується на божественному началі, а люди тут «рідні один одному», «співтовариші по рабству» і мають підпорядковуватися світовим небесним законам, *Епікмета* (50-120), який запропонував принцип «чого не бажаєш собі, не бажай іншим», різко засудив рабство і багатство, *Марка Аврелія* (121—180), який уявляв державу як конформістське утворення з рівним для всіх законом, що «управляється рівністю і рівноправ'ям усіх» та деяких інших римських стоїків. За кризи полісної державності, різкого посилення авторитаризму, правового свавілля вони пропагували політичну пасивність, індивідуалізм, космополітизм, фаталізм.

Вагомий вплив на подальший розвиток світової державно-правової думки справили *римські юристи* I-III ст. Сабін, Гай, Папініан, Ульпіан, Модестін, Павло та ін., які стали засновниками власне юриспруденції — науки «про божественні й людські справи, знання справедливого і несправедливого», і таких її галузей, як правова політика і правова практика.

Вони піднесли розуміння права і закону на емпірико-теоретичний, логіко-понятійний, концептуальний рівень, а політичні доктрини «оточили» правовим простором.

Справедливість (юстицію) стали тлумачити як «волю віддавати кожному своє право»; природне право із суто теоретичної конструкції перетворилось на фактично діючі юридичні норми; державні та інші політичні проблеми почали розв'язувати в окремій правничій галузі — публічному праві; міжнародні політичні відносини унормовували у праві народів, стосунки між фізичними особами — у приватному праві.

Найціннішою політико-правовою пам'яткою Римської імперії став «*Корпус юріс цивіліс*» — зібрання конституцій, інституцій, дигестів та новел, відоме в історії як Зведення Юстиніана (VI ст.), який узаконив ті норми, які співвідносились із тодішньою практикою.

Початок світської юриспруденції відповідно до переказів пов'язано з ім'ям Гнея Флавія (I ст. до н. е.), його збірником «*Jus civile Flavianum*» (цивільне право Флавія), що використовувався у цивільному процесі.

До числа найвідоміших юристів періоду ранньої імперії належали Гай, Папініан, Павел, Ульпіан і Модестин (II—III ст.). Пізніше, у V ст. спеціальним законом про цитування юристів положенням цих

п'яти юристів була надана законна сила. Їх твори стали важливою частиною кодифікації імператора Юстиніана (*Corpus juris civilis*)— Зводу римського цивільного права.

Людське право (*jus*) розумілося римськими юристами як право природне і звичаєве право, закон (*lex*), що включав едикти магістратів, рішення сенату, право юристів, установлення принципів, конституції імператорів і т.д. У складі діючого права в Римській імперії юристи виділяли три частини: природне право, право народів і право громадян.

Природне право (*jus naturale*) вони поширювали на всіх живих істот — всі народжуються вільними. У людському суспільстві, за Ульпіаном, до його установлень відносились передусім шлюб, сім'я, виховання. Вимогам природного права підлягають всі інші частини права.

Право народів (*jus gentium*) — загальне всім людям, право, яке природний розум встановив між усіма людьми.

Право народів юристи тлумачили як правила міждержавних відносин, норми майнових і інших договірних відносин римських громадян з неримлянами.

Це забезпечувало взаємодію і взаємовплив норм цивільного права і права народів, що захищало приватні і державні інтереси римлян. За нормами права народів заборонялися всі угоди з ворогами. Захоплений римлянами ворог втрачав свою правоздатність і ставав рабом. Суворо дотримувався імунітет послів і посольств, у т. ч. послив ворога.

Право громадян або цивільне право (*jus civile*) регулювало відносини між вільними римлянами на основі звичаєвого права, законодавства народних зборів, преторського права. «Право в Стародавньому Римі поділялося на приватне і публічне.

За знаменитою формулою Ульпіана, публічне право відноситься до положення держави, приватне — до користі окремих осіб. Приватне право, вважав він, містить у собі приписи права природного, права цивільного і права народів.

Головні політичні і правові ідеї раннього християнства. У книгах Нового заповіту засуджувався рабовласницький Рим.

Існуючі держави, як установлення людини, засуджувалися. їм протиставлено Царство небесне як найдосконаліше і найсправедливіше, де трудящі «не будуть уже ... жадати і не буде палити їх сонце і ніяка спека».

Відповідно до традиції Стародавнього Сходу Біблія проповідує божественне походження усякої влади і покірність їй. «Усяка душа

да буде покiрна вищiй владi; адже немає влади не вiд Бога, iснуючi ж влади вiд Бога встановленi. Тому той, хто протривиться владi, протривиться Божому установленню», — говоритьс'я в «Посланнi до римлян» апостола Павла. Бiблiя вiдводить важливу роль закону в подоланнi порокiв людини.

У Стародавньому Римi в найдавнішi часи єдиним джерелом права був звичай — тогез таргит. Стародавні звичаї регулювали життя общини, порядок ведення господарства, виконання суспiльно корисних робiт, побут, шлюбнi та сiмейнi стосунки, вшанування родинних i общинних богiв та iн.

Звичай були родовi, якi стосувалися тiльки членiв окремих родiв, та общиннi — всiєї общини, всього племенi. В обох випадках вони поширювалис'я на весь колектив без будь-яких виняткiв для окремих осiб чи груп.

Хоч звичаї i не були пов'язанi з правовим примусом (бо й самого права в нинiшньому розумiннi цього слова ще не iснувало), однак вони регулювали поведiнку людей у суспiльствi, органiзовували iхнє суспiльне життя i тому вiд населення вимагали обов'язкового iх виконання.

РОЗВИТОК ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО В СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

9. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО ТОМИ АКВІНСЬКОГО

Тома Аквінський — один з найвизначніших та найвпливовіших філософів і теологів в історії, засновник теологічної і філософської школи томізму, святий католицької церкви, є головним представником філософії Високого Середньовіччя — філософської схоластики.

Італійський мислитель творець «єдино істинної» філософії католицизму Тома Аквінський (1225/1226-1274) залишив після себе велику творчу спадщину.

Він є автором коментарів до творів Арістотеля, Петра Ломбардського, Біблії, теологічних праць «Про вічність світу проти буркунів», «Про єдність розуму проти Аверроеса», «Про існування та сутність», «Про демонів», «Про ангелів», «Про могутність Бога», «Про чудеса», «Про жереб», «Про таємні справи природи» та ін.

Тома Аквінський створив своєрідну енциклопедію католицького богослов'я «Сума теології», в якій усі питання пізнання природи і суспільства розглядалися з позицій теологічного раціоналізму. Висуваючи ідею гармонії віри і розуму, він намагається підпорядкувати науку богослов'ю, а тому розрізняє істини розуму та істини одкровення, вважаючи останні недоступними розуму, підвладними лише душі (вірі).

Політико-правові погляди Томи Аквінського викладені у трактатах «Сума теології», «Про правління володарів», а також у коментарях до «Політики» і «Етики» Арістотеля.

Учення мислителя про державу впливає із загального тлумачення світобудови як універсального ієрархічного порядку буття з чотирьох сходинок (нежива природа, світ рослин і тварин, світ людей, Бог), порядку, встановленого Богом, який розташував усе «на свої місця» (державна — у світі людей), порядку природного, вкладеного Богом у серця людей, якого повинні дотримуватись усі в особистому і суспільному житті.

Він розглядав державу як частину універсального порядку, творцем і верховним правителем якого є Бог.

Він поділяв думку Арістотеля про те, що людина є політичною істотою. Головним у природі людини є прагнення жити з іншими людьми для забезпечення своїх потреб. Наслідком цього прагнення і є держава. Вона має важливе значення в житті суспільства, оскільки її метою є «загальне добро».

Головну мету і виправдання держави він вбачав у збереженні суспільної злагоди і громадського миру, які досягаються шляхом надання кожній людині прийнятних умов для існування, засобів для морального і розумового розвитку, що в свою чергу має допомагати державі в духовному вихованні справжнього християнина.

Роль володаря в державі теолог порівнював із роллю Бога у світі. Він зазначав, що Бог, перш ніж керувати всесвітом, встановлює відповідний порядок. Так і монарх насамперед установлює порядок у рамках держави, а потім здійснює правління.

Монархія, на думку теолога, є найдосконалішою формою правління. За низкою ознак вона є усталенішою та надійнішою, ніж інші форми, а також здатною гарантувати щасливе життя. Він поділяв монархію на абсолютну і політичну. Останню теолог уважав прогресивнішою, оскільки влада в ній регламентується законом.

У своєму політико-правовому вченні теолог намагався обґрунтувати тезу про зверхність у суспільстві духовної влади над світською. Влада церкви у нього завжди над державою, а влада Папи Римського — над земними государями.

Право, за його вченням — це дія справедливості у божественному порядку людського спілкування. Справедливість полягає в наданні кожному свого, того, що йому належить.

Право як найвища справедливість поділяється на урівнювальне та розподільне. Урівнювальне право, яке має своїм єдиним джерелом природу, називається природним правом (*jus naturale*), а таке, що встановлене людиною, — цивільним (*jus civile*).

Цивільне право Тома Аквінський іменував ще й людським правом (*jus humani*), позитивним. Однак таке право не можна вважати правом, якщо воно суперечить природному праву, чинність якого поширюється як на людей, так і на тварин. «Людська частина» природного права називається правом народів (*jus gentium*).

На вершині цієї юридичної ієрархії перебуває право божественне (*jus divinum*).

Воно теж має два різновиди:

а) природне божественне право, опосередкованою основою якого є вічний закон, тобто сам божественний розум, що керує як органічним, так і неорганічним світом, а безпосередньою — природний закон, який охоплює лише живі істоти;

б) позитивне божественне право, що включає окремі народи (наприклад, єврейський), які Бог виокремив серед інших.

Джерелом права є закон. Змістом світобудови і права взагалі є вічний закон. *Вічний закон* — це універсальні норми, загальні прин-

ципи божественного розуму, якими скеровується всесвіт, а всі інші закони (природний, божественний, людський) випливають із нього.

Сенс *природного закону* для людини полягає у тому, що людина за самою своєю природою наділена здатністю розрізняти добро і зло, причетна до добра і схильна до дій і вчинків вільної волі, спрямованої на здійснення добра, як мети.

Людський закон, у трактуванні Тома Аквінського, — це позитивний закон, наділений примусовою санкцією проти його порушень. Тома розрізняє справедливий і несправедливий людський (позитивний) закон. Під *божественним законом* розуміється закон, даний людям в божественному одкровенні (у Старому і Новому Заповітах).

10. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ МАРСИЛІЯ ПАДУАНСЬКОГО

Марсилій Падуанський — середньовічний італійський мислитель епохи Відродження.

Істотний внесок у розвиток світової державно-правової думки зробив італійський мислитель і політичний діяч Марсилій Падуанський (справжнє ім'я — Марсиліо Майєрардіні) (між 1275 і 1280 — прибіл. 1343). Він є автором праць «Захисник миру», «Про імператорську юрисдикцію в матримоніальних справах», «Малий захисник» та ін.

Головна праця мислителя «*Захисник миру*» («*Defensor Pacis*») 1324 р., у якій автор розвиває ідеї про самостійність держави, її незалежність від церкви в сфері публічної влади, про демократичні принципи її організації і функціонування, про співвідношення законодавчої і виконавчої влади, про народний суверенітет.

Праця складається з трьох трактатів (у першому розвивається світська теорія держави, в другому викладаються погляди на суть і призначення церкви, у третьому формулюються висновки).

Державу Марсилій розглядав як досконале і самодостатнє утворення, засноване на розумі та досвіді людей.

Держава має бути відокремлена від церкви, як розум від віри, а релігійний закон має підпорядковуватися людському.

Марсилію Падуанському належить ідея держави-нації, організованої в комуну або синьйорію. Демократична суть політичного ладу в його вченні ґрунтується на ідеї, що держава має існувати як представник народної волі і володіти суверенітетом.

Це дає їй право видавати закони, обирати уряд і контролювати його, обмежувати владу монарха і навіть притягувати його до відповідальності в разі порушення прав народу. Крім того, на думку філософа, світським владі і законам має підпорядковуватися не лише духовна влада, а й саме духовенство.

Основним виявом демократизму політичного ладу в творах Марсілія був принцип верховенства закону і права. Закон, як і держава, є вищим, ніж монарх чи уряд, а народ через закони має контролювати діяльність обраного ним уряду.

Верховна влада в державі, пише Падуанський, належить законодавцю, що завжди один і той же, тоді як форми правління можуть бути правильними (монархія, аристократія, політія) чи неправильними (тиранія, олігархія, демократія). Правильні форми правління встановлені за доброю волею громадян, тут влада управляє «за законом». Неправильні встановлюються насильно і неминуче ведуть до тиранії.

Падуанський першим запропонував політико-правову формулу — *legislator humana* (народ — законодавець). Він ставить питання «Кому належить право видавати закони чи хто справжній законодавець у людському суспільстві?». Його відповідь: «народ, тобто сукупність громадян чи велика їх частина».

Як стверджував Падуанський:

— законодавча влада повинна належати тому, хто може дати найкращі закони: саме такий народ, адже закони видаються для загального блага, а воно краще вбачається всіма, ніж деякими;

— законодавцем повинен бути той, чиї закони найкраще виконуються. Таким є знову народ, тому що кожний тут кориться не за примусом, а добровільно законам, які він сам на себе накладає. При цьому більшість має і найбільше сили, щоб змусити непокірливих виконувати закон;

— народ вправі виправляти і переміняти правителя. Народ встановлює і форму правління. Правителю належить виконувати волю народу: повелівати, судити і виконувати закони. Краще виконуються закони, коли виконавча влада довіряється одному чи кільком, ніж усім. Головне, щоб їх дії виходили із загального рішення;

— віддає перевагу виборній монархії, оскільки за виборної монархії діє принцип підзаконності всіх її дій, яка і створюється для того, щоб виконувати закони та виконавець законів повинен обиратися тим же, ким закон установлений, тобто народом;

— народ — єдиний носій суверенітету і верхівний законодавець. Він один з перших став проводити чітке розмежування між законодавчою і виконавчою владою держави. При цьому перша визначає компетенцію й організацію другої, котра покликана суворо дотримуватися закону;

— закон — це припис, супроводжений примусом. Головна мета закону — правда і загальне благо. Другорядна мета — твердість і

міцність влади, адже закон, утримуючи владу від сваволі і дурних пристрастей, тим самим робить її міцною. Тому усяка влада повинна управляти на підставі закону. А творцем законів має бути народ.

Важливу роль у вченні Марсилія Падуанського відведено народу як первинному джерелу закону.

Йдеться про те, що приймати закон має не обов'язково більшість громадян. Це може зробити і обрана законним шляхом представницька група від народу. Він описав демократичний механізм законодавчого процесу, що став основою сучасної законодавчої діяльності. Згідно з його вченням, формувати закони може комітет чи комісія, а відтак передавати їх на розгляд законодавцю, який або приймає їх, або відхиляє. Щодо правителя, то його функціональними обов'язками є впровадження прийнятих законів у життя.

Марсилій Падуанський у такий спосіб підпорядкував виконавчу владу законодавчій. Ця ієрархія владних гілок відображена в практиці обрання кожного правителя чи уряду.

Він наголошував, що виборність не є обов'язковою, але повинна мати пріоритет щодо передавання влади у спадок. Характерною особливістю вчення Марсилія є визначення різниці між законодавчою і виконавчою владою.

Він, зокрема, підпорядкував судову владу виконавчій, обстоював необхідність підпорядкування виконавчої влади законодавчому органу, що дещо суперечить принципам демократичного політичного ладу, хоча такі відносини між гілками влади Падуанський трактував з практичної точки зору, а не з теоретичної.

Така влада і держава, в якій вона реалізується, виникають, як вважав учений, у процесі поступового ускладнення людського співжиття. Влада може бути влаштована по-різному, але у будь-якому випадку вона має виконувати волю законодавця, тобто народу.

Марсилій Падуанський наголошував також, що релігійна віра має бути добровільною. Духовенство не може вдаватися до примусу, щоб не протистояти Закону Божому. Право мати статус примусових законів і статус урядовців надається лише таким нормам і тим особам, яких остаточно обирає народ. Отже, духовенство не може претендувати на окремі владні чи політичні повноваження.

Політичне вчення Марсилія Падуанського відіграло значну роль у формуванні уявлень про демократичний політичний устрій суспільства.

11. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК МУСУЛЬМАНСЬКОЇ ДУМКИ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Своєрідність держав мусульманського світу пов'язана із сповіданням ісламу, джерелами якого була неподільність духовної і світської влади і який ґрунтувався на теократичній ідеї про всемогутність, всесилля самого Аллаха.

Універсалізм ісламу, провідна ідея мусульманської ідеології і політичної теорії про єднання духовного і світського начал визначили особливе місце держави в ісламському суспільстві, її абсолютне панування над суспільством і теократично-авторитарну форму правління.

Джерелом віровчення ісламу є Коран (запис проповідей і висловів Мухаммеда) і Сунна (перекази про висловлення і вчинки Мухаммеда).

Коран і Сунна— основа релігійних, правових і моральних норм, що регулюють усі сторони життя мусульманина, які визначають «правильний шлях до мети» (право— «шаріат»). Особливість ісламу в тому, що Коран і Сунна вважаються діючим правом.

Передбачається, що вони містять рішення всіх питань, що виникають у житті. Коран і Сунна предписують безумовну покірність владі.

Мусульманські учені-юристи часто наводять переказ, начебто сам пророк Мухаммед усіяко заохочував «іджтіхад» — вільний розсуд судді у випадку мовчання загально визнаних джерел мусульманського права: «Якщо суддя виніс рішення за своїм розсудом і виявився правий, то він повинен бути винагороджений подвійно, а якщо він судив за своїм розсудом і помилився, то йому належить винагорода в однократному розмірі».

Бурхливий розвиток іджтіхаду в VIII-X ст. привів до того, що мусульманські учені-юристи сформулювали більшість конкретних норм і загальних принципів мусульманського права.

В основних рисах склалася його кодифікована система («іджма»).

Четвертим джерелом (і методом) мусульманського права вважається «кіяс» — судження за аналогією у питаннях права.

Мусульманське державне право виходило з того, що законодавча влада належить муджтахідам— авторитетним правознавцям.

У мусульман не було ієрархічно організованого духовництва, але є «люди релігії» — проповідники, учителі богослов'я, мудж-тахіди, кадї і муфтії, які здійснюють суд за шаріатом, керівники громад, що мають величезний вплив на масу віруючих, на політику султанів і емірів.

Основним інститутом мусульманської держави був халіфат. Халіф — перший імам спільноти. Його духовна і світська роль полягала в забезпеченні поваги до норм шариату та в керівництві армією, що покликана служити інтересам ісламу.

Ця концепція знайшла підтримку в усіх мусульман, в т. ч. і еретично налаштованих груп. Халіфи династії Омейядів заклали основи мусульманської держави.

У розробці політичних проблем важливу роль зіграли такі видатні мислителі, як аль-Фарабі (870— 950), Авіценна (Ібн Сіна) (980 — 1037) і Ібн Рушд (1126-1198). Вони багато в чому слідували грецьким філософам, насамперед поглядам Платона й Аристотеля.

Так, *аль-Фарабі* велику увагу приділяв мистецтву верховної влади — умові для досягнення щастя. Він розрізняв два різновиди «міст» (держав): «неосвічені» і «добročесні». Він вважав головною метою політики досягнення щастя і кращої долі для людини.

Політичне мистецтво в нього будується на морально-етичних принципах, а не на принципах шариату.

Близької концепції дотримувався і *Авіценна*, який бачив сенс політичного знання у вивченні способів здійснення влади, керівництва й організації справ у «добročесних» і «поганих» містах, у пізнанні причин їх підвищення і падіння.

Ібн-Рушд був глибоко переконаний у можливості організації громадського життя на твердому фундаменті знання і відсторонення від влади представників духовництва і богослов'я.

Своєрідну концепцію розвитку держави розробив видатний арабський історик *Ібн Хальдун* (1332-1406), який виділяє три типи держави: «природна монархія» — деспотична держава, що здійснює тільки інтереси правителів, що спираються на силу; «політична монархія», у якій проводиться розумна політика, захищаються інтереси підданих, але залишається для них «чужою», тому що не зв'язана з ними загальною релігією; «халіфат» — держава, що захищає віру, підтримує земний порядок, це — мусульманська громада з правителем.

За своїм змістом *мусульманське право* є синтезом положень правового, релігійного і морального характеру.

Джерелами мусульманського права є: шариат — звід законів, складених на основі Корану і Суні; фетва — трактування шариату представниками вищого духовництва і мусульманських законодавців; адати — правові звичаї, які застосовували у разі, коли якесь питання не було врегульовано в Корані, Суні та фетві; кануни — постанови халіфів, що мають обов'язкову правову силу.

Своєрідність і оригінальність світосприйняття, морально-правові настанови, що закріпились у релігії, визначили неповторність мусульманського права.

Ісламська правова система охоплює обов'язки мусульман у всіх сферах життя (державній, політичній, суспільній, приватній) відповідно до норм торгового, кримінального, фінансового, адміністративного права, які жодною мірою не відходять від загального релігійного вчення. У межах мусульманського права було розроблено поняття «ідеальна держава», якою вважали теократичний халіфат Аббасидів.

Населення в цій державі пов'язане релігійними відносинами, а отже, про «народне представництво» і «громадянство» не йшлося.

Однак з часом виникла необхідність права, яке б відповідало вимогам ісламської держави, оскільки ні Коран, ні Суна («звичаї, встановлені Пророком» і практика замкнутої патріархальної общини) не в змозі були вирішувати усі питання і проблеми.

За основу такого права було взято хадиси— перевірені часом уявлення, звичаї, покликані розширити і закріпити Суну.

Відтак у доповненнях до Корану і деяких коментарях з'явилися нові правові норми. Сформувався також судження за аналогією (кіяс), які заклали основи прагматичного юридичного світогляду.

Організація і діяльність мусульманської держави, політики і права породили відповідні теоретичні підходи й сформували мусульманське право, у межах плюралістичного розуміння якого виділились релігійно-етичні та юридичні підходи. Доктринальне розроблення мусульманського права надало йому гнучкості й можливості подальшого розвитку.

ПОЧАТКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПРАВОВОЇ Й ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

12. УЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА

Свяиитель Іларіон — Митрополит Київський та всієї Русі, перший митрополит слов'янського походження, оратор і письменник, церковно-політичний діяч давньої України. Причислений до лику Святих.

Головним твором Іларіона є «Слово про закон і благодать», що має більш розгорнуту назву: «Про закон, Мойсеєм даний, і про благодать та істину, що були Ісусом Христом, і як закон одійшов, а благодать і істина всю землю сповнили, і віра на всі народи поширилась, і на наш народ руський. І похвала кагану 3 нашому Володимирі, що ним охрещені ми були».

У цьому випадку назва відбиває і зміст твору, і його композицію, що складається з 3 частин:

- 1) «про закон і благодать»,
- 2) про значення християнства для Русі,
- 3) похвала князям Володимирі у Ярославу.

«Слово» побудовано за всіма правилами ораторського мистецтва: загальні міркування на тему (перша частина твору) є доказом для певної, конкретно-історичної події (друга і третя частини твору).

На початку твору Іларіон викладає своє тлумачення закону, благодаті й істини. «Закон, через Мойсея даний» — символ Старого Заповіту, іудаїзму.

Він суворо регламентує життя іудеїв і в його поняття вкладено зміст вузьконаціональної правової норми, її зміст змінюється в Новому Заповіті.

Новозавітний закон Іларіон трактує як засіб подолання пороків людей, прилучення до «благодаті й істини». Ним людство рятується від ворожнечі і взаємознищення, воно як «сосуд поганий», омивається «начебто водою, законом», щоб умістити «молоко благодаті».

Отже, у Іларіона законослухняність, моральність поведінки — умова, шлях пізнання благодаті й істини — християнства, Ісуса Христа. Той, хто живе відповідно до християнських норм Нового Заповіту, уже не потребує закону, адже позбувся пороків і моральна досконалість дозволяє йому вільно реалізувати свою волю.

Таким чином, закон і благодать розрізняються як за метою, змістом, так і за дією в часі. У Іларіона закон — предтеча, умова благодаті й істини, істинного християнства.

Прийнявши християнство, за Іларіоном, народи перейшли від рабства до свободи, заміні закону (іудаїзму) благодаттю й істиною (християнством). Іудаїзм — релігія лише іудеїв. Християнство ж покликане служити всім народам.

«Слово про Закон і Благодать» утверджує ідею рівноправності всіх народів.

Прийняття Руссю християнства, на думку Іларіона, поклато кінець «ідольському мороку», «служінню бісам», тобто язичництву. Руський народ став врівні з іншими християнськими народами як рівноправний і не має потреби ні в чийй опіці, у т.ч. Візантії. Руська земля — могутня і знана держава, «вона відома і чута є всіма чотирьми кінці землі».

У наступній частині «Слова» Іларіон славить великого князя Володимира — хрестителя Русі. Похрестивши Русь, Володимир здійснив, на думку Іларіона, «подвиг благовір'я».

Єдиновладдя з погляду давньоруського мислителя служить опорою християнській вірі, що, у свою чергу, нерозлучна з єдиновладдям.

Джерело верховної влади в державі мислитель бачить у божественній волі, називає Володимира «причастником Божественного царства».

Іларіон — за союз, співпрацю світської і духовної влади. Він — прихильник їх спільної законотворчості, «симфонії» влади. На його думку, великий київський князь відповідальний і перед Богом, і перед людьми.

Іларіон пропонував визнати Володимира святим, що сприяло б підвищенню авторитету і незалежності держави.

Водночас, в умовах сформованої держави, було б вирішено ще одну проблему — ставлення людини до наявних у державі влад: світської (князівської) та церковної. Спробу вирішити цю проблему зроблено в «Ізборнику Святослава» 1073 р. і особливо в «Ізборнику Святослава» 1071 р., де співвідношенню влади, церкви і людини приділено більше уваги.

У завершальній частині «Слова про Закон і Благодать» знову підкреслюється божественне походження самодержавної влади, тому що спадкоємця Володимира Великого — Ярослава Мудрого «Господь зробив спадкоємцем твого володіння».

За Іларіоном, Ярослав гідний спадкоємець великокнязівської влади, що довершує почате. Ярослав Мудрий підтвердить той ідеал відносин між князем і церквою, про який писав Іларіон.

Складений Статут Ярослава про церковні суди починається словами: «А се аз, князь великий Ярослав, син Володимирів, по данині

батька свого згадав з митрополитом київським і всея Русі Іларіоном... грецький номоканон». Таким чином, маємо приклад спільної законотворчості глави держави і глави церкви в Київській Русі.

Політичний трактат висвітлював надзвичайно важливі й актуальні для Київської держави і середньовічної Європи політико-юридичні проблеми: законність походження верховної влади, єдиновладдя «самодержців», їх відповідальності за управління країною, їх політичні і моральні якості, союз — «симфонію» світської і духовної влади, роль закону й ін. Міжнародний авторитет держави поставлений у пряму залежність від особистості, діяльності великого князя.

«Слово про Закон і Благодать» є першою за хронологією пам'яткою давньоруської політико-правової думки, у якій проаналізовано взаємозв'язок закону, правди, істини і благодаті, їх значення в управлінні державою, юридичний статус органів верховної влади, її походження, завдання і мету владних повноважень, відповідальність великого князя за управління «землею Руською».

13. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО В ПРАЦЯХ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Володимир Мономах — великий князь київський, державний і політичний діяч, письменник.

Ставши в 1113 р. великим київським князем, Володимир Мономах зміцнив авторитет великокнязівської влади, домігся внутрішнього миру в державі, зростання її міжнародного значення.

Однак небезпека феодалної роздробленості Русі проступала усе більш зримо, що тривожило і лякало князя. Ця тривога відбилася в його «Повчанні» своїм синам, записане літописцем у «Повісті временних літ».

«Повчання дітям» *Володимира Мономаха* — визначна пам'ятка літератури Київської Русі, в якій Володимир Мономах висловлює думки загальнодержавного, політичного та морального характеру, повчає своїх дітей бути розумними правителями, захищати інтереси Русі, боротися з князівськими міжусобицями, самим учитися й поширювати освіту, власною поведінкою подавати приклад іншим.

Свої настанови він підкріплює прикладами із власного життя, розповідає про численні походи, викликані необхідністю зміцнення єдності Русі та її захисту від зовнішніх ворогів.

На перше місце в «Повчанні» ставляться християнська віра і добродієність.

Вони розуміються Мономахом як засади мудрого і справедливого правління, турботи про людей. Він посилається на власний

досвід: охороняв християнських людей від усяких лих, не підтримував міжудільних розбратів і воєн.

У «Повчанні» дається відповідь і на гостре питання в умовах наростання небезпеки феодальної роздробленості Русі — права на кровопролиття, смертну кару.

На думку Мономаха, київський князь повинен слідувати правосуддю в державі, як Бог на небі.

За Мономахом, право князя на судову владу безумовно виключає право на кровопролиття, страту, помсту.

Як відомо, саме при його князюванні була створена Розширена редакція Руської Правди, що спочатку обмежувала, а потім узагалі скасувала смертну кару. Заради миру і єдності держави в «Повчанні» неодноразово підкреслюється необхідність для князів слідувати добробчинності, справедливості, законності.

Багатий власний досвід і логіка міркувань Мономаха приводять до важливого політичного висновку: із владою зростає відповідальність князя перед підданими.

Посилаючись на власний досвід, досвід своїх великих попередників, цитуючи рядки зі Святого Писання, він переконує синів слідувати династичному порядку спадкування престолу, зміцнювати великокнязівську владу, не відступати від найважливіших принципів моралі, справедливої соціальної і зваженої зовнішньої політики, правосуддя.

Рішення кричущих політичних проблем, насамперед — зміцнення єдності і миру в державі, Мономах пов'язував з надією на співробітництво з церквою.

При цьому питання про співвідношення держави і церкви їм вирішується однозначно: церкві відводиться почесне, але явно підлегле місце в співвідношенні світської і духовної влади. Церква виступає тут важливою опорою великокнязівської влади.

ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ І РЕФОРМАЦІЇ

14. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО НІККОЛО МАКІАВЕЛЛІ

Нікколо Макіавеллі — державний секретар Флоренції, політичний мислитель, відомий двома своїми трактатами: написаною 1513 року працею «Державець», присвяченою Лоренцо де Медичі в 1515-1516 роках й опублікованою 1531 року, а також працею «Роздуми з приводу перших 10 книг Тіта Лівія», створеною приблизно в 1513-1517 роках і присвяченою 1519 року двом республіканцям — Занобі Буондельмонті та Козимо Ручеллаї — вона була опублікована в 1531 році.

До політичної спадщини Макіавеллі також відносяться праця «*Arte della guerra*» («Мистецтво війни») і різноманітні твори на політичні теми, включаючи «Роздуми», звіти про виконання дипломатичних місій, листи, «Флорентійські хроніки» («*Istorie Fiorentine*») тощо.

У своїх творах Н. Макіавеллі обґрунтував можливість поєднання правомірних цілей з неправовими засобами їх досягнення.

Держава, на його думку, є політичним станом суспільства, що охоплює відносини влади і підвладних.

Державу вирізняє наявність законів і управлінського апарату.

Форма держави залежить від співвідношення сил у суспільстві. Йому належала ідея створення загальноіталійської національної держави.

Водночас мислитель виступав за підкорення церкви державним інтересам, але не за поєднання державної і духовної влад.

Макіавеллі розробив метод прагматичного підходу до політики, який дає змогу виявляти істинний стан суспільного розвитку, політичної реальності замість домінування уявних політичних ситуацій.

Макіавеллі яскраво зобразив живу модель держави, політичну людину на всіх сходинках соціальної ієрархії, продемонстрував на прикладах, як деформує особистість спілкування з поганою владою, як тиранічна влада розбещує народ.

Він зруйнував міф про державу як втілення національного духу і показав, що держава — це і є ті люди, які владарюють над суспільством.

Макіавеллі різко виступає проти теологічних уявлень про державу і політику.

Мабуть, вперше після Аристотеля Макіавеллі ґрунтує свої розмірковування на історичному досвіді, досвіді держав античного світу, аналізі політики сучасних йому урядів. Він стверджує, що

вивчення минулого дає можливість передбачати майбутнє, визначити способи дій, корисних у сьогоденні.

Макіавеллі проти твердження, що усім у світі править доля і Бо. Доля (*fortuna*) всесильна там, де їй перешкодою не служить доблесть, воля (*virtu*).

Історична необхідність, з одного боку, і воля людей, з іншого приводять до утворення держав. Макіавеллі вводить новий термін для означення держави — *Stato*, як політично організоване суспільство, певним чином організована влада, її інституції, наявність юстиції, права.

Метою держави й основою її міцності Макіавеллі вважав безпеку особистості і непорушність власності.

Найнебезпечніше для правителя — зазіхати на майно підданих — це неминуче породжує ненависть. Безпека особистості і непорушність власності він називав благами свободи.

Джерелом розвитку держави є боротьба різних політичних сил, головним чином аристократії і народу. Вона і приводить до тієї чи іншої форми держави. На форму держави впливають економічні, географічні, етнічні, військові, демографічні чинники, а також морально-психологічний стан суспільства, моральність правлячих.

Форми державного правління, вважав Макіавеллі, залежать також від числа правлячих, цілей, які вони ставлять, від якості тієї чи іншої форми.

Отже, держава, за вченням Макіавеллі, — це політично організоване суспільство, результат боротьби народу та аристократії, що виливається у певну форму правління.

Макіавеллі визнавав дві головні форми держави — республіку та монархію, відкидаючи мішані форми на зразок Арістотеля, Цицерона, бо держава може бути міцною тільки тоді, коли вона є або чистою монархією, або чистою республікою. Змішування форм є зло, писав він.

Право Макіавеллі розглядав як засіб для досягнення державних цілей. Закони охороняють свободу і спокій народу.

Джерелом хороших законів, за Макіавеллі, виступає не воля государя, а невдоволення і смуту — вони «завжди встановлювали закони і порядки для користі громадянської свободи».

Цікавими є погляди Макіавеллі на релігію, яку він розглядає суто прагматично: з точки зору служіння державним інтересам, консолідації народу і виховання активних учасників політичного життя.

Він відкидає питання про істинність релігійних догм і розглядає їх тільки з позиції користі для суспільства.

Релігію і бога, заявляє він, винайшли мудрі люди, для того щоб переконати простий народ у корисності встановленого ладу.

Тому для нього важлива не суть віровчення, а те, як люди розуміють його і використовують у політиці: для виховання рабської покори чи для формування високих якостей громадянина. Макіавеллі добре розумів, ще релігія — один із найефективніших засобів впливу влади на народ, його вчинки й моральність.

Релігія допомагає формувати громадянство і підданих добрими, учить поважати владу, право, а отже, вона потрібна. Вона потрібна і для військової справи, тому що нею можна підтримувати дисципліну і настрій у війську.

Тому Макіавеллі рекомендував керівникам республік або царств оберігати й доглядати основи релігії, що їх підтримують. Макіавеллі розумів, що важливою потребою людини є віра, яка дає розраду, втішає, допомагає в нещасті.

Але християнство він критикував за проповідь ідеалів терпіння, толерантність несправедливості.

На його думку, релігія стародавніх римлян вигідно відрізнялася від християнської, яка проповідує презирство до всього світського, смиренність, відречення від життя і т. ін.

15. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ЖАНА БОДЕНА

Вчення *Жана Бодена* викладено головним чином у праці «Шість книг про республіку», при чому під республікою автор мав на увазі державу взагалі.

Він визначає державу як управління спільним у множинності сімей, яке здійснюється суверенною державою на основі права.

Осередком держави виступає сім'я (домогосподарство). За своїм статусом глава сім'ї є прообразом і відображенням державної влади.

Держава виникає в результаті угоди, її мета полягає в тому, щоб, гарантуючи мир у спільноті й захищаючи її від зовнішнього нападу, піклуватися про істинне щастя індивідів.

Боден першим у Європі сформулював світську концепцію суверенітету, визначив його як неподільну, постійну і абсолютну владу щодо створення і втілення в життя основних законів, життєво необхідних для нормального функціонування держави.

Він виокремлює п'ять основних ознак суверенітету:

- видання законів, обов'язкових для всіх;
- вирішення питань війни і миру;
- призначення посадових осіб;
- дія як суду в останній інстанції;

— помилування.

Суверенітет не поширюється на відносини зумовлені: божественними законами, природними законами, приватною власністю.

Найкращою формою правління Боден вважав монархію.

Державу він визначав як правове управління багатьма родинами і тим, що їм належить, відповідно до справедливості та законів природи.

Суть держави полягає у володінні верховною владою; суть управління — в апараті, за допомогою якого ця влада здійснюється.

Монарх може надавати широкі повноваження на місцях і в такий спосіб здійснювати народне правління, тим часом як демократія може правити деспотично.

Отже, Боден чітко розмежував державу і управління.

За монархії функції парламенту мають бути дорадчими, повноваження суддям надає правитель.

Усі об'єднання в державі — релігійні громади, муніципалітети, комерційні компанії — завдячують своїм існуванням волі суверена, а їх повноваження ґрунтуються на його згоді.

Закон Ж. Боден визначав як ухвалу волі суверена, хоча закон природи стояв над людським законом і встановлював певні незмінні норми права.

Отже, Боден висловив думку про обмеження влади монарха природним правом. При цьому він визнавав два абсолюти: невід'ємні права родини й необмежену законодавчу владу суверена.

Він негативно ставився до демократії, вважаючи, що народ не може бути допущеним до управління державою.

В аристократичній державі управління, на його думку, належить нерозумній більшості.

Найкращою формою держави мислитель називав обмежену законами монархію, у якій монарх володіє владою за власним правом.

Це держава, де суверенітет цілком належить монарху, а управління нею, порядок призначення на певні посади здійснюються за аристократичними і демократичними принципами.

Держави він поділяв за способом здійснення влади на три види: законні, вотчинні (сеньйоральні), тиранічні.

Законними державами є такі, у яких піддані дотримуються законів суверена, а суверен — законів природи, зберігаючи природну свободу і приватну власність підданих.

Вотчинні (сеньйоральні) держави — ті, у яких суверен силою зброї захопив власність людей і управляє ними як батько родини.

У тиранічних державах суверен уникає природних законів, розпоряджаючись власністю людей на свій розсуд.

Найкращою, на думку Бодена, є така держава, у якій суверенітет належить монарху, а управління має аристократичний характер. Таку державу мислитель називав королівською монархією. Королівська влада, стверджував він, здатна захищати і здійснювати загальнодержавні інтереси.

Подібно до Макіавеллі, Боден ставив інтереси держави вище релігійних.

Релігія, вважав він, є вторинною (другорядною). У суспільстві повинна існувати свобода совісті, нікого не можна змушувати, щоб він проти своєї волі, своїх переконань сповідував яку-небудь релігію.

Як і Арістотель, Боден розрізняв у сім'ї три види владних відносин: подружні, батьківські й панські.

Але, на відміну від Арістотеля, Боден не був прихильником рабства. Він вважав, що рабство суперечить людському розуму, природі та свободі людини. Рабство не тільки не корисне, а навіть шкідливе. Воно веде до повстань і підриву держави. Тому рабство повинно бути скасовано.

Боден розглядав громадянина в широкому сенсі — як члена держави. І в цьому випадку для нього громадянин і підданий - синоніми.

Мислитель не погоджувався з Арістотелем, який вважав громадянином того, хто бере участь у суді й народних зборах, тобто у здійсненні політичної влади. Боден вважав, що таке поняття громадянина стосується до громадян демократичних держав.

Загальніша ознака громадянина, на його думку, — це підкорення політичній владі. «Громадянин — це всяка вільна людина, підкорена державній владі».

Значну увагу Боден приділяв тому, як впливали на політичне життя і форми держави історичні особливості того чи іншого народу, його вдача й побут, звички і психологія.

Слідом за Арістотелем Боден розглядав і вплив географічних умов (клімату, ґрунту і т. ін.) на державу.

Такими були політико-теоретичні погляди Ж. Бодена. Він слідом за Макіавеллі обґрунтував вимогу політичної централізації країни, а виступаючи прихильником абсолютної монархії, виразив цим потреби та інтереси молодого буржуазії.

Мислитель захищав королівський абсолютизм у той історичний період, коли він іще відігравав прогресивну роль у розвитку західноєвропейського суспільства.

16. СОЦІАЛІСТИЧНІ ІДЕЇ ТОМАЗО КАМПАНЕЛЛА

Томмазо Кампанелла — італійський філософ-утопіст, теолог та поет. Один із перших теоретиків утопічного соціалізму, філософ, письменник і політичний мислитель.

Йому належить багато праць з філософії, теології, політики, астрономії, астрології, медицини, серед яких «Про іспанську монархію», «Про папську монархію», а праця «Місто Сонця» ознаменувала появу концепції утопічного соціалізму.

«*Місто Сонця*» (*La Citt del Sole*) — найвидатніший добуток Томмазо Кампанелли. Вона створена, безсумнівно, під впливом «Утопії» Томаса Мора.

У ній йдеться про місто, розташоване на горі і яке поділялося на сім поясів, або кіл. У кожному з них були зручні приміщення для житла, роботи, відпочинку. Передбачено й оборонні спорудження: вали, бастіони.

Головним правителем серед жителів міста вважався первосвященик — Сонце. Він вирішує всі мирські і духовні питання.

У нього є три помічники:

- Могутність,
- Мудрість,
- Любов.

Перший займається справами миру і війни, другий — мистецтвом, будівельною справою, науками і відповідними їм установами і навчальними закладами. Любов піклується про продовження роду, виховання немовлят. Медицина, аптечна справа, усе сільське господарство теж у її веденні. Третій помічник також керує тими посадовими особами, яким довірене харчування та одяг.

У державі Кампанелли встановлена рівність чоловіка і жінки.

Т. Кампанелла започаткував пошук нових шляхів до справедливого суспільства, заснованого на ідеях соціальної рівності, суспільної власності, братерства, взаємодопомоги.

У праці «Місто Сонця» він запропонував ідеал суспільства, заснованого на спільній власності, окресливши суспільний устрій і політичну організацію міста-держави.

Державний устрій Міста Сонця — це ідеалізована теократична система на чолі із жерцем (Метафізиком), який є першим священнослужителем. В управлінні державою йому допомагають «Влада» (Пон), «Мудрість» (Сін) та «Любов» (Мор). «Влада» (сила) керує справами війни і миру, опікується організацією військової сили, воєнним мистецтвом і ремеслом. «Мудрість» займається питаннями науки, освіти. «Любов» керує справами виховання, медицини, особистого життя, побуту.

Політична влада у місті-державі переплітається з церковною, духовною. Щодо політичної організації, то Т. Кампанелла не піднявся вище від рівня середньовічних феодальних уявлень, відобразивши у своєму проєкті теократичні принципи і практику управління, прийняту в католицьких церковних організаціях.

Суспільний устрій Міста Сонця характеризується обов'язковою працею для всіх громадян і відсутністю приватної власності.

Суспільна власність зумовлювала суверенність колективу, маси, суспільства, а проблему індивіда Т. Кампанелла розглядав у зв'язку з його обов'язками або ж правом обмеженого вибору.

У «Місті Сонця» питання свободи особистості не порушено. Вони проглядаються у визначених заздалегідь правах і обов'язках усіх членів держави.

В ідеальній державі Т. Кампанелли простежуються деякі принципи демократії.

Регулярно (двічі на місяць) збирається Велика рада, на якій присутні всі громадяни, котрі досягли двадцяти років. На її засіданнях обирають і призначають осіб, які обійматимуть вищі посади в державі. Велика рада має право контролю за посадовими особами та право на їх заміщення.

Вороже ставлячись до законодавства свого часу, Кампанелла зазначав, що в Місті Сонця закони чіткі, короткі та нечисленні. Спрощеним є механізм судочинства.

Т. Кампанелла був упевнений у можливості реального справедливого суспільства. Його твердження про необхідність глибоких соціальних змін постало з політичної дійсності, очевидних бідувань і невлаштованості тогочасного світу.

Основну причину всіх бід Кампанелла вбачав у соціальній нерівності, несправедливості розподілу багатства між людьми.

Місто Сонця, на його думку, є втіленням програми соціально-політичного перетворення суспільства, в якому все буде спільним. Ідея спільності усього майна, в т. ч. й особистого, відображає примітивно-зрівняльну тенденцію селянських рухів середньовіччя, а в утопічних поглядах Кампанелли поширюється на розподіл розумової і фізичної праці: одна частина суспільства (більшість) займається фізичною працею, а функції організації виробництва, наукового і політичного управління суспільством виконує група жерців-філософів.

Вирішення всіх питань господарського, культурного, особистого життя громадян ідеальної держави належить своєрідній духовній ієрархії. Отже, місто-держава є аристократичною ієрархізованою державою, яку очолюють представники розумової праці.

Т. Кампанелла був упевнений, що справедливий устрій створить усім громадянам умови для нормального існування.

Виборні посади, мудре колективне керівництво, виконання громадянами норм суспільного співжиття теж були гарантами в забезпеченні справедливості й добробуту.

Жителі Міста Сонця живуть спільно, в однакових будинках, мають однаковий одяг, прикраси, харчуються одноманітною їжею. Їх існування у місті є суворо регламентованим.

Шлюбні відносини регулюються, а їх суб'єктів підбирають начальники, посадові особи, яких контролює верховний правитель Сонця і його співправителі. Їх не обирає народ, вони здійснюють свою діяльність за угодою між собою. У їх розпорядженні розгалужений чиновницький апарат.

Отже, Т. Кампанелла у своїй соціально-утопічній концепції всупереч демократичним переконанням підсвідомо заклав елементи авторитаризму. Зокрема, ідея народовладдя в нього суперечить незмінності влади верховного жерця — Сонця.

Теоретично започатковані Т. Кампанеллою колективістські принципи організації суспільного життя — заперечення приватної власності, суспільна організація виробництва й розподілу, обов'язковість праці, детальна регламентація суспільного та особистого життя, недооцінка прав і свобод індивіда — знайшли подальше теоретичне обґрунтування і в кінцевому підсумку були покладені в основу організації суспільного життя в країнах соціалізму.

ВЧЕННЯ ПРО ПРАВО І ДЕРЖАВУ У НІДЕРЛАНДАХ ПЕРІОДУ АНТИФЕОДАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

17. ГУГО ГРОЦІЙ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Гуго Гроцій — видатний голландський юрист, державний діяч, письменник, автор знаменитої праці «Про право війни і миру».

Три книги, у яких пояснюються природне право і право народів, а також принципи публічного права».

Мета трактату, як її формулює Гроцій, — вирішення теоретичних проблем міжнародного права, спірних питань про природу права і війни. На його думку, «мати природного права є сама природа людини».

Право коріниться в розумній природі людини, його прагненні до спілкування додержання вироблених тисячоліттями правилах співжиття.

Природна рівність людей, їх свобода волі, направляєма розумом, — основа людського співжиття, природного права.

Природне право він називає правом у власному, тісному змісті слова, відзначаючи, що право в більш широкому змісті (тобто форми волеустановленого права) є правом у кінцевому рахунку остільки, оскільки не суперечить розумній людській природі і природному праву.

Основними приписами природного права (вимогами розуму) є: утримання від зазіхань на чуже майно; повернення одержаної чужої речі і відшкодування отриманої вигоди з неї, обов'язок дотримання обіцянок, відшкодування шкоди з нашої вини, воздаяння людям заслуженого покарання, розумний поділ благ міжокремими особами і суспільством, надання переваг мудрішому, бідному перед багатим, громадяниніві перед іноземцем.

Це — наші обов'язки відносно до інших, правила добра, принципи справедливості, властивих людській сутності.

Гроцій поділяє право на природне і волеустановлене. Останнє — на людське і божественне, джерелом яких є вільна воля Бога чи людини. І та і інша форма права повинні відповідати приписам природного права.

У свою чергу, людське право мислитель поділяє на внутрідержавне і міжнародне право (право народів).

Перше виходить від громадянської влади, правил панування і підпорядкування в державі, волі народу, закріплених у законах.

Друге — «одержує обов'язкову силу волею всіх народів чи багатьох з них», — пише Гроцій. Право народів виникає в силу взаємної угоди між ними.

Коли під час війни внутрідержавне право не має сили для супротивних сторін, то зберігає силу право неписане, тобто природне право, чи встановлене взаємною угодою народів, тобто міжнародне право, вважає автор трактату. Такі джерела, природа права.

Державу Гроцій визначає як «досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права і загальної користі».

За своїм соціальним змістом держава в такому трактуванні виступає як угода більшості проти меншості, як союз слабких і пригноблених проти сильних і могутніх.

Ознакою держави є верховна влада, до функцій якої Гроцій відносив, подібно Ж.Бодену, видання і скасування законів (в сфері як світській, так і релігійній), правосуддя, призначення посадових осіб і керівництво їх діяльністю, стягування податків, питання війни і миру, укладання міжнародних договорів — усе, що відноситься безпосередньо до публічної сфери.

Сутність верховної влади складається, за Гроцієм, у тім, що це — «влада, дії якої не підлеглі іншій владі і не можуть бути скасовані чужою владою за її розсудом».

Під верховною владою, таким чином, мається на увазі суверенна влада. Загальним носієм верховної влади (тобто суверенітету) є держава в цілому як «досконалий союз», носієм же влади зокрема може бути одна чи кілька осіб, «відповідно законам і вдачам того чи іншого народу».

Особливу увагу Г. Гроцій приділяв питанню про право підданих чинити опір верховній владі. На його думку, піддані повинні підкорятися владі, оскільки її джерелом є суспільний договір, який мусить виконуватись і не може бути розірваний без згоди сторін.

Із цього правила він робить виняток на «крайню необхідність», коли підданам загрожує велика і явна небезпека. Та й навіть тоді озброєний опір припустимий лише за умови, що він не завдасть великого лиха державі й не призведе до загибелі багатьох невинних людей.

Г. Гроцій розрізняє війни справедливі і несправедливі. «Справедливою причиною початку війни може бути не що інше, як правопорушення».

До справедливих воєн він відносив, зокрема, війни оборонні, за збереження цілісності держави, захист майна, проти ким-небудь заподіюваного насильства, тобто суперечним природному праву.

Несправедливі війни (загарбницькі, протиправне насильство) порушують приписи природного права і права народів. Її призвідники відповідальні за все те, чим супроводжується війна та її наслідки.

Війни мислитель ділить також на публічні і приватні.

Публічна війна ведеться органами публічної влади, приватна — між приватними особами.

Приватна війна — найдавніша. Її ведення дозволене, якщо вона не суперечить природному праву (проти заповідюваного ким-небудь насильства). Публічна війна, за Гроцієм, буває урочистою (справедливою, оголошеною органами влади, передбаченою правом народів) і неурочистою (вільною від церемоній, несправедливою, що ведеться органами і посадовими особами в державі проти приватних осіб).

Він спростовує розхожі уявлення, начебто для верховної влади справедливо те, що вигідно їй, начебто не можна правити державою, не порушуючи справедливості.

На його думку, такі уявлення несумісні з правилами співжиття — природним правом, правом народів, що зберігають свою силу для супротивних сторін. Базовий принцип системи міжнародного права — «договори мають дотримуватися».

Мислитель розрізняє володіння владою на правах повної власності й на правах узуфрукта.

На правах повної власності верховна влада може бути набута у спосіб війни та за деяких інших обставин.

Держави з такою владою Гроцій називав вотчинними. Їхні зверхники аж ніяк не були зв'язані волею народу і могли розпоряджатися країною на свій розсуд — аж до відчуження управління кому завгодно.

Верховною владою на правах узуфрукта володіли особи, які ставали правителями безпосередньо в результаті народного обрання.

Голови таких монархій не мали права відчужувати без згоди народу своїх повноважень.

Крім того, якщо в таких монархіях вибраний монарх помирав і припинялася династія там, де існував перехід престолу за спадком, верховна влада поверталася народові.

Трактат «Про право війни і миру» Гроцій закінчує умовляннями про дотримання сумлінності і миру.

Працю мислителя «Про право війни і миру», як уже зазначалося, було присвячено головню проблемам міжнародного права.

Найважливішим завданням написання цієї праці було довести, що право в галузі міжнародних відносин створювалося за взаємною згодою держав, які керувалися міркуваннями взаємної користі, і що дотримання права народів — таке ж обов'язкове, як і дотримання

внутрідержавних законів; що навіть під час війни голос закону не заглушувався гуркотом гармат, що природне право зберігало свою чинність і під час війни, про що нерідко забували його сучасники.

Величезний внесок Гроція в розробку доктрини права міжнародного спілкування дав підстави для іменування його «батьком міжнародного права».

18. ПРИРОДНО-ПРАВОВА ТЕОРІЯ БЕНЕДИКТА СПІНОЗИ

Бенедикт Спіноза — голландський філософ, за походженням із португальських євреїв, один з найвідоміших пантеїстів.

Написав ряд творів — «Богословсько-політичний трактат», «Політичний трактат», «Етика» та ін. Був убитий разом із своїм братом Корнелієм релігійними фанатиками.

Політико-правове вчення Спінози пов'язане з його філософією природи, місця в ній людини, суспільства, держави.

Оскільки людина — це частка природи, то на неї, як і на всю іншу природу, поширюються всі закономірності.

Таким чином, людина діє за законами і правилами природи, тобто за природним правом, властивим людському роду.

Людина слідує йому незалежно від того, чи керується вона розумом чи одним тільки бажанням, тому що природне право забороняє тільки те, чого ніхто не бажає і чого ніхто не може.

Отже, Спіноза визнає, що люди «не можуть жити поза яким-небудь загальним правом», але на відміну від нього природне право виводить не з розумної природи людини, а з законів і правил природи, яким людина слідує, щоб зберегти себе.

Адже «люди від природи — вороги». Тому у своїй поведінці вони керуються афектами — збурюються гнівом, заздрістю, любов'ю, ненавистю тощо.

У «Вступі» свого «Політичного трактату» Спіноза пояснює: «... Я постійно намагався не осміювати людські вчинки, не засмучуватися ними і не клясти їх, а розуміти». Людські афекти, пише він, не пороки людської природи, це як властивості прояву природи (тепло, холод, негода, грім та ін.).

З утворенням держави, обумовленим природним правом і необхідністю його забезпечення, у людей з'являється загальне для всіх право (закон), загальний гарант і захисник безпеки.

Кінцева мета держави — свобода, казав Спіноза. Держава повинна прагнути до того, щоб звільнити людей від страху і поставити їх у такі умови, за яких вони користувалися б вільним розумом.

Міра свободи індивіда чи держави визначається, за його вченням, не межами дозволеного нею свавілля, а ступенем їхньої ро-

зумності, оскільки свобода є можливою лише на основі природної необхідності. Воля і розум — те саме, підкреслював філософ. Тільки розумна воля, за його твердженням, є вільною.

Кожен громадянин підлеглий праву держави, усі накази якого він зобов'язаний виконувати.

Отже, волю держави потрібно вважати волею усіх і рішення держави щодо справедливого і доброго, яке б воно не було, повинне бути визнано рішенням кожного окремо.

У вченні Спінози велика увага приділена формам держави як різних форм верховної влади, ступеню забезпечення в них миру, безпеки, справедливості. «Якщо цей обов'язок лежить на зборах, що складаються з усього народу, то форма верховної влади називається демократією, якщо на зборах, до яких входять лише обрані, аристократією, і, якщо, нарешті, турбота про справи правління і, отже, верховна влада покладена на одну особу,— монархією». Мислитель відкидає всяку іншу форму верховної влади, тим більше встановлену шляхом завоювання і поневолення народу.

Голландський мислитель засуджував абсолютну монархію.

Тільки демократія названа в «Політичному трактаті» як «цілком абсолютна форма верховної влади».

Демократична держава, за оцінкою Спінози,— найбільш природна і найбільше наближається до свободи, яку природа відпускає кожному.

У демократії кожний переносить своє природне право не на іншого, позбавивши себе на майбутнє права голосу, а на більшу частину суспільства, членом якого він є сам. Тому всі в демократії, як колись у природному стані, є рівними.

Демократична форма бачиться Спінозі найкращою, бо вона у найбільшій мері забезпечує мир і безпеку життя, що відповідає цілям демократії.

В ній усі «на законній підставі притязують на право голосу у верховній раді і право вступу на державну службу».

Тут правителі не обираються як кращі верховною радою, але визначаються самим законом. В аристократії ж патриції завжди вважають кращими багатих або своїх найближчих родичів чи друзів.

Вони навмисно перешкоджають кращим доступ до ради, їх воля менш за все зв'язана законами.

У демократії усі без винятку підлеглі одним тільки вітчизняним законам, в іншому залишаючись своєправними. Вітчизняним законам, підкреслює Спіноза, щоб виключити іноземців. Своєправними— щоб усунути від участі в управлінні державою жінок і рабів, що

стоять під владою чоловіків і панів, а також дітей і неповнолітніх, що стоять під владою батьків і опікунів. Усуваються і ті, хто здійснив безчестя (внаслідок ганебного способу життя) чи злочин.

Таким чином, та держава найбільш вільна, закони якої засновані на здоровому глузді.

Демократична держава, за оцінкою мислителя, «найбільше природно і найбільше наближається до свободи, яку природа надає кожному, адже в ній кожний переносить своє природне право не на іншого, позбавивши себе на майбутнє право голосу, але на велику частину всього суспільства, одиницю якого він складає».

Тому усі в демократії, як колись у природному стані, перебувають рівними. «Вона найбільшою мірою здатна повелівати підданими і не має потреби їх побоюватися, оскільки такий лад держави забезпечує розумність законів, а тим самим і свободу».

Тільки той вільний, хто, не кривлячи душею, живе, керуючись одним розумом». Тому Спіноза визначає демократію в «Богословсько-політичному трактаті» як загальне зібрання людей, які спільно мають верховне право на усе, що вони можуть.

Що стосується права, то філософ розрізняв такі види: верховне право природи — могутність усієї природи; загальне право — право всіх на все, право всього народу володіти всім, що перебуває в межах країни; післядоговірне право громадянина, яке Спіноза називав «окремим громадянським правом».

Останнє право він характеризував як свободу кожного вберігати себе в своєму стані, визначеному указами верховної влади і захищеному тільки її авторитетом.

Це громадянське право — частина загального права; і те, і інше право, як і взагалі всяке право (крім божественного) в природному і громадянському станах є за своєю субстанцією правом природним, правом сили.

Приватне громадянське право, отже, — це дозволені в умовах громадянського стану природні права індивіда, тобто дозволена верховною владою частина природного права.

А оскільки закони, що видаються державою, є дозволеною верховною владою частиною природного права, то вони, твердив філософ, підлягають обов'язковому виконанню.

Але таке виконання, застерігав він, може бути реальним фактом лише за умови, що закони викликатимуть у людей не стільки страх перед покаранням, скільки надію на одержання якогось бажаного блага; тоді кожен охоче виконуватиме приписи держави.

ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В АНГЛІЇ XVII СТ.

19. РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ПРИРОДНОГО ПРАВА У ВЧЕННІ ТОМАСА ГОББСА

Томас Гоббс — англійський філософ, належав до школи Соціального договору в традиції реалізму.

Питанню держави і права Т. Гоббс присвятив праці «Про громадянина» (1642) і «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та цивільної» (1651).

На думку Т. Гоббса, людина — не суспільно-політична істота, а егоїстична тварина («людина людині вовк»).

За Гоббсом, держава є суспільством, а суспільство — державою, які підносяться над людиною.

Держава виникає внаслідок добровільної угоди людей щодо утворення соціального інституту, який має бути гарантом «спільного блага», приборкувачем ворожнечі, механізмом забезпечення самозбереження громадян.

Насамперед, своє вчення Гоббс будує на вивченні природи людини.

На його думку, люди рівні від природи («рівність здібностей»), але через рівність виникає взаємна недовіра. До того ж людина ще й істота глибока егоїстична, збурена жадібністю, страхом і честолюбством.

«Звідси видно, що, поки люди живуть без загальної влади, яка тримає усіх у страхі, вони знаходяться в тім стані, що називається війною, і саме в стані війни всіх проти всіх».

До такого стану «війни всіх проти всіх», на думку мислителя, звичайно опускаються під час громадянської війни. Очевидно, тут проявилось неприйняття ним громадянської війни в Англії.

У природному стані, за Гоббсом, кожен індивід рівною мірою мав природне право. Останнє він визначає як свободу всякої людини використовувати власні сили за своїм розсудом для збереження власного життя.

У природному стані кожна людина має право на все, «навіть на життя всякої іншої людини», що і призводить до війни між ними.

Згубність такого стану примушує людей шукати шлях до його припинення. Цей шлях указують приписи розуму, природні закони.

Отже, право і закон розрізняються між собою так само, як свобода і зобов'язання. Природне право Гоббс визначає як свободу людини робити чи не робити що-небудь (для свого збереження).

Природний закон зобов'язує прагнути до миру, забороняє робити те, що згубно для життя.

Основний природний закон проголошує: необхідно шукати миру і слідувати йому. З нього випливає і другий природний закон: в інтересах миру і самозахисту варто задовольнятися таким ступенем свободи стосовно інших людей, яку людина допустила б у інших стосовно себе. Інакше право робити усе, що людина хоче, повертає людей у природний стан, тобто в стан війни.

З другого природного закону випливає третій: люди повинні виконувати укладені ними угоди. Вони — початок і джерело справедливості. Справедливість і власність, за Гоббсом, починаються із заснування держави.

Він називає ще 16 природних (незмінних і вічних) законів, зміст яких може бути резюмований в одному легкому правилі: не роби іншому того, чого ти не бажав би, щоб було зроблено стосовно тебе.

Щоб усунути небезпеку порушення природних законів, пише Гоббс, необхідна сила, примусова влада, яка погрозою покарання примусила б усіх однаковою мірою до виконання угод, усталила б ту власність, що люди здобувають шляхом взаємних договорів замість відмови від загального права. Така примусова влада з'являється із заснування держави, а сила — з появою громадянських законів.

Мета держави — головним чином забезпечення миру, безпеки, оскільки природними законами вони не гарантуються. Угоди без меча — лише слова, що не в силах гарантувати людині безпеку, писав Гоббс.

Таким чином, абсолютна влада держави — ось, на думку Гоббса, гарант миру і реалізації природних законів.

Він називає її Левіафаном (біблейським чудовиськом), штучною людиною, для якої верховна влада, «що дає життя і рух усьому тілу» — душа; посадові особи виконавчої і судової влади — штучні суглоби; нагороди і покарання — нерви; добробут і багатство громадян — сила; безпека народу — заняття; його радники — пам'ять; справедливість і закони — розум і воля; громадський мир — здоров'я; смута — хвороба; громадянська війна — смерть.

Влада суверена абсолютна: йому належить право видання чи скасування законів і контроль за їх додержанням, оголошення війни і укладання миру, призначення чиновників і судова влада. Він вправі навіть визначати, які релігія чи секта, думка чи вчення істинні, а які ні, що є справедливість і чеснота.

Гоббс підкоряє праву і державну владу: суверен підлеглий природному закону так само, як останній з його підданих громадянсько-му закону.

Однак позитивні закони, встановлені для підданих, на нього не поширюються. У його концепції держави цілком узгоджено обсяг правових повноважень і юридичної відповідальності сторін (держави і підданих).

Його концепція передбачає систему прав і свобод підданих і їх гарантій, надання широкої правової ініціативи не тільки (хоча і головним чином) у приватноправових відносинах.

Заперечуючи принцип поділу влади, Т. Гоббс наполягав на її єдності в усіх функціях, проголошував непідзвітність правителя громадянам, зобов'язання підлеглих визнавати себе відповідальними за будь-які дії влади.

Єдність держави, суспільства, уряду, народу є центральним концептом «Левіафана». Він не тільки не передбачав принципу народного суверенітету, а навпаки, рішуче його заперечував.

За Гоббсом, народ добровільно, за взаємною згодою передає раз і назавжди владу державі, відмовляється від власних свобод, визнає право суверена регулювати не тільки соціальні та майнові відносини громадян, а й визначати «зміст» їх духовного життя. «Левіафан» поширює свої прерогативи на всі сфери людського буття. Цю тезу заперечували ті прихильники теорії «договірної держави» (Дж. Мільтон, Ж.-Ж. Руссо), які обстоювали принцип суверенітету народу, проголошували його джерелом і єдиним володарем владних функцій. За оцінкою Ж.-Ж. Руссо, гоббсівське розуміння держави прирівнює її до в'язниці, де роль головного тюремника виконує сам правитель.

Надбанням теорії соціальної культури є також сформульовані Гоббсом 19 природних законів — правил людського співжиття, суспільних регуляторів-нормативів, основним серед яких філософ вважав загальнолюдську максиму «не робити іншому того, чого ти не бажав би, щоб було зроблено стосовно тебе» («золоте правило»).

Однак, перетворюючи моральні (природні) закони на громадянські, Т. Гоббс фактично позбавляв мораль її специфічної регулятивної функції, ототожнював її з політикою. Тому образ держави — «Левіафана» став називним для характеристики тоталітарних, антигуманних політичних режимів. «Левіафан» містить у собі чимало й інших суперечностей і антиномій, на що звертали увагу як послідовники мислителя, так і його опоненти.

Гоббс вирізняє три типи держави:

1) влада — зібрання і кожний громадянин має право голосувати (демократія);

2) влада — зібрання, але лише деякі мають право голосувати (аристократія);

3) верховна влада тільки у одного (монархія).

Незалежно від розходжень, законодавцем у всіх державах є лише суверен. У цьому сенсі, на його думку, «влада, якщо тільки вона досить досконала, щоб могли надавати захист підданам, однакова у всіх формах».

Розходження лише в придатності до здійснення тієї мети, для якої вони встановлені.

Симпатії Гоббса очевидно еволюціонували: спочатку вони були на боці монархії, потім — сильної влади лорда-протектора О. Кромвеля. Тут краще інших форм виражається і реалізується абсолютний характер влади держави, а загальні інтереси тісно зв'язані з приватними.

Отже, Гоббс істотно розвинув ідеї про природу людини, її пристрасті і розум як про рушійні сили політики.

В основі його теорії природного права — ідея загальної природної рівності людей, правової рівності в державі.

Він обґрунтував і показав роль природних законів для публічного і приватного права. Політико-правовий ідеал Гоббса — громадянське суспільство, охоронюване авторитарною владою, з «необмеженою» владою суверена і правами підданих.

Його звеличування держави — Левіафана, правопорядку — не гімн тоталітаризму, а правова альтернатива громадянській війні, війні «всіх проти всіх», безсиллю влади.

20. УЧЕННЯ ДЖОНА ЛОККА ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО

Джон Локк — англійський філософ, один із основних представників англійського емпіризму та Просвітництва.

Вважав найкращою формою конституційну монархію, для чого необхідним є поділ гілок влади на парламентську, виконавчу та федеральну.

У своїй теорії суспільного контракту виходить із природного стану людства, в якому, на відміну від Гоббса, для якого людина є егоїстичною істотою, люди мають право на життя, рівність, свободу та приватну власність.

В природних умовах, ущемлення кимось чийось прав може закінчитися (перебільшеною) помстою, а внаслідок помсти за помсту може виникнути війна.

Для уникнення цього потрібна держава в якості арбітра.

Для цього громадяни передають державі частину своїх суверенних прав, власником яких вони залишаються і надалі. Держава повинна забезпечувати їх на кращому рівні, ніж це можуть самі люди в природному стані.

Якщо права людей масово порушуються, тоді вони мають право скинути владу.

Локк вперше також довів право людини на прагнення до щастя, а не тільки на самозбереження. Обмеження свободи у формі рабства можливо, наприклад, у війні. Інші права людини можуть бути у неї відібраними, якщо людина їх не заслуговує, наприклад, через убивство.

Локк сповідував ліберальну державу, але не самий ідеал манчестерського лібералізму. Держава має право втручатися у приватну власність.

Стрижнем правосвідомості і праворозуміння Дж. Локка є обґрунтовані ще до нього доктрини безумовного пріоритету розумного, природного права, народного суверенітету, суспільного договору та недоторканності прав і свобод особистості.

Однак кожному з цих доктрин він наповнив оригінальним змістом, надавши їм нового концептуального «дихання», систематизував на сучасній йому державно-правовій основі, внаслідок чого світова політико-правова думка отримала цілісне вчення у формі новітньої теорії конституціоналізму і лібералізму.

Індивід у Локка залишається «суверенним». Він не поглинається державою і резервує за собою право на життя, свободу, рівність, власність тощо.

Ці права — недоторканні, священні, і держава за жодних умов зазіхати на них не може.

Навпаки, вона повинна вбачати свій найголовніший обов'язок у захисті природних якостей індивіда, забезпеченні кожному можливостей жити власним життям, реалізації власних інтересів. Індивідуалізм Локка перетворився на «велику і головну мету» держави, яка сама є інституцією, підпорядкованою народу і цілком залежною від індивідів.

Свобода індивіда є стрижневою категорією вчення Локка.

Заслугою Дж. Локка є винайдення засобів досягнення цієї «великої і головної мети».

Це насамперед поділ влади на законодавчу, виконавчу і федеративну чи союзну. Законодавча влада, яку Локк вважав верховною, але не абсолютною, має видавати закони, що визначають міру покарання; виконавча — карати за злочини (сюди мислитель зараховував і суд); союзна (федеративна) — захищати державу від зовнішніх ворогів.

Жодна з цих влад не може торкатись життя, свободи і майна індивідів.

Монарх очолює як виконавчу, так і союзну владу, але поєднання в одному органі законодавчої і виконавчої влади, як і узурпація влади королем чи парламентом, неприпустиме.

Другим засобом досягнення «великої і головної мети» держави є вибір народом оптимальної для нації форми правління.

Ця форма повинна поставати із суспільного договору і за жодних умов не може бути ні деспотією, ні тиранією, ні абсолютизмом. Це має бути обмежена монархія.

Ще один засіб — реальна можливість повстання народу проти правителів, які ігнорують суспільний договір і намагаються здійснювати владу «поза правом». Право на повстання проти тиранії Локк виводив із розуміння ним сутності суспільного договору як явища, що постійно оновлюється, підлягає пильному контролю з боку народу, може бути ним розірваним, що є суверенним невід'ємним правом кожного народу — засновника держави. Ефективним засобом досягнення нею «великої і головної мети» є також неухильне дотримання правової законності, визначених суспільним договором прав і обов'язків сторін, оскільки він обумовлює не тільки створення держави, а й увесь подальший процес її функціонування.

Мета закону для мислителя — не нищення, не обмеження свободи, а її збереження і розширення.

Проте йдеться саме про правовий закон, який цілком відповідає природному праву, слугує мірилом і критерієм справедливості позитивного закону.

Вимогою для правового закону є також його цілковита відповідність волі народу, суспільства, його обов'язковість для всіх громадян, у т. ч. монарха.

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО XV-XVII СТ.

21. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО МАРТИНА ЛЮТЕРА

За вченням *Лютера*, Бог створив два царства: Боже і світське.

Це він зробив через двоїсту природу людини, що є водночас і духовною, і тілесною. Держава повинна піклуватися про зовнішні відносини і внутрішні порядки, вирішувати світські конфлікти, боротися з проявами зла.

Особи, які здійснюють ці функції, володіють владою, їхня влада над оточенням оснований на насильницькому штучному пануванні.

Лютер закликав правителів дбати не про власну вигоду, славу тощо, а про добробут країни. Християнський правитель має вважати себе слугою, а не паном народу.

Мартін Лютер ставився досить критично до тогочасного права. Особливій критиці піддавав право канонічне.

Він висловлював ідею, що царства світу повинні управлятися за допомоги примусових законів.

На перше місце він поставив божественний закон, однаковий для всіх.

На друге — закон природний, властивий людям.

На третьому місці опинився імператорський закон, який регламентує все світське управління.

На четвертому місці розташовані закони міст і земель, обов'язкові лише для окремих місцевостей.

Лютер визнавав, що всяке писане право впливає з природного розуму, природного права, яке, будучи похідним від волі Божої, являє собою якісно інший феномен, ніж право божественне.

Світській владі, яка спирається на нього, природне право дозволяє управляти зовнішньою поведінкою людей, майном, речами.

Одним з основних положень лютеранства є незалежність світської влади від папства. Він, наставляв підданих бути покірними монархам, не повставати проти влади і смиренно зносити їх чинили нею несправедливості.

Завдання світської влади — регулювання відносин між людьми, покарання злих і охорона благих.

Мирський порядок досягається завдяки опорі установ світської влади (держави, законів) на природне, а не на божественне право (хоча природне право в кінцевому рахунку похідна від волі божої), що спирається на нього, світської влади природне право дозволяє керувати лише зовнішнім поведінкою людей, і майном, речами.

Свобода душі, область віри, внутрішній світ людини знаходиться, за Лютеру, поза юрисдикцією держави, за межами дії його законів.

Мислитель вважав, що держава створена для вирішення тих завдань, які не вирішує церква як соціальний інститут.

Завданням світської влади є примусове застосування «зовнішньої» справедливості, нагляд за дотриманням норм законів. З огляду на це держава має бути самостійною стосовно церкви, у всіх світських справах церковні діячі мають підпорядковуватися правителю.

З погляду М. Лютера, правитель повинен бути слугою Бога, а не управителем народу. Державна влада — не перевага, а обов'язок перед Богом.

Влада є Божою службою лише тоді, коли правитель не керується власними інтересами. М. Лютер розробив вимоги до державної діяльності, причому вихідним положенням стало розуміння влади як ремесла.

Він критично ставився до права, оскільки у ті часи воно ґрунтувалось на принципі нерівності: для мирян і священнослужителів існували різні системи права. Критикуючи канонічне право, Лютер надавав перевагу світським праву й законам.

Мартін Лютер виступив рішучим противником папи римського і католицької церкви як посередників між Богом і мирянами.

Спасіння досягається винятково вірою, стверджував він, і кожен віруючий не має потреби в посередниках у своїх відносинах з Богом.

Ніхто з людей не має переваги над собою подібними: клір нічим не відрізняється від мирян, усі стани рівноправні.

Єдине джерело віри — Біблія. Вчення «батьків церкви», булли і енцикліки папи римського — лише людські установа, що підлягають раціональній оцінці і критиці.

Лютер відстоював самостійність держави стосовно церкви, виступав проти привілеїв католицького духовництва і їх прагнення керувати християнами і нехристиянами. Ідея посилення державної влади ставала характерною рисою німецької правосвідомості.

М. Лютер вважав природне право основою порядку в державі, основою законодавства. На його думку, у світській державі необхідні хороші і справедливі закони.

Але навіть «занадто багато зводів законів» не забезпечать справедливості у державі, якщо князь не буде керуватися реальними інтересами, обумовленими людським розумом. Тому князь повинен застосовувати закон так, «щоб розум постійно звеличувався вище всяких законів і залишався вищим законом».

22. УЧЕННЯ ТОМАСА МЮНЦЕРА

Томас Мюнцер — радикальний проповідник часів Реформації, який став повстанським лідером під час Селянської війни. Він першим від Лютера виступив проти католицької церкви. Підтримував анабаптистів.

Головну мету Реформації, на відміну від Лютера, Мюнцер бачив не в перетворенні церкви, а в повній перебудові життєвого устрою за християнськими законами.

Селянську війну, яка спалахнула згодом, він сприйняв як початок часів Апокаліпсису, як загальне усунення лиходіїв і нечестивців, яке Бог здійснює руками народу.

Стале уявлення про те, що в кінці світу, під час Страшного суду Бог Сам «відокремить зерна від полови», викликало у нього тільки гірку усмішку.

Він стверджував, що світовий переверот повинен початися в рамках земного світу і відбутися завдяки насильницьким діям вірних ревнителів Божих діл.

Антихрист буде знищений руками людей, якими опанує Дух Божий. Ця ідея була центральною в усьому вченні Мюнцера.

У колах, близьких до Мюнцера, наприкінці 1524 або на початку 1525 років була складена перша програма революційного селянства.

Цей документ вимагав від селян рішучої боротьби проти всіх панів. «Статейний лист» був першою спільною програмою повсталого селянства.

Документ не містить жодних конкретних пропозицій щодо вирішення спірних питань з панами і ніякого прохання полегшення тягара.

Його укладачі заявляли про повне усунення силами народу феодалних панів і скасування залежності від них селян. Об'єднаний народ ліквідує ворожі осередки і встановить той порядок, який він вважає справедливим, вважаючи, що і всі інші повинні мати те, що їм належить згідно з «божественним правом».

В основу цієї програми покладено принцип передачі влади народу, тобто той принцип, на якому наполягав Мюнцер.

У революційній діяльності Т. Мюнцер спирався на бідні верстви населення.

Свої політичні погляди він виклав у «Празькому маніфесті», який опублікував у Чехії.

Його соціальні та політико-правові ідеї знайшли відображення в працях «12 статей» та «Статейне письмо», де він порушив проблеми зміни суспільного устрою: необхідність виборності посад,

скасування кріпосного права, налагодження діяльності судових установ і управлінь. На думку Т. Мюнцера, влада має перейти до рук народу і бути спрямованою на загальну користь.

У поглядах Т. Мюнцера простежуються початки республіканських ідей, визначення напрямів державної політики і контролю за її здійсненням з боку народу.

Саме в цьому виявився демократизм його програми.

23. ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО ЖАНА КАЛЬВІНА

Жан Кальвін — другий великий реформатор.

Однією з центральних його ідей була ідея абсолютного приречення — доля кожної людини визначена богом.

Люди безсилі змінити волю бога, але можуть здогадуватися про неї по тому, як складаються у них життя на землі.

Якщо їх професійна діяльність йде успішно, якщо вони побожні і добродійні, працелюбні і покірні владі, значить бог уподобання в них.

Працею «Настанова у християнській вірі» Ж. Кальвін поклав початок новому віровченню — кальвінізму.

Розглядаючи питання про громадянське правління, Ж. Кальвін дотримувався теологічних позицій щодо походження і сутності держави.

Держава, на його думку, слугує розвитку суспільного життя, але найвища її мета полягає в утвердженні морального порядку і в захисті християнської релігії.

Церква має бути вільною від державного контролю, але потребує з боку держави підтримки.

Ж. Кальвін вважав, що будь-яка форма правління є однаково законною і здатною виконувати зобов'язання перед Богом.

Водночас він вказував на переваги аристократичної республіки, де посади є вибірними, плюралістичне (колегіальне) правління обмежує того, хто прагне до панування над усіма.

Випробовуючи цю концепцію на практиці, Кальвін сформулював ідею сліпої покори державній владі, яка, у свою чергу, керується встановленими Богом законами.

Право опору правителю-тиранові він визнавав за органами влади, церквою і представницькими установами.

Це право реалізується тоді, коли вичерпані всі легальні засоби впливу на правителя.

Усяку владу в державі він вважав божественною.

Засуджуючи феодально-монархічні кола за насильства, сваволю і беззаконня, пророкував їм божу кару.

Право на спротив тиранії Кальвін визнавав тільки за органами влади, церквою і представницькими установами.

Лише коли вичерпані всі легальні форми спротиву, допускав непокору і скинення тирана.

Віддавав перевагу аристократичній формі правління або її сполученню з демократією. Проповідував набожність, доброчесність, працьовитість і покірність владі, закликав додержуватись морального закону.

Протестантській етиці відповідала і практична діяльність Кальвіна: він заснував у Женеві нову церкву, керовану виборною консисторією (пресвітери (старійшини), проповідник і диякон).

Внаслідок Реформації від католицької церкви відійшли лютеранська, протестантська церкви.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ УТОПІЧНОГО СОЦІАЛІЗМУ

24. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ЖАНА МЕЛЬЄ

Жан Мельє — французький філософ-матеріаліст, атеїст, утопічний комуніст, католицький священник.

У залишеному ним єдиному творі «Заповіт» він піддав гострій критиці не лише суспільні відносини феодальної Франції, а й основи класового суспільства в цілому.

У «Заповіті» зображені риси ідеального ладу, основою якого є загальна власність і обов'язкова для всіх праця.

Комунізм Мельє має утопічний характер. Головною відмінною рисою «Заповіту» є те, що у нього власне соціалістична концепція є лише похідною від основної ідеї всього твору — боротьби з релігією.

Мельє не бачить в релігії нічого, крім її соціальної ролі, яка полягає, на його думку, в тому, щоб шляхом обману та розповсюдження забобонів закріпити насильство та соціальне нерівність.

Праця «Заповіт» була спрямована проти трьох основних зол його часу: багатства, деспотизму і релігійного догматизму.

Мислитель засуджував абсолютизм, стверджував, що не народи створені для правителів, а правителі для народів.

Він пропонував встановити виборність посадових осіб, обстоював соціальну рівність, скасування приватної власності, право народу на збройне повстання проти тиранії.

Вся соціальна програма Мельє зводиться до кількох рядках: «Яким великим щастям було б для людей, якщо б вони спільно користувалися життєвими благами».

У справедливому суспільстві, вважає Мельє, виробництво і споживання повинні бути організовані на засадах спільності. Їжа, одяг, виховання дітей не повинні сильно відрізнятись в різних сім'ях.

Всі повинні працювати під керівництвом мудрих старців (в іншому місці йдеться про виборних посадових осіб).

Ці заходи приведуть до чудовим результатами: ніхто не буде треба, всі будуть любити один одного, зникне важка праця, обман, марнославство.

Визначаючи існуючу нерівність, Ж., Мельє нагадував, що люди рівні від природи і мають повне право користуватися своїми природними правами.

Останні обмежуються політичною владою, королями, які вважають себе вищими від законів природи й держави.

Як і його попередники, Ж. Мельє був переконаний, що основа суспільної нерівності й державної недосконалості — приватна власність.

Він дійшов висновку, що держава — це організований примус, і щоби звільнити людей від нього, необхідно знищити першооснову — приватну власність.

Мислитель запропонував картину ідеального суспільства, де всі зрівнюються у правах і привілеях.

Усіх людей об'єднує ідея загального блага, всі вони працюють під керівництвом мудреців. Ж. Мельє першим запропонував насильницьку зміну форми державного устрою та правління.

Він висловив припущення, що будь-який дохід виникає з праці, а не з капіталу чи земельної власності.

Наполягаючи на тому, що всі люди є рівними від природи і, відповідно, «рівною мірою мають право на свою природну свободу і свою частку в земних благах», Мельє пропонував не поділяти порівну ці блага.

Він стверджував про необхідність встановлення правильної пропорції в поділі і водночас вважав, що земні блага і багатства мають бути не так поділені, як усупільнені.

Ліквідація приватної власності та заміна її суспільною, на думку мислителя, позначаться на житті людей і змінять саму людину.

Зникне заздрість, не буде обманів і хитрощів, судових процесів, крадіжок, грабежів і вбивств, оскільки не буде потреби тягнутися до чужого гаманця.

Ж. Мельє закликав до об'єднання для боротьби проти тиранічного панування правителів і королів.

Основною умовою перемоги революції він вважав єдність і організованість народу.

В суспільстві, де переможе справедливість, розумніші повинні управляти всіма іншими людьми, встановити добрі закони й видавати розпорядження, спрямовані на успіх і забезпечення суспільного блага.

25. ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО РОБЕРТА ОУЕНА

Роберт Оуен — утопіст, соціаліст, соціальний реформатор 19 ст.

Він стає одним з перших критиків капіталістичного суспільства з позицій соціалізму.

Серед основних недоліків капіталізму відзначаються вузько заточене поділ праці, конкуренція і загальне протиріччя інтересів, отримання прибутку лише в тому випадку, коли пропозиція товарів не перевищує попиту на них.

Оуен вважав капіталізм антинародним ладом, ворожим інтересам трудящих.

Найгіршими явищами капіталізму Оуен вважав приватну, релігію і шлюб на основі власності, що охороняється релігією.

Духовенство в роботах Оуена виступає як щось негативне, що надає негативний вплив на людей.

Оуен був переконаний в неминучій зміні капіталізму новим суспільством.

Він прагнув до переходу до нового суспільства шляхом законодавчих заходів і освіти.

Нове суспільство повинно було відкрити людям ті привабливі якості, якими їх наділила природа, воно повинно бути побудоване на принципах рівності і справедливості.

В ньому не буде розшарування на бідних і багатих, всі будуть рівні, відразу зникнуть нерівні шлюби і шлюби з розрахунку, не буде і зіпсованих дітей.

Створення нової соціального середовища — основна ідея Оуена.

Саме він був автором ідеї про красивій і комфортній обстановці для праці.

Для того, щоб змінити економічне середовище, треба, перш за все, знищити прибуток.

Прагнення до прибутку — це головне зло, яке призвело до падіння людського роду. Знаряддям прибутку є гроші, грошові знаки, з їх допомогою вона реалізується.

Завдяки грошам стає можливий продаж товару за ціною, вищою ніж його вартість. Значить, треба знищити гроші і замінити їх бонами праці. Бона буде істинним знаком цінності, тому що якщо праця — причина і субстанція цінності, то цілком природно, що він буде її мірилом.

Прибуток, гроші і грошові відносини йдуть рука об руку з приватною власністю, яку Оуен також критикує.

26. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТОМАСА МОРА

З усіх літературних і політичних творів *Мора* найбільше значення має «*Утопія*».

Він створив першу струнку соціалістичну систему, хоча й розроблену в душі утопічного соціалізму.

Всебічно розкритикувавши негативні явища сучасного йому суспільства, Т. Мор витворив варіант ідеальної держави, населення якої він поселив на уявному острові Утопія.

Фантастичну державу автор зобразив у формі своєрідної федерації 54 міст із представницьким органом (сенатом) на чолі, до якого входять по три представники від кожного міста і який вирішує загальні справи всього острова.

Устрій і структура кожного з міст стандартні. У місті 6000 сімей. У кожній сім'ї від 10 до 16 дорослих. Мешканців міст поєднують спільність майна і всезагальний трудовий обов'язок. Кожна сім'я займається певним ремеслом. Для роботи у наближеній до міста місцевості живуть сільські сім'ї, що налічують до 40 дорослих. Кожен мешканець міста зобов'язаний попрацювати в сільських сім'ях не менше двох років.

Система управління в Утопії вибудована за принципом виборності. Кожні 30 сімей обирають на рік філарха (сифогранта). Очолює 10 філархів протофіларх (транібор).

Решта обирається з числа вчених. Обрані особи утворюють сенат, очолюваний князем (принцепсом). Князя обирає філарх із кандидатур, запропонованих народом. Найважливіші справи міста вирішують народні зібрання.

Суспільне життя в Утопії ґрунтується на принципах демократизму, віротерпимості, добровільності, рівноправності, доступності правових норм.

Оскільки в Утопії відсутня приватна власність, спори між громадянами виникають рідко, а злочинність низька. Тому нема необхідності у широкій, складній законодавчій базі і, відповідно, «законодавцем є кожен».

До утопійців, які здійснили тяжкий злочин, застосовують роботу, яке, на відміну від того, що існувало в давні часи, не є спадковим і може бути пом'якшеним або припиненим щодо злочинців, які покаялися і виправились.

Основною перешкодою на шляху запровадження нового, ідеального ладу Т. Мор вважав жадібність і пихатість багатіїв.

Можливість втілення усіх ідеалів мислитель пов'язував із торжеством розуму, що сприятиме раціоналістичному обґрунтуванню переваг усупільненої власності, всезагальної рівності та праці на благо всього суспільства.

Т. Мор підкреслює демократизм і дружелюбність утопійців.

На острові панує повна згода, викоренені честолюбство, розбрат та інші пороки, породжені приватною власністю.

Своєрідне і право в Утопії.

Панування суспільної власності, дружелюбність і демократизм утопійців пояснюють нечисленність злочинів, відсутність потреби у складному законодавстві.

В «Утопії» скасована приватна власність, знищена всяка експлуатація. Замість неї встановлюється усупільнене виробництво.

Праця є обов'язковою в «Утопії» для всіх, причому землеробством займаються по черзі всі громадяни до певного віку, сільське господарство ведеться артільно, але зате міське виробництво побудоване на сімейно-ремісничому принципі — вплив недостатньо розвинених економічних відносин в епоху Мора.

В «Утопії» панує ручна праця, хоча вона і триває лише 6 годин на день і не є виснажливою. Мор нічого не говорить про розвиток техніки.

У зв'язку з характером виробництва обмін в державі Мора відсутній, немає також і грошей, вони існують лише для торгівельних зносин з іншими країнами, причому торгівля є державною монополією.

Розподіл продуктів в «Утопії» ведеться за потребами, без будь-яких твердих обмежень. Державний лад утопійців незважаючи на наявність короля — повна демократія: всі посади — виборні і можуть бути зайняті всіма, але, як і личить гуманісту, Мор надає інтелігенції керівну роль. Жінки користуються повноправністю.

Освіта побудована на поєднанні теорії і виробничої практики.

До всіх релігій в «Утопії» ставлення толерантне, і заборонений тільки атеїзм, за прихильність якому позбавляли права громадянства.

У ставленні до релігії Мор займає проміжне положення між людьми релігійного і скептичного світогляду, але в питаннях суспільства і держави він — чистий раціоналіст.

Визнаючи, що існуюче суспільство нерозумне, Мор разом з тим заявляє, що воно — змова багатих проти всіх членів суспільства.

Соціалізм Мора цілком відображає навколишню обстановку, сподівання пригнобленого населення міста і села.

В історії соціалістичних ідей його система ставить питання про організацію суспільного виробництва, до того ж у загальнодержавному масштабі.

Новим етапом у розвитку соціалізму вона є ще й тому, що в ній усвідомлено значення державної організації для побудови соціалізму, але Мор не міг свого часу бачити перспективу безкласового суспільства, що здійснює великий принцип «від кожного за здібностями, кожному за потребами» без будь-якої участі державної влади, що стала зайвою.

Утопія є державно-організованим суспільством. Її політичний устрій, який Т. Мор вважає ідеальним, ґрунтується на засадах свободи, рівності й демократизму.

Всі основні посадові особи держави, у тому числі верховний правитель (принцес), обираються народом, звітують перед ним і зобов'язані діяти в його інтересах.

Правитель обирається по життєво, але може бути усунутий з посади у разі прагнення до тиранії.

Решта посадових осіб і сенат, який складається зі старших за віком і досвідчених громадян, обираються щорічно.

Найважливіші справи в Утопії вирішуються правителем з участю сенату і народних зборів.

Як бачимо, симпатії Т. Мора на боці своєрідної змішаної форми державного правління, яка поєднує в собі монархічний, аристократичний і демократичний елементи.

ПРАВО І ДЕРЖАВА У ВЧЕННЯХ І ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА

27. ПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА ВОЛЬТЕРА

Вольтер — прихильник ідеї прогресу, що спирається на розум і освіту, філософ, просвітитель, енциклопедист, письменник, на-тхненником і визнаним лідером європейського Просвітництва.

Він вважав, що природні закони ґрунтуються на розумі людини, заперечував варварство та заборони. Людина, з його погляду, подібна до розумної машини. Її призначення — бути вільною і рівною серед рівних.

Рівність людей полягає у рівності перед законом, скасуванні станового суспільства, привілеїв церковників і феодалів, узаконенні рівної для всіх цивільної правоздатності.

Держава, за Вольтером, виникає не за божественною волею, а внаслідок договору між самими людьми. Її первісна форма — республіка, яку очолює вождь, що поступово зосереджує владу в своїх руках і стає королем. Монархія усуває республіканський устрій і утверджується як «найдосконаліша форма держави».

У державі Вольтера скасовані привілеї духовництва, церковні суди; священнослужителі стають державними службовцями, отримуючи за це державну платню. Лише наприкінці життя Вольтер почав схилитися до «просвітительської республіки» як ідеалу держави.

У тріаді «держава — людина — суспільство» на верхівку він ставив освіченого самодержця, що уособлює державу, підпорядковується конституції, дбає про підданих, їхній освіту, добробут, влаштування добропристойного і впорядкованого суспільства.

Таке суспільство можливе лише за умов його поділу на багатих і бідних, недоторканності приватної власності, яка і є його стрижнем.

Повними політичними правами мають володіти тільки приватні власники.

Однією із заслуг мислителя є обстоювання принципу недоторканності особи. Він вимагав ліквідації інквізиції, заборони тортур, скасування поширених тоді у Франції прав продажу або успадкування державних посад, у т. ч. посад суддів.

Вольтер виступив за відповідність покарань скоєним злочинам, пом'якшення надзвичайно суворих вироків, допуск адвокатів до судочинства, скасування системи формальних доказів, вжиття ефективних заходів запобігання злочинності.

Просвіта, свобода, рівність є воістину девізом політичної доктрини Вольтера.

Своїми ідеями він намітив програму французького Просвітництва, визначив шлях звільнення від феодальних пут, повалення абсолютизму.

Вплив вольтеріанських ідей тією чи іншою мірою зазнали просвітники багатьох країн.

Він відстоював загальнолюдський прогрес, загальнолюдські моральні цінності. «Людство є принципом усіх моїх думок», — любив повторювати він. І у своєму житті був вірним сформульованому ним принципу дії, вибору.

Вольтер відстоював такий суспільний лад, в основі якого лежать принципи рівності, свободи і необмеженої приватної власності.

Він приділяв значну увагу розкриттю змісту цих принципів, утвердженню розуміння їхньої важливості та необхідності для суспільного життя.

Одним з головних суспільних інститутів філософ вважав приватну власність. Право приватної власності є природним, воно відпадає природі.

Філософ також підкреслював тісний взаємозв'язок між продуктивністю праці та приватною власністю.

Вольтер був одним з перших в новий час, хто висунув, обґрунтував і підтримував ідею про право народу на повстання проти тиранії.

28. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО Ш. МОНТЕСК'Є

Шарль-Луї Монтеск'є — один із теоретиків науки про політику, політичний мислитель, правознавець, просвітитель, письменник.

Монтеск'є не ставив особистість над державою і не протиставляв права громадян правам держави.

Основне завдання держави полягає в забезпеченні людині політичних свобод (можливість робити все, що дозволено законами, і не робити того, що законами заборонено).

Громадянські свободи можливі за спокою духу, відчуття громадянської безпеки, запобігання необґрунтованим приватним і публічним звинуваченням індивіда, наявності гуманного кримінального законодавства, неухильного дотримання гарантованих державою правил судочинства, запобігання деспотизму і зловживанням з боку посадових осіб, суворого дотримання законів і встановлення непопорушного режиму законності.

Монтеск'є стверджував, що забезпечення політичних і громадянських свобод можливе лише за існування в державі не залежних одна від одної трьох гілок Владик законодавчої, виконавчої і судової.

Саме незалежність, а не розподіл функцій між ними, він ставив на перше місце, хоча розумів, що у практичному політичному житті можна говорити лише про незалежність суду.

Однак судову владу в державі не уособлює ніхто, тому вона начебто позбавлена владних функцій.

Мислитель вважав, що для досягнення справжньої незалежності судів слід запровадити повсюдно досвід Франції щодо купівлі-продажу судових посад, «уособити» цю владу в присяжних, тобто у виборних народних представниках, яких періодично скликають на спеціальні сесії.

Щодо незалежності законодавчої й виконавчої влади, то вона, на думку Монтеск'є, має відносний характер, бо насправді існує своєрідна «незалежна залежність», коли одна влада заважає іншій зловживати своїми функціями, узурпувати всю повноту реальної влади, що і є гарантією забезпечення прав і свобод громадян.

Правознавець пропонував надати можливість законодавчого владування парламентам, який складався б з двох палат: нижньої — народної, — до якої обирали б депутатів на основі всезагального виборчого права всім населенням, і верхньої — аристократичної — палати перів, члени якої призначалися б із панівних верств і передавали б посади своїм спадкоємцям.

Тут, у законодавчому органі, наявні принципи відносної незалежності палат, розподілу їх функцій і стримування, бо обидві палати мають право призупинення або скасування рішень одна одної.

Ухвалені парламентом закони обов'язкові для виконання і виконавчою, і судовою гілками влади, тобто законодавці мають безсумнівний пріоритет, але лише в тому разі, якщо самі підпорядковуються власним законам.

Найважливішим для виконавчої влади Монтеск'є вважав оперативність діянь, що забезпечується зосередженням влади в руках однієї особи, тобто монарха, короля.

Врівноваження законодавчої і виконавчої влади досягається за умови, коли в компетенції парламенту перебувають фінансові, військові та деякі інші управлінські функції, а король одноосібно вирішує, затверджувати чи не затверджувати певний нормативний акт.

Монтеск'є припускав, що траплятимуться випадки, коли така система стримувань паралізуватиме діяльність і парламенту, і короля.

Однак обставини все одно змусять їх рухатись, і вони знаходитимуть компроміси, тобто узгоджені рішення.

Монтеск'є був переконаний, що над політичними і громадянськими свободами індивіда нависає найсильніша загроза не лише тоді, коли різні гілки влади узурпують одні державні органи або особи, а й тоді, коли різні гілки влади очолюють представники одного стану, тобто однієї партії.

Жодна гілка влади не може володіти повноваженнями скасовувати будь-які рішення інших двох, але кожна з них може призупинити ухвалу, яка, на її думку, суперечить закону. Інакше кажучи, усі гілки влади стосовно одна одної виконують ще й контрольні функції.

Отже, обґрунтував механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина, задовольнив радикальні прагнення молодого буржуазії і консервативні потяги старого дворянства.

Однак він не проповідував рівності у французькому суспільстві, а навпаки, доводив, що скасування привілеїв панів, духовенства, дворянства, міщан призведе до утворення народної держави, яка матиме деспотичний характер.

Монтеск'є вважають одним із засновників теорії правової держави, оригінальні погляди на яку він висловив із позицій географічної школи в політичній думці.

Окрім географічного середовища, на «дух законів», на думку просвітителя, впливають густота населення, економічний рівень розвитку країни, віросповідання.

Монтеск'є виокремлював три справедливі (правильні) форми держави — демократію, аристократію та монархію і одну несправедливу (неправильну) — деспотію.

Він прихильно ставився до демократії, у якій виокремлював тяжіння суспільства до чеснот, загального добра.

Головним принципом аристократії вважав помірність (невибагливість), монархії — честь, тобто прагнення почесней, але зі збереженням незалежності.

Усім державам необхідні саме їм притаманні правові системи: для демократії важливо закріпити у законодавчому порядку рівність дітей при успадкуванні, заборонити накопичення багатств у одних руках; для аристократії — обмежити пишноти, щоб не викликати заздощів у бідних; для монархії — зберегти свої володіння, підтримати багате дворянство як силу і велич держави.

Деспотія тримається на страхах, свавіллі. Тут закони зайві, бо деспот лише руйнує суспільство і спотворює природні права людини.

Форма держави, за Монтеск'є, визначає і характер зовнішньої політики: для республіки — це мир і поміркованість, для монархії — войовничість.

Важливе значення для існування держави має розмір її території. Релігія країни — один із факторів, який впливає на форми правління.

На форми правління впливають фактори географічного середовища, зокрема клімат. Серед факторів, які впливають на форми держави, Монтеस्क'є назвав і ландшафт.

Велике значення для визначення форми правління має величина країни.

Вчення Монтеस्क'є вплинуло на всю наступну політико-правову думку, особливо на розвиток теорії і практики правової державності.

До його ідей зверталися представники історичної і соціологічної шкіл права.

Форма правління повинна відповідати також правам, звичаям, рисам характеру того чи іншого народу.

29. ТЕОРІЯ НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ Ж.Ж. РУССО

Жан-Жак Руссо — автор сотень праць із філософії, соціології, права, політики, педагогіки, природознавства, мовознавства, музики, літератури.

Основою розуміння сутності держави і права Руссо є переконаність у тому, що найкращий для людства — його природний стан існування, ідеальна «первісна простота», а реальні держава, право, суспільство — це ганьба, заснована на омані та насильстві.

Він надавав перевагу аристократичній формі правління, яку поділяв на природну (первісна влада родових провідників), спадкоємну (влада у сучасних для цього державах) та виборну (управління на підставі суспільного договору).

Центральне місце у світогляді Руссо займали його соціально-політичні ідеї.

Найбільш повний їх виклад і обґрунтування містили його історичний нарис «Роздуми про походження і підстави нерівності між людьми» (1755 р.) і знаменитий трактат «Про Суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762 р.).

Проблеми суспільства, держави і права мислитель починає вирішувати, вивчаючи природний і громадянський стан людини.

Руссо розвиває свою концепцію суспільної (соціальної) угоди (*Contrat social*) як «справжнього договору між народами і правителями».

Його формула зводиться до наступних положень: кожний передає в загальне надбання і ставить під вище керівництво загальної волі свою особистість і усі свої сили, перетворюючись в нероздільну частину цілого.

Це колективне Ціле одержує в результаті такого акту свою єдність, своє загальне Я, своє життя і волю. Це особа юридична, «колись іменувалася громадянською общиною, нині ж іменується Республікою, або Політичним організмом: його члени називають цей Політичний організм Державою, коли він пасивний, Сувереном, коли він активний, Державою при зіставленні її з їй подібними».

У результаті такого правильного і законного договору утворюється асоціація рівних і вільних індивідів, у сукупності вони одержують ім'я народу, окремо — громадян, як тих, хто бере участь у верховній владі, підданих, як підлеглих законам держави.

Таким чином, відчуження за суспільним договором природної свободи і рівності відшкодовується кожному (але вже як нерозривній частині цілого, члену народу-суверена, громадянину) у виді договірних та встановлених прав і свобод. Суспільний договір, за Руссо, служить у державі основою всіх прав. Завдяки йому усі стають «рівними в результаті угоди і по праву».

Основою політико-правової концепції Руссо була ідея народного суверенітету. Руссо, як і багато його попередників, виходить з ідеї про наявність в історії людства природного стану, в якому всі люди рівні.

У своїй ідеалізованій конструкції народного суверенітету Руссо передбачає рівність прав і обов'язків громадян і держави.

Межі державної влади в її взаєминах з підданими, відповідно до його вчення, ставляться межами загальних угод.

Верховна влада, якою б необмеженою, священною, недоторканою вона не була, не переступає і не може переступити меж загальних угод.

Кожна людина може цілком розпоряджатися тим, що їй ці угоди надали з її майна і свободи.

Отже, суверен ніяк не вправі накласти на одного з підданих більший тягар, ніж на іншого.

Разом з тим, суверен, за думкою Руссо, не зв'язаний власними законами.

Отже, за Руссо, суспільний договір дає політичному організму (державі) необмежену владу над усіма його членами в ім'я загального блага — свободи і рівності. Цю владу, що направляється загальною волею, він і іменує суверенітетом.

Суверенітет трактується мислителем як «здійснення загальної волі», необмеженої влади, що направляється загальною волею.

За умовами суспільного договору вона належить народу.

Народний суверенітет має, відповідно до його вчення, дві ознаки: він невідчужуваний і неподільний.

Суверенітет народу проявляється у здійсненні ним законодавчої влади. Лише там, де законодавствує народ є дійсна свобода.

Виконавча влада (уряд) — сила суверена, згідно з Руссо, рішення якої не відносяться до компетенції суверена чи сфери закону. Ця влада виражається в актах приватного характеру. Вона — посередній організм між підданими і сувереном.

Уряд є лише його служителем, уповноваженим здійснювати закони і підтримувати свободу як громадянську, так і політичну.

Устрій виконавчої влади, у цілому, повинен бути таким, щоб «вона завжди була готова жертвувати Урядом для народу, а не народом для Уряду». Поєднання влади законодавчої і виконавчої робить правління непридатним.

Народний суверен, за Ж.-Ж. Руссо, це влада, яка здійснюється загальною волею більшості і є неподільною.

Суверенітет не може бути переданий окремій особі, він завжди належить народу й не може бути обмежений ніякими законами.

Цим самим Ж.-Ж. Руссо заперечував ідею поділу влади і представницьку форму її здійснення. Він висував ідею прямого народоправства.

Суверенна законодавча влада, на його думку, має здійснюватися лише безпосередньо самим народом-сувереном.

А виконавча влада створюється не на основі суспільного договору, а самим сувереном для виконання законів та підтримки політичної і громадянської свободи.

Залежно від того, кому доручається виконавча влада — всім, декільком чи одному, Ж.-Ж. Руссо розрізняє три форми правління: демократію, аристократію і монархію.

Відмінності між ними, на його думку, не мають суттєвого значення, оскільки в усіх формах правління суверенітет і законодавча влада належать народу.

30. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ДЕНІ ДІДРО

Дені Дідро — ідеолог французької буржуазної революції, філософ, просвітитель, енциклопедист.

Він обґрунтував передові ідеї свого часу, які стали основою документів гуманістичного спрямування — Декларацій прав людини і громадянина 1789, 1793 років та конституцій кінця XVIII ст. — американської, польської і кількох французьких.

Дідро пропонував дві форми держави — монархію (абсолютну чи конституційну) і демократичну республіку, де народовладдя не підлягає жодним обмеженням.

Вибір форми правління належить суверенному народові, суверенній нації і залежить від рівня їх прагнення до свободи.

Закон у Дідро — це поєднання волі тисяч людей, тобто більшості народу, який є єдиним джерелом влади.

Демократію він розумів як безпосереднє народоправство (закони приймають збори громадян) або як опосередковане народоправство (закони ухвалюються у представницькій формі, тобто депутатами).

Він вірив у всемогутність законів.

Проповідуючи ідеї народного суверенітету, демократичного устрою суспільства, Дідро водночас великі надії покладав на освіченого монарха.

Основним у політичній теорії мислителя було поняття природи людини, яка відповідала її природному стану, коли люди не знали держави і писаних законів.

Дідро змалював природний стан як такий, в якому люди жили розкидано і роз'єднано, але не знали нерівності.

Взаємовідносини між ними спиралися на відчуття справедливості й несправедливості. Тільки заради надійнішої охорони свого щастя і самозбереження суспільство вибрало собі правителів.

Щоб дати суспільству безпеку, свободу і могутність, необхідно було надати правителеві достатню владу, яка дозволила б йому встановити міцний порядок і спокій серед громадян, закріпити за ними їхнє майно, захистити слабких від сильних, покараннями стлумити пристрасті і т. ін.

Державна влада, за вченням Дідро, виникла як продукт суспільного договору, який надав суспільству організовану політичну форму і який не позбавляє людей їхніх природних прав — свободи і рівності.

Об'єднуючись, люди лише частково передають державі свою природну незалежність, свої права, необхідні для забезпечення інтересів та об'єднання волі і сили всіх.

Державна влада спирається на волю і силу народу, який є сувереном. Держава, отримуючи від громадян частину їхніх прав і свобод, вів далі філософ, компенсує їм це гарантуванням спокою, безпеки і щастя.

Влада правителя — не безмежна, вона обмежена законами країни. Громадяни держави повинні користуватися рівними правами та однаковими обов'язками.

Мислитель вимагав рівності всіх громадян перед законом та гарантій їхніх політичних прав і свобод, охорони власності, надання селянам землі та звільнення їх із кріпацтва, рівномірного розподілу власності, недопущення ні розкоші, ні злигоднів.

Дідро розрізняв законодавчу й виконавчу владу, хоча вважав, що монарх повинен поєднувати їх, і виступав проти надмірного обмеження влади правителя.

31. ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО КЛОДА ГЕЛЬВЕЦІЯ

Клод-Адріан Гельвецій — один із ідейних натхненників Великої французької революції, просвітитель, енциклопедист.

У своїх працях Гельвецій обґрунтував низку фундаментальних ідей і положень.

Він вважав, що люди народжуються абсолютно рівними і вільними.

За Гельвецієм, людина людині — не вовк, від природи вона і не зла, і не добра.

У суспільстві цілком природно виникають приватна власність і майнова нерівність, яка розбурхує пристрасті, владолубство, марнославія. Це — рушійні сили прогресу, і ними треба керувати. Звідси виникає потреба в існуванні владних державних органів, завдання яких — не вгамовувати пристрасті, а зміло їх спрямовувати.

Досягнути цього можливо з допомогою мудрих законів.

Однією з причин виникнення держави, на його думку, є прагнення людей до деспотизму, яке теж породжується неуками і неучтвом, культивованими феодализмом, духівництвом, дворянством.

Іншим джерелом деспотизму мислитель вважав зростання кількості населення.

За Гельвецієм деспотизм — старість держави, а демократична республіка — її зрілість. Однак ідеалом Гельвеція є не республіка, а конституційна монархія.

Гельвецій аргументував чимало основоположних думок конституційного характеру: про рівноправність народів; про справедливість у міжнародних відносинах, міжнародному праві; про необхідність чіткого формулювання нормативних положень; про націю як сукупність усіх громадян суспільства; про федеративний устрій Франції у складі тридцятьох однакових за територією республік із власною виборною адміністрацією, поліцією та однаковими законами тощо.

Гельвецій вважав, що вищим законом, обов'язковим для всіх, незалежно від соціального становища й посади, є суспільне благо, яке впливає із суспільних інтересів.

Закони майбутнього суспільства повинні своєю метою мати загальне благо. Вони покликані забезпечити щастя та інтереси більшості громадян.

Найважливішими з них філософ вважав закони про охорону власності, називаючи їх природними.

Природні закони, гадав мислитель, утверджують необхідність власності, захист особи, свободу думки, безпеку, необхідність покарання тих, хто порушує ці права.

Збереження власності — моральний бог держави: вона підтримує тут домашній мир і сприяє торжеству справедливості.

Люди для того й об'єдналися, щоб забезпечити свою власність. Для Гельвеція ідеальний суспільний лад — приватновласницький.

Але він виступав проти різкої майнової нерівності. Завдання ідеальної держави — законодавче регулювання відносин власності, щоб розподіляти її справедливо, збільшуючи кількість власників.

32. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ УЯВЛЕННЯ ПОЛЯ ГОЛЬБАХА

Поль-Анрі-Дітріх Гольбах — філософ, просвітитель-енциклопедист, один із ідеологів Великої французької революції.

Перу Гольбаха належали такі твори, як: «Система природи», «Природна політика», «Суспільна система» та ін. Більшість його творів друкувалися в Голландії, анонімно або під чужим ім'ям. Їх поширення у Франції жорстоко каралося королівським судом.

На думку Гольбаха, ніякого природного стану людства не існувало ніколи.

У первісний період жили схильні до спілкування задля досягнення особистої вигоди егоїстичні істоти, наділені суперечливими пристрастями, у т. ч. шкідливими для оточення.

Як наслідок боротьби пристрастей виникла загроза надмірного пригнічення слабких сильними. Під її впливом люди стали виробляти правила, що згуртували їх у суспільство.

Кожний член суспільства передав державній владі свої свободи, відмовився від незалежності, підпорядкував свою волю центральній силі, яка покликана на принципах справедливості забезпечувати громадянам щасливе існування, оберігати їх священні права на свободу, власність, безпеку.

Ідеал держави для — конституційна монархія, де влада монарха подібна до влади батька в сім'ї, а покора підданих — до покори дітей, тобто побудована на принципах справедливості, розумності і добровільності.

Органи народного представництва у конституційній монархії Гольбаха формуються шляхом голосування.

Однак активні і пасивні виборчі права надаються лише істинним громадянам, тобто громадянам-власникам, батькам сімейств.

Отже, він поділяв громадян на повноправних і неповноправних. Лише повноправні громадяни, за Гольбахом, отримують право змінювати і карати обраних ними депутатів.

У названих вище творах Гольбах писав, що людина є продуктом соціального середовища, вирішальна роль в якому належить не виробничій діяльності людей, а їхній ідеології. «Думки правлять світом», — вважав він.

Але коли намагався відповісти на питання, як утворюється це соціальне середовище, то потрапив у замкнене коло, позаяк соціальне середовище, за його вченням, створюється тими ж людьми, суспільною думкою. При цьому він гадав, що значну роль у формуванні цієї думки відігравали уряд і закони.

До основних природних прав Гольбах відносив свободу, власність та безпеку. Порівнюючи природні закони з позитивними, він твердив, що останні мусять формуватися на основі перших. Але якщо природні закони незмінні, то позитивні змінюються в конкретних умовах розвитку суспільства.

У суспільстві діють основні закони, що визначені суспільним договором і, своєю чергою визначають взаємовідносини між сувереном і народом.

Закони, які випливають із суспільного договору, обмежують владу правителя, примушують управляти в суспільних інтересах. Вони визначають повноваження суверена, його права, а також те, в яких межах народ зобов'язаний йому коритися.

Основне завдання правителя — охорона природних прав людей. Інакше народ може відмовитися коритися суверенові, оскільки суверенітет завжди належить народові, тож він може розірвати договір із правителями.

Утворення держави Гольбах пояснював у дусі вчення про природне право.

Незначну увагу в своєму вченні про державу і право мислитель приділяв формі держави, оскільки гадав, що основне — не у формі правління, а щоб у суспільстві діяли добрі закони.

Він розрізняв такі форми держави, як демократію, аристократію та монархію.

До перших двох ставився негативно, надаючи перевагу монархічній формі держави.

Гольбах був прихильником конституційної монархії, яка, на його думку, може бути побудована так, щоб забезпечити громадянам користування їхніми природними і невідчужуваними правами, щастя найбільшій кількості громадян.

Він вважав, що добре організована держава має базуватися на поділі влади.

33. ВНЕСОК У РОЗВИТОК ПРАВА ЧЕЗАРЕ БЕККАРІА

Серед італійських просвітників XVIII ст., хто засуджував сваволлю і беззаконня феодалів, поклав початок «освітньо-гуманістичному» напрямку кримінального права і процесу, був юрист і публіцист *Чезаре Беккарія*.

Його головна праця «Про злочини і покарання» містить критику феодального правосуддя, карного судочинства і нові принципи кримінального права і процесу, засновані на ідеях гуманізму і законності.

Закони, за Беккарія, «не що інше, як договори вільних людей», що об'єдналися в суспільство, щоб користатися свободою спільно, спокійно і безпечно.

Законність, за Беккарія, забезпечується свободою громадян та дотриманням законів самою владою, без чого, за його переконанням, нема «законного суспільства».

Право видання законів, як і право покарання, вважає Беккарія, належить лише суверену як представнику суспільства, об'єданого суспільним договором.

Тлумачення закону — справа законодавця.

Беккарія виділяє злочини проти суспільства, особистої безпеки громадян як найбільш тяжкі, вважає істинним мірилом злочинів шкоду, нанесену ними суспільству.

Причину злочинності бачив у соціальних умовах, злиднях, зіткненнях інтересів людей, породжуваних пристрастями. Беккарія був переконаний, що краще попереджати злочини, ніж карати.

Попередженню злочинів служать так само, вважає Беккарія, знання, повага до законів з боку і влади, і підданих, нагородження і захоплення добродійності, удосконалювання виховання громадян.

Отже, його політико-правова програма виходить з принципів розумності, гуманності й законності.

З принципом законності вчений пов'язує і одну з головних ознак правопорушення та юридичної відповідальності. Злочином є тільки те, що заборонене законом.

І покарання може бути призначене тільки тоді, коли воно прямо вказане у законі. Поряд з формально-юридичною ознакою правопорушень Беккарія прагнув з'ясувати також їхню змістовну сторону.

Законодавець не повинен свавільно зараховувати ті або інші діяння до кримінально карних.

Об'єктивним критерієм тут виступають загальні умови свободи, безпеки громадян. Тільки реальна шкода, яку ті чи інші дії наносять суспільному благу, є єдиним й істинним мірилом злочинів. У тісному взаємозв'язку зі злочином Беккарія розглядав покарання.

Юридична відповідальність і покарання — логічний наслідок правопорушення. В цьому аспекті вчений висуває ряд прогресивних принципів, на основі яких повинно здійснюватися покарання.

Перш за все, це співмірність злочину і покарання, що, по суті, є застосуванням у кримінальному праві більш загального принципу — принципу еквіваленту.

На основі принципу співрозмірності, відповідності злочину і покарання Беккарія пропонує побудувати «точну і загальну шкалу злочинів і покарань», в якій би злочини і покарання розміщувалися відповідно і залежно від їхньої шкоди.

З принципом співмірності тісно пов'язаний принцип рівності громадян перед кримінальним законом при призначенні покарань.

Покарання повинно бути неминучим. Неминучість покарання виступає, як необхідний аспект законності і обов'язкова умова існування самого права.

В іншому випадку руйнується правопорядок.

Відповідно до природно-правового трактування мети створення держави і позитивних законів, вчений виступав за гуманізацію кримінальної відповідальності, проти жорстоких покарань, у тому числі і проти смертної кари.

Прогресивні принципи кримінальної відповідальності були б неможливими для здійснення без кардинальних перетворень у процесуальній сфері.

Головний принцип, який Беккарія тут висуває, — презумпція невинуватості. «Ніхто не може бути названий злочинцем, доки не винесений обвинувальний вирок, і суспільство не може позбавити звинувачуваного своєї опіки до того, як буде вирішено, що він порушив умови, при дотриманні яких йому й забезпечувалася ця опіка».

Звідси випливає, що обвинувачуваний має право на захист, і порушення цього права є порушенням презумпції невинуватості і, у кінцевому підсумку, основних засад, на яких базується суспільство.

Замість зізнання за допомогою тортур, «царицею доказів» повинно бути з'ясування дійсної винуватості чи невинуватості обвинувачуваного на основі об'єктивного і неупередженого вивчення всіх доказів.

Для забезпечення цього судовий розгляд повинен бути публічним.

Беккарія заклав ті основи кримінального права і процесу, які пізніше були сприйняті всіма розвинутими правовими системами, під його впливом відбувався подальший розвиток кримінально-правової науки в наступні періоди.

34. УЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО ХРИСТІЯНА ТОМАЗІЯ

Боротьбу за звільнення юриспруденції від богослов'я вів *Християн Томазія*, який свої політичні погляди виклав у праці «*Основи природного і загальнонародного права*» та низці інших творів.

Мислитель як глибоко віруюча людина був переконаний, що в підсумку всім на світі керує Бог.

Держава, на його думку, не повинна підтримувати жодної релігії.

Держава, за Томазієм, створюється людьми, а не Богом. Завдання держави обмежується тільки забезпеченням всякої релігії від насильства.

Держава, за вченням Томазія, виникла на підставі договору через те, що на шляху людей, які не знали приватної власності і прагнули блаженного життя, з'явилися різні перешкоди, для усунення яких і стала необхідною держава.

Філософ таким чином вирвав державознавство і правознавство з міцних об'ємів релігії.

Томазія стверджував: людина — істота суспільна, яка прагне до мирного спілкування й особистого блага.

Основа природного права — мораль, що предписує робити те, що відповідає розумній природі людей.

Мораль співвідноситься з правом як внутрішній і зовнішній світ людини. Протириччя між ними запобігаються двома засобами: по-радою і наказами.

Перше переконує, друге примушує. Примус — ознака права. Примусова влада здійснюється державою.

Головним завданням права вважав звільнення держави від впливу церкви. Одним з перших вказав на відмінність моралі від норм права, додержання яких забезпечується заходами державного примусу.

Томазія вважав кращою формою держави монархію.

Основа влади монарха — згода народу.

Допускав його право на спротив у випадку порушення монархом умов суспільного договору, допущення їм очевидних несправедливостей.

АМЕРИКАНСЬКІ ПРОСВІТНИКИ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО В ПЕРІОД БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ США

35. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ІДЕЇ БЕНДЖАМІНА ФРАНКЛІНА

Бенджамін Франклін — державний діяч, правознавець, політичний мислитель, економіст. Він брав участь у підготовці Декларації незалежності (1776), був учасником укладання Статей конфедерації (1781), працював у Конституційному Конвенті (1787), редагував Конституцію США (1787).

Йому належить ряд робіт з конституціоналізму, зокрема «Історичний нарис конституції і урядової влади Пенсильванії», та інших політико-правових проблем.

Він був одним з перших, хто підкреслив важливість розвитку окремої науки про політику.

Саме він став одним із засновників і першим президентом «Товариства політичних досліджень», завданням якого проголошувалося вдосконалення знань про державне управління і розвиток політичної науки у їхній взаємодії.

Франклін відстоював право народу на революцію.

Він розділяв природно-правові ідеї про рівність людей, невід'ємне право громадян республіки на життя, свободу і прагнення до щастя.

У загальнотеоретичних питаннях Франклін відстоював природну рівність людей.

Виникнення нерівності, власності і законів зв'язував зі створенням суспільства і держави.

Важливу роль відводив справедливості, моралі в суспільстві і міжнародних відносинах, писав, що «справедливість обов'язкова як між сусідніми країнами, так і між сусідами-громадянами».

У відсутності справедливості і моралі в суспільстві бачив причину злочинів.

Виступав рішучим противником рабства, вважаючи, що «нещаслива людина, з якою довго поводитися як із твариною, дуже часто опускається і не має людської гідності».

Вважав серйозним обов'язком республіки піклування про звільнених негрів.

У питаннях конституційного устрою США просвітник-демократ виступав за юридичну рівність громадян, конституційне закріплення їх прав, рівність голосів штатів, повноважень Сенату і Конгресу США.

Він заклав демократичні традиції американського конституціоналізму і федералізму.

36. ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО ТОМАСА ПЕЙНА

Томас Пейн — засновник радикально-демократичного напряму республіканізму і конституціоналізму, соціальний мислитель, громадський і державний діяч.

Свої правові та політичні погляди він виклав у працях: «Серйозна думка» (1775), «Здоровий глузд. Про походження і призначення державної влади з короткими зауваженнями з приводу англійської конституції» (1776), «Американська криза» (1776-1783), «Права людини» (1791-1792), «Вік розуму» (1794), «Аграрна справедливість» (1797), «Дослідження про основні принципи державної влади» (1799), «Конституційна форма» (1805) та ін.

Пейн упевнений, що суспільство, створене об'єктивними потребами людини, існувало завжди, на будь-якому відрізку еволюції людства і в будь-якому вигляді чи стані воно є благом, засобом зближення індивідів, їх захисником.

Держава виникає через наявність у людини вад.

На його погляд, суспільний договір укладається не між народом та правителями, оскільки самих правителів тоді ще бути не могло.

Вільні індивіди на підставі їх особистих суверенних природних прав «вступають у договір один з одним для створення правління, і це єдиний спосіб, яким мають право створювати правління, і єдина основа, на якій вони вправі існувати».

У будь-якому разі, за Пейном, держава має виникати з народу, а не стверджуватися над народом.

Учення про форму правління Пейн основував на «законі природи» та нещадній критиці англійської конституції як «джерела лиха англійського народу».

Усі форми державної влади мислитель поділяв на дві: владу виборну, представницьку і владу спадкову.

Влада представницька для нього істинна, оскільки ґрунтується на правах народу, влада спадкова — не має права на існування, оскільки основана на узурпації.

Конституцію Пейн визначав як документ найвищої юридичної сили, що виходить від народу, а не держави, і переує державній владі.

Держава «є лише дітищем конституції». Для неї конституція, яка повинна визначати принципи влади, її структуру, компетенцію, засоби формування державних органів, терміни існування парламентів тощо, «відіграє таку саму роль, як стосовно суду закони».

Взагалі «конституцією є лише те, що можна покласти у кишеню»: вона має існувати в писаному, систематизованому в один документ вигляді.

Розвиваючи ідеї європейських просвітників, Пейн проводив чітке розрізнення між суспільством і державою.

Свою концепцію представницького (республіканського) правління він обґрунтував як єдино можливу альтернативу монархічно-наслідуваної державної влади.

Усі форми правління радикальний демократ поділяє на два види:

- 1) влада на основі обрання і представництва;
- 2) влада, заснована на спадкуванні.

Республіканське правління повинне бути засноване на принципі народного представництва.

У республіці кожний має право обирати і бути обраним. Оскільки в основі такого правління лежить народний суверенітет, остільки верховною владою повинен володіти законодавчий орган, що обирається на основі загального виборчого права як реалізації природної рівності людей.

Республіка, стверджував Пейн, краще забезпечує гарантії права громадян, захист особистості, а рівність — гарантії для власності.

Розглядаючи права людини, Пейн підкреслював, що вони є не тільки властивістю соціального буття людини, це, одночасно, і принцип державної влади.

Тільки наявність прав людини уможлиблює швидкий прогрес суспільства, і вони є необхідними, як принцип здійснення державної влади, кожній цивілізованій нації.

Важливе місце у творчості Пейна посідає ідея свободи думки, боротьба з релігійним догматизмом. Він підкреслював, що право на власну думку є одним з головних прав людини.

В основі політичних поглядів Пейна лежало демократичне трактування доктрини природного права.

Він розрізняв природні та громадянські права людини.

Природні права властиві людині від природи, за правом її існування. До природних прав Пейн відносив свободу слова, друку, совісті, рівність, право домагатися благоденства, щастя та ін. Цими правами людина володіла вже в природному стані, який був, на його думку, історичним фактом.

Після утворення суспільства і держави люди передають частину своїх природних прав їм. Це, на думку Пейна, ті права, що їх людина не може захистити своєю владою. До таких прав він відносив право власності — право набувне, а не природне.

На основі природного права створюється громадянське право, яке належить людині як членові суспільства і яке не повинно суперечити природним правам людей.

Держава, за вченням Пейна, виникає слідом за об'єднанням людей у суспільство. Вона утворюється людьми за суспільним договором.

Тому верховна влада в державі повинна належати всьому народові.

З цієї ідеї народного суверенітету мислитель виснував про право кожного народу встановлювати будь-яку форму правління, а утворення законодавчої влади народом він оголосив природним невід'ємним правом народу.

37. ПОГЛЯДИ НА ПРИРОДНІ ПРАВА ЛЮДИНИ, СУТНІСТЬ ВЛАДИ, РЕСПУБЛІКАНСЬКІ ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ТОМАСА ДЖЕФФЕРСОНА

Істотний внесок у трактування природних прав людини і теорію республіканізму зробив і автор Декларації незалежності, третій президент США *Томас Джефферсон*.

Як основний автор проекту Декларації незалежності, Джефферсон виходив з демократичного і революційного трактування природно-правової доктрини, обґрунтовував правомірність відділення колоній від Англії й утворення незалежної держави.

Виклад природних і громадянських прав людини, обґрунтування народного суверенітету і права народу на революцію робило Декларацію видатним теоретичним і політичним документом епохи.

Для Джефферсона усі люди створені рівними, наділеними невід'ємними правами: на життя, свободу, прагнення до щастя.

Як і Пейн, Джефферсон вважав право власності громадянським, а не природним правом людини.

Свобода бачилася як умова, гарантія свободи власності.

Для забезпечення прав людини, за Джефферсоном, люди заснують держави, уряди, «що запозичують свою справедливу владу зі згоди керованих».

Він послідовно відстоював республіканську форму державного правління для США, засновану на загальному виборчому праві, рівному представництві в законодавчих установах, виборності виконавчих органів влади і суддів, змінюваності суддів, присяжних, шерифів, на широкому самоврядуванні.

Республіканські принципи в організації і діяльності держави, на його думку, повинні пронизувати послідовно всі рівні — організацію і діяльність федерації (з питань зовнішньої і загальнофедеральної політики), штату (стосовно громадян), а також округу, району й окремого приходу (з усіх місцевих питань).

Джефферсон — прихильник чіткого поділу компетенції трьох влад в республіці. Був переконаний: державна влада повинна сприяти, а не обмежувати свободу громадян.

Справжньою основою республіканського правління, стверджував Джефферсон, є рівноправність «кожного громадянина, рівні особисті і майнові права і розпорядження ними». На його думку, рівноправність спирається на волю народу і має послідовно бути проведена в кожному пункті конституції.

Ця рівноправність повинна реалізуватись в першу чергу у загальному виборчому праві, праві народу обирати посадових осіб і суддів.

Джефферсон писав: право стає правом тому, що воно є воля нації. Дотримання законів — один з найважливіших обов'язків громадян, «але не найвищий».

Його ідеалом була демократична республіка вільних і рівноправних фермерів.

Декларація незалежності поділялася на три основні частини.

Перше місце в ній посідали невід'ємні вроджені права особи.

Люди, сказано в ній, створені рівними, вони наділені своїм Творцем деякими невід'ємними правами, серед яких — право на життя, свобода і прагнення до щастя.

У переліку названих у Декларації невід'ємних прав не було права власності, дуже важливого для буржуазії.

Це можна пояснити тим, що Джефферсон, як і Пейн, вважав право власності набувним правом і, отже, таким, що не належало до невід'ємних прав людини. Вилучення, однак, права власності з переліку природних прав аж ніяк не означало його скасування, що було б просто неможливо в тодішній Америці.

Джефферсон був палким поборником народного суверенітету.

Спираючись на теорію договірної походження держави, він послідовно розвивав положення про те, що народ є єдиним джерелом державної влади і утворює уряд для своєї користі.

У Декларації незалежності прямо підкреслювалося, що уряд устанавлюється за згоди народу, в інтересах гарантування і захисту природних і невід'ємних прав людей, для їхньої загальної користі.

Ідеалом Джефферсона, як уже зазначалося, була демократична республіка, яку він вважав панацеєю від усіх соціальних суперечностей і лих.

Тільки республіка є формою правління, яка не веде ні відкритої, ні таємної війни з правами людства.

Забезпечення загального блага за республіканської форми правління повинно здійснюватися на основі принципу правління більшості.

Воля більшості найбільш адекватно виражає суверенітет народу як цілого. Мислитель вважав, що воля більшості має в усіх випадках домінувати.

Політичним ідеалом Джефферсона була республіка, а ідеалом у республіці — безпосередня демократія, державне управління за правилами, встановленими більшістю.

Найближчим до такої республіки він вважав таке управління, де існує поділ влади і правління народу, оскільки від народу можна чекати несправедливостей менше, ніж від правління меншості.

Одним із найважливіших питань республіканської форми правління є, на думку мислителя, питання про взаємовідносини між різними органами держави, точніше, про поділ влади.

Джефферсон обстоював доктрину Локка про верховенство законодавчої влади в державі. Виконавча і судова гілки влади повинні бути підпорядковані владі законодавчій, як владі вищій, суверенній.

Але практично вони повинні бути розділені, оскільки зосередження їх в одних руках неминуче тягне за собою торжество деспотизму.

Другу частину Декларації присвячено переліченню злочинів англійського короля, який, на думку Джефферсона, порушував усі названі права і прагнув до встановлення в англійських колоніях деспотичного режиму.

Третя частина Декларації присвячена проголошенню Сполучених Штатів колоній незалежними і вільними державами.

38. УЧЕННЯ АЛЕКСАНДРА ГАМІЛЬТОНА ПРО СИЛЬНУ ЦЕНТРАЛІЗОВАНУ ФЕДЕРАЛЬНУ ВЛАДУ

До числа найбільш впливових лідерів федералістів, які віддавали перевагу федеративному устрою США, належав *Олександр Гамільтон*, який був з числа тих значних політичних діячів, хто найбільш вплинув на зміст Конституції.

В основу Конституції Гамільтон пропонував покласти модель конституційного ладу Англії з його чітким поділом влади.

Обов'язковою умовою вважав створення сильної президентської влади, мало чим відмінної від влади конституційного монарха.

Президент повинен обиратися довічно, мати широкі повноваження, у т.ч. право контролю законодавчої влади, яка зазнає тиску виборців, призначення міністрів, практично не відповідальних перед парламентом.

З цією ж метою пропонував зробити членів Верховного суду, наділеного конституційною юрисдикцією, незалежними і довічними.

Законодавчий орган мислився Гамільтоном як двопалатний, обраний на основі виборчого права з високим майновим цензом.

Поділ людей на багатих і бідних, а отже, на освічених і неосвічених, здатних і нездатних керувати справами суспільства має, як він стверджував, природне походження і непереборне. Тільки першим за самою природою належить право бути представленими у вищих державних органах і забезпечити стабільність політичного ладу.

Суди, за Гамільтоном, служать проміжними органами між народом і законодавчою владою.

Гамільтон поділяв думку Адамса про те, що встановлення системи стримувань і противаг у сфері державної влади є необхідним в силу егоїзму людей, яких треба заставляти до співпраці в ім'я загального блага.

Найміцнішою опорою будь-якої держави є інтереси людей. Без їхнього врахування будь-яка конституція перетворюється у пустий звук.

Підкреслюючи важливість розподілу влади, Гамільтон вказував на значимість судової влади, зазначаючи, що, коли основою виконавчої влади є меч, законодавчої — гаманець, то судової — мудрість.

Від Гамільтона вийшла ідея організації другої палати — сенату, обраного на основі виборчого права з високим майновим цензом, для перешкоджання ухваленню конгресом небажаних урядові законів.

Як бачимо, президент за конституцією — це щось більше, ніж просто виконавча влада. Конституція значно модифікувала чисту ідею поділу влади.

Президент став справжнім активним лідером як виконавчої, так і законодавчої влади. Він відіграє, отож, виняткову роль, зосереджуючи в своїх руках незрівнянно більше влади, ніж конституційні монархи.

Вимагаючи закріпити в Конституції США створення сильної централізованої виконавчої влади, Гамільтон вимагав одночасно створити сильну федеральну судову владу.

Конституція — фундаментальний закон, і судді повинні ставитися до неї як до такого фундаментального закону.

Він тільки припускав, що влада народу вище обох цих владних гілок і якщо воля законодавця, виражена в статутах, суперечить волі народу, вираженій в конституції, судді повинні керуватися останньою, а не першою.

Вони мають постановляти рішення на основі фундаментальних законів, а не тих, які такими не є. Цими словами Гамільтон зумів передати саму суть ідеї судового конституційного нагляду.

Саме в цьому смислі розуміла обсяг і межі повноважень судової влади в системі стримувань і противаг більшість учасників філадельфійського конвенту.

39. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ДЖОНА АДАМСА

Джон Адамс поділяв погляди Гамільтона й інших федералістів щодо форми державного устрою США. Автор першої фундаментальної тритомної праці «На захист конституцій урядової влади в Сполучених Штатах Америки» був противником правління більшості.

Він обґрунтовував необхідність відокремлення і незалежності законодавчої, виконавчої і судової влади.

Адамс допускав і визнавав доцільність монархічної форми правління за умови стримування і взаємного урівноважування влади (знать контролює і стримує короля, міністри — знать і т.д.).

Монархія, аристократія, демократія в чистому вигляді, за Адамсом, — втілення деспотизму, тому його ідеал — змішана форма правління, де аристократія є пануючим елементом у державі.

Збалансована публічна влада предстає в його схемі двопалатним парламентом (верхня палата — аристократична, нижня — демократична), виконавчою і судовою владами.

Однією з центральних ідей, які займали Адамса, стало обґрунтування неминучості існування соціальних відмінностей і всіляких соціальних угруповань і класів (клас джентльменів, клас простих людей та ін.).

40. ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО ДЖЕЙМСА МЕДІСОНА

Значний внесок у розробку Конституції США вніс і один з лідерів федералістів *Джеймс Медісон*, хто також по праву визнаний «батьком американської Конституції».

Насамперед, за його значний внесок у розробку ідей республіканського правління в умовах США, теорію рівноваги відособленої влади, які лягли в основу проекту федеральної конституції.

У своїй концепції, поруч з проблемами розподілу влади, системою стримувань і противаг, він значну увагу приділяв проблемі визнання прав людини, зокрема права на власність, та законодавчому закріпленню і захистові цих прав.

Він підкреслював, що гарантією свободи громадян є загальне виборче право, короткі періоди між виборами, утвердження у громадян почуття справедливості.

В основі політичних поглядів Медісона лежало уявлення про людину як складну істоту, породження розуму і пристрасті, здатну до соціального співжиття, але одночасно спонукувану власними інтересами і честолюбством.

Мислитель вірив у можливість удосконалення людини, у здатність людей творити добро, піклуватися про загальне благо.

Це значною мірою залежить від суспільства, від характеру наявних у ньому прав, релігійних уявлень, ступеня поваги до права й авторитету, освіченості громадян.

Люди народжуються політично рівними, всі вони — носії деяких невідчужуваних і природних прав.

Але вони не рівні в своїх здібностях, а ще більше — в можливостях реалізації цих здібностей, через різне майнове становище.

Наділені від природи розумом і правом на життя і прагнення до щастя, люди самі повинні вибирати форму правління, визначати умови політичного співжиття.

Саме принцип політичної рівності і взаємної поваги прав повинні бути покладені в основу суспільного договору, який об'єднує людей у політичне співжиття.

Він уявляв велику федеративну державу, яка зберегла б республіканську природу і традиції громадянської свободи, властиві окремим її частинам. Мислитель послідовно обстоював принцип правління більшості.

Але більшість не повинна зловживати своєю владою і зобов'язана поважати конституційні та інші права меншості.

Для Медісона більшість, як і меншість, — усього лише частина народу, його фракція. Справедливість же повинна бути забезпечена народові в цілому, а не тільки фракції більшості.

Мислитель стверджував, що велика територія Сполучених Штатів і різноманітність інтересів їхніх громадян не тільки не відкидають республіканської форми, а, навпаки, постійно диктують її необхідність, гарантуючи стабільне і справедливе правління.

При цьому республіканський політичний механізм володіє низкою додаткових запобіжних заходів, які утруднюють зловживання владою.

Такими, на його думку, є система стримувань і противаг — особлива форма забезпечення принципу поділу влади. Медісон виклав своє розуміння проблеми поділу влади, сформулював концепцію

стримувань і протигага, яка дістала визнання як найоригінальніший вклад американців у політичну науку.

Головним засобом забезпечення внутрішніх стримувань і протигага в умовах республіки мислитель вважав бікамералізм — поділ законодавчих зборів на дві палати, відводячи верхній палаті роль стримувальної протигага нижній.

Але він застерігав, що роль другої палати цим не обмежувалася.

Палата мала низку інших функцій, найважливішими з яких були:

а) функція представництва соціальних інтересів;

б) представництво інтересів окремих штатів.

Друга палата була потрібна для зміцнення законодавчих зборів найбільш досвідченими в державних справах людьми.

Сенат, за вченням Медісона, як друга палата законодавчої асамблеї, існуючи самостійно стосовно до першої, водночас розділяв із нею владу, чинячи на уряд рятівну стримувальну дію.

Необхідність сенату була зумовлена також схильністю всіх однопалатних асамблей піддаватися імпульсу раптових і нестямних пристрастей та надавати підтримку лідерам фракцій у прийнятті непоміркованих і шкідливих резолюцій.

Медісон розглядав сенат передовсім як засіб захисту інтересів народу від ним же обраних, власних представників, сконцентрованих у законодавчій асамблеї.

В умовах республіки, писав він, законодавча галузка влади найбільш сильно проявляє тенденцію до свавільного розширення своїх повноважень і вирізняється найбільшою непостійністю в своїх діях.

І в цьому плані ідея бікамералізму, як частина концепції стримувань і протигага Медісона, направлена саме на те, щоб захистити народ від деспотичних проявів першої палати.

Велику увагу Медісон приділяв судовому конституційному контролю, вказавши конституційні рамки його дій, а також теоретично обґрунтував місце цього інституту в системі стримувань і протигага.

Медісон визнав за необхідне судовий конституційний контроль, принаймні в одному дуже важливому аспекті — захисту конституційних прав і свобод американських громадян.

Саме це вчення мислителя широко використовувалось і використовується нині американськими борцями за громадянські права і свободи.

ВЧЕННЯ ПРО ПРАВО І ДЕРЖАВУ В НІМЕЧЧИНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.)

41. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ІММАНУїЛА КАНТА

Іммануїл Кант — один із фундаторів німецької класичної філософії, політичної і правової думки.

Пріоритетне місце у політико-правовому вченні Канта посідає людина.

Метою людства за Кантом є створення громадянського суспільства, тобто досягнення загального правового громадянського стану.

Мета громадянського суспільства — щастя громадян, втілення принципу самоцінності кожної особистості; мета держави як «об'єднання великої кількості людей, підпорядкованих правовим законам».

Існує право природне і позитивне, публічне і приватне.

Найхарактернішою ознакою права, яка відрізняє його від моралі, є примус, що застосовується державою для відновлення порушеної справедливості.

Форми політичного правління Кант поділяв на деспотичні, автократичні, аристократичні, демократичні і республіканські, надаючи перевагу автократії у вигляді абсолютної монархії за умов наявності «короля з великим злетом душі, який уміє загнуждувати себе справедливістю». Водночас мислитель обґрунтовував і можливість республіки.

Саме цю модель згодом стали називати «кантівським еквівалентом правової держави».

Поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову повинен здійснюватися за принципом координації зусиль усіх її гілок, а не за принципом стримувань і противаг.

Кант був переконаний у необхідності забезпечення в системі поділу влади верховенства її законодавчої гілки.

Кант сформулював концепцію світового союзу незалежних правових держав, який мав бути охоронцем свободи і незалежності суверенних держав, гарантом вічного миру.

Свій союз Кант називав «державою народів», «федерацією вільних держав».

Йшлося про співтовариство, конфедерацію вільних і незалежних держав, яку в будь-який час можна було б розпустити.

Кант запропонував ідею права всесвітнього громадянства, під яким розумів право кожної людини на перебування у будь-якому куточку земної кулі, а також на гостинність місцевого уряду і народу.

При цьому він не протиставляв право всесвітнього громадянства праву державного громадянства, якого і не заперечував.

Моральний закон у Канта формулює принцип поведінки, принцип обов'язку перед іншими, слідуючи голосу «практичного розуму».

Обов'язок — єдине джерело категоричного імперативу. Тільки обов'язок додає вчинку морального характеру.

За Кантом, мораль має потребу в захисті, в праві.

Право — «це сукупність умов, за яких проізвоління однієї (особи) сумісне з проізволенням іншої з точки зору загального закону свободи». До таких умов відносяться: наявність законів, гарантований статус власності й особистих прав індивіда, рівність членів суспільства перед законом, правосуддя. Право і є загальне для всіх правило (сукупність правил), узгодження довільних колізій дій вільних осіб.

Зміст і призначення права в тому, щоб ввести свободу і проізвоління (і сваволу) всіх індивідів, як володарюючих, так і підданих, у розумні, законні рамки.

Адже свобода, за Кантом, — незалежність від примушуючої сваволі іншого.

Право стосується лише дії, позначає зовнішні межі загальнодоступної поведінки і виступає по суті у вигляді заборон, припускаючи дозволеність «проізвоління», тобто прояву волі. Здійснення права вимагає його загальнообов'язковості.

Право пов'язане з правомочністю примушувати.

Кант бачить у праві надійну опору гуманності, оплот надії для людини.

Істинне покликання права — надійно гарантувати моралі той соціальний простір, в якому безперешкодно могла б реалізуватися свобода індивіда.

Правовий стан забезпечує держава, що надає право примусової сили.

Держава, за Кантом, — це об'єднання великої кількості людей, підлеглих правовим законам.

Тут найважливішою ознакою держави назване верховенство правових законів.

Він підкреслював при цьому, що розглядає не дійсну державу, а «державу в ідеї, таку, якою вона повинна бути у відповідності з чистими принципами права».

У кожній державі стверджує Кант існує три влади як об'єднана воля в трьох особах: верховна влада в особі законодавця, виконавча влада в особі правителя і судова влада, що присуджує кожному своє в особі судді.

Законодавча влада може належати тільки об'єднаній волі народу. Всі три гілки влади координовані між собою, одна доповнює іншу та водночас підлеглі одна одній, щоб жодна не могла узурпувати функції іншої.

Держава, влаштована на засадах суспільного договору і народно-го суверенітету, поділі влади, покликана гарантувати стійкий правопорядок, забезпечити торжество права, індивідуальної свободи, верховенство закону, а отже і вимоги категоричного імперативу.

Кант вважає: «Громадянський лад кожної держави повинен бути республіканським», який заснований на принципах свободи членів суспільства; на залежності усіх від єдиного законодавства; на законі рівності усіх.

Верховенство народу обумовлює свободу, рівність і незалежність усіх громадян у державі.

Для Канта республіка не синонім демократії, а монархія — не синонім абсолютизму.

Для нього головне — республіканський лад, який забезпечує умови існування правового громадянського суспільства, де свобода підлегла зовнішнім законам і зв'язана з незборимою владою.

Державно-правове вчення Канта було проізане миротворчими ідеями.

Він категорично висловлювався проти застосування сили у вирішенні міждержавних відносин, пропонував керуватися нормами права і здорового глузду.

В цілому, творча спадщина філософа дала могутній поштовх для подальшого розвитку німецької політичної та правової думки, збагатила світову правову і політичну думку рядом нових положень та ідей.

42. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ ГЕОРГА ГЕГЕЛЯ

Георг Гегель — видатний німецький філософ, основними частинами філософської системи якого є: логіка, «натурфілософія» (філософія природи) і філософія духу.

Вчення про право і державу викладено головним чином у роботі Гегеля «Філософія права».

Науку про право він розглядає як частину філософії.

Філософія права не повинна займатися ні описом існуючого, чинного законодавства, ні складанням проектів ідеальних кодексів і конституцій на майбутнє, а повинна розглядати розумність права, досягнути істину про право і моральність.

Задача науки про державу — досягнути і зобразити державу як щось розумне в собі.

Не конструювати державу такою, якою вона повинна бути, але як повинна бути пізнана.

Поняття «право» вживається в гегелівській філософії в трьох основних значеннях:

1) право як свобода («ідея права»);

2) право як певна ступінь і форма свободи (ділення права на абстрактне, мораль і моральність у сфері родини, громадянського суспільства і держави);

3) право як закон (позитивне право).

Гегель розрізняє громадянське суспільство і державу.

Громадянське суспільство є диференціація (розрізнення) між родиною і державою.

Розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави, воно створене «лише в сучасному світі».

Громадянське суспільство являє собою об'єднання індивідів «на основі їх потреб і через правовий устрій як засіб забезпечення безпеки осіб і власності».

Громадянське суспільство «повинно захищати свого члена, відстоювати його права, а індивід у свою чергу зобов'язаний дотримуватись права громадянського суспільства».

Гарантувати громадянський правопорядок покликані закони й установи (суд, поліція, корпорації).

У структурі громадянського суспільства Гегель виділяє три стани (корпорації): субстанціальний, або землеробський, промисловий (фабриканти, торговці, ремісники) і загальний (чиновники).

За Гегелем держава — втілення ідеї розуму, свободи і права.

Реальна розумність внутрішнього державного устрою виявляється в поділі влади.

Політична держава підрозділяється на законодавчу владу, урядову і владу государя.

Гегель вважає поділ влади в державі гарантією публічної свободи, але виступає за їх рівновагу і живу єдність.

Вершиною такої єдності він називає конституційну монархію.

Законодавча влада — влада визначати і встановлювати загальне, «стосується законів як таких».

Урядова влада, куди Гегель відносить і владу судову, визначається як влада підводити особливе під загальне.

Її задачі — виконання і застосування рішень государя, існуючих законів, збереження установ, заходи, спрямовані на загальну користь і т.п.

Сконструйована Гегелем розумна держава як конституційна монархія являє собою правове утворення, як реалізація ідеї свободи.

Недоліки гегелівського етатизму усе-таки виявляються у вивіщенні держави над індивідом і громадянським суспільством, у недооцінці прав і свобод особи, хоча державні механізми в його ідеальній державі функціонують лише в правових формах.

43. ІДЕЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА В ТВОРЧОСТІ ЙОГАНА ФІХТЕ

Йоганн-Готліб Фіхте — філософ, етик, соціальний педагог, правознавець.

Право і держава, за Фіхте, розвиваються по колу.

Вони проходять у своєму розвитку «п'ять основних епох земного життя»:

1) епоху безумовного панування розуму через інстинкти людини — «стан невинності людського роду»;

2) епоху перетворення розумного інстинкту на зовнішній примусовий авторитет — «стан початкової гріховності»;

3) епоху втрати розуму і авторитету, на зміну яким приходять повна байдужість і розгнuzданість, — «стан завершеної гріховності» (сучасний для Фіхте період);

4) епоху розумної науки, початку торжества істини — «стан початку виправдання людства»;

5) епоху розумного мистецтва, коли людство творить із себе «точний відбиток розуму», — «стан повного виправдання і освячення».

Якщо на першому відрізку право і держава лише започатковуються, то на останньому, п'ятому, який настане через «міриад міриадів років», вони відмирають: «повертаються до того ступеня, на якому вони стояли із самого початку».

Повернення до первісного стану на новій раціональній основі і є для Фіхте метою всього процесу.

Інакше кажучи, це ідеалістичний варіант долі держави і права у майбутньому марксизмі.

Право поступається нормам моралі.

Фіхте вважав, що тільки право робить мораль дієвою інституцією і чітко відмежовує моральне від юридичного: мораль для нього має «усезагальне і необхідне значення», а правові норми — «завжди умовні, обопільні, взаємні»; мораль стосується лише намірів, а право поширюється тільки на вчинки; мораль є вищою сходинкою еволюції практичного Я, а право перебуває значно нижче — між природою і мораллю.

Розмірковуючи про форми держави, філософ зазначав, що демократія і деспотія є протиправними.

Він відкидав ідею своїх попередників про необхідність побудови влади за принципом поділу на законодавчу, виконавчу й судову.

Зловживанням владою в державі він пропонував покласти край за допомогою вищої контрольної інстанції — ефорату, що призначається народом, стоїть над владою та володіє правом заборони незаконних дій влади.

Для досягнення стабільності в державі необхідні, як пише Фіхте, три типи суспільних відносин: договір про власність; договір про захист; договір про об'єднання.

Викладаючи сутність договору про власність, він зазначав, що без власності нема й громадянина.

Щоб ним бути, необхідно володіти мінімумом життєвих благ, необхідних для утримання себе та сім'ї.

З іншого боку, держава повинна створювати умови для праці, щоб люди могли набувати власність.

В цілому економічне життя та майнові відносини мають регулюватися державою.

Договір про захист покладає на людину обов'язки не зазіхати на майно чи власність інших, навіть більше — захищати свою власність і власність інших людей від злочинних посягань.

Договір про об'єднання згуртовує означені вище договори в одне ціле, гарантуючи їх виконання.

Поняття права у нього впливало із взаємодії вільних істот, які вступали в юридичні відносини із взаємним обмеженням свободи.

Для Фіхте право — категорія апріорна. Фіхте твердив, що про право може йти мова лише тоді, коли наміри людей виражаються в діях. Тому немає ніякого сенсу говорити про право на свободу думки, совісті, оскільки це стосується до сфери внутрішньої, суб'єктивного життя і не виражається в діях.

Право базується не на індивідуальній волі, а на основі взаємного визнання індивідами особистої свободи кожного з них.

Поняття права, за Фіхте, є поняття відносин між розумними істотами. Воно існує лише за умови, що такі істоти думають про себе у взаємовідносинах одна з одною.

Істотний вплив на розвиток світової правової і політичної думки мало вчення Фіхте про національну державу, про «національність як колективну особистість».

Важливим елементом національності Фіхте вважав єдність, національну злагоду, а також здатність до протидії іноземним впливам, ідеям, згубним для нації.

Теорія націоналізму Фіхте стосується в цілому німецької нації, але вона є надзвичайно актуальною і в наших умовах.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЗАХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКО-ЮРИДИЧНОЇ ДУМКИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

44. ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО ІЄРАМІЇ БЕНТАМА

Оригінальну концепцію права і держави запропонував родоначальник теорії утилітаризму *Ієремія Бентам*, який проголошував принцип корисності основним збудником людської діяльності (*utilitas*— користь).

Принцип користі лежить в основі розуму і закону.

Цей принцип визначає сенс дій людини, яка прагне до задоволення, уникнення страждання.

Мислитель утверджував принцип користі як аксіому: «Відчуття задоволення і страждання, інтереси індивідів як безпосередні дані досвіду доводити не потрібно»,— писав він.

Держава, вважав мислитель, на основі принципу користі повинна забезпечити найбільше щастя для найбільшої кількості людей.

Ця мета, на його думку, може бути досягнута за допомоги політики лібералізму, тобто вільного розвитку капіталістичних відносин, невтручання держави в економічне життя, а також демократизації державно-правових інститутів.

Теорія утилітаризму Бентама ґрунтується на чотирьох постулатах:

1) зміст діяльності людини полягає в позитивних для неї результатах і отриманні задоволення;

2) критерієм оцінювання всіх явищ є користь і можливість розв'язання будь-яких завдань;

3) моральність створюється тим, що орієнтує на забезпечення щастя (добра);

4) максималізація всезагальної користі шляхом встановлення гармонії між індивідуальними і суспільними інтересами, що і є метою розвитку людини.

Ці постулати слугували йому опорою при аналізі політики, держави, права, законодавства.

Бентам зазначав, що природним для людини є прагнення задоволення і уникнення страждань.

Відповідно, для кожної конкретної особи корисним є те, що допомагає досягти задоволення і уникнути страждань; в масштабах суспільства — те, що орієнтує на «найбільше щастя для якнайбільшої кількості членів суспільства».

Із позицій утилітаризму мислитель критикував і теорію природного права, і історичний підхід до права.

Він вважав, що держава утворена примусом і утвердилась звичкою.

Тому природне право, протиставлене закону, є ворогом розуму, а ідея прав особи призводить до утвердження анархії і протистояння державній владі.

Він відкидав декларовані невід'ємні права людини у французькій Декларації прав людини і громадянина, теорію природного права, теорію договірного її утворення, заперечував ідею розрізнення права і закону, визнавав реальним правом лише те, яке встановлене державою.

Прагматичний підхід Бентама до права, покладений в його основу принцип користі, таким чином, і складає особливість його теорії утилітаризму.

Інтерес особистості він називає єдино реальним інтересом.

Необхідними умовами його реалізації Бентам вважає наділення індивідів правами особистої безпеки, честі, власності, правом одержання допомоги у випадку нужди.

Він стверджував, що немає прав без обов'язків, отже, обмеження свободи неминучі. Безпеку, засоби до існування він ставив на перше місце серед інших прав особистості.

Турбота про задоволення повинна бути майже цілком надана самому індивіду. Головне призначення уряду — захищати індивіда від страждань, сприяти щастю суспільства.

Бентам покладав на державу обов'язок забезпечення засобів до існування, допомоги біднякам, пропонував ввести податок на їх користь.

Він — прихильник вільної конкуренції, противник регламентації господарського життя.

Важливим аспектом у досягненні суспільного ідеалу І. Бентама є демократизація політичних інститутів держави, забезпечення політичних та особистих прав і свобод людей, що можливо лише в демократичній державі.

Інші форми держави — монархія та аристократія не можуть забезпечити реалізації принципу загальної користі.

Вони захищають користь та інтереси меншої кількості людей і не гарантують особистої та майнової безпеки населення.

Бентам засуджував монархію і спадкову аристократію, в той же час свої симпатії віддавав республіканському ладу держави.

Установча влада, на його думку, належить народу.

Влада законодавча повинна здійснюватися однопалатним представництвом, який обирається щорічно на основі загального, рівного і таємного голосування.

Виконавчу владу, за Бентамом, здійснюють посадові особи, підлеглі законодавчій палаті, відповідальні перед нею і часто змінювані.

Його «Конституційний кодекс» представляв, по суті, проект демократичної конституції Англії.

Позитивним правом, на думку мислителя, є встановлена законом можливість і гарантія дозволених вчинків.

Юридичні закони — це воля суверена, особи чи групи людей, що здійснюють верховну політичну владу.

Вони забороняють або дозволяють певні дії, покладають на громадян права чи обов'язки.

45. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ДЖОНА МІЛЛЯ

Теорія утилітаризму Бентама була далі розвинута його послідовником *Джоном Міллем*, який став класиком англійського лібералізму.

Слідом за Бентамом Мілль вважав, що моральна цінність вчинку людини визначається його користю, і вищою метою людської діяльності повинне бути сприяння щастю людства.

Однак, поступово відходячи від бентамівського утилітаризму (термін введений уперше Міллем), розвиває його етичну систему, вводить в етику поряд з принципом егоїзму принцип альтруїзму.

Для Мілля характерна орієнтація на конструювання «моральних» моделей політико-юридичного устрою суспільства.

Вищий вияв моральності, відповідно до його теорії, — щастя інших індивідів і служіння суспільству.

Ці функції здатна виконувати лише вільна особа.

Свобода індивіда є умовою існування відповідальної моральної особистості.

Водночас свобода — це не тільки індивідуальне, а й соціальне благо.

Держава є гарантом усіх індивідуальних свобод і має право встановлювати порядок, відносини підпорядкування індивіда державі, а це є першою ознакою цивілізації.

Найкращою формою державності Мілль вважав представницьке правління: «Весь народ або його значна частина має користуватися через обраних ними депутатів вищою контролюючою владою». Цією владою народ має володіти сповна.

Так з'явилися ідеї Мілля про безпосередню участь народу у влаштуванні і діяльності держави, відповідальність народу за стан державності.

Згідно з його вченням, представницьке правління побудоване на основі вибору народом певної форми державності; народ повинен мати бажання і здатність виконувати обов'язки і функції, які покладає на нього обрана ним форма правління.

Метою такої державності є захист інтересів індивіда і власності, удосконалення якостей особистості, а основною умовою її існування — самовдосконалення народу.

Мілля був прихильником принципу поділу влади, особливо розмежування компетенції законодавчої і виконавчої.

При цьому він обстоював ідею верховенства парламенту над виконавчими структурами.

Він виступав за чітке розмежування компетенції між законодавчою та виконавчою владою, вважав, що законодавча влада в особі парламенту покликана здійснювати законотворчість, контроль над урядом, усувати з посади урядовців, якщо вони зловживають своїм становищем.

Мислитель був проти втручання законодавчих органів у діяльність виконавчих, вважаючи, що їхні функції щодо останніх — спостереження і контроль.

Виконавчі ж органи, на думку Мілля, не повинні обиратися народом ні безпосередньо, ані через його представників.

Вони мають призначатися. Мислитель виступав за ефективнішу діяльність виконавчих органів, щоб чиновники володіли спеціальною підготовкою.

Згідно зі своєю ідеєю утилітаризму Мілля визначав зміст і обсяг функцій держави.

Загальний принцип діяльності держави такий: вона не повинна перешкоджати вільній діяльності індивідів та їхніх асоціацій.

Держава покликана допомагати їм у цій діяльності, робити все, щоб розвивати в суспільстві дух самодіяльності й підприємництва.

Мілля відмовився вбачати в державі установу, лиху за своєю природою.

На його думку, політичні структури та їх функціонування залежать від волі та вміння людей створювати й налагоджувати нормальне людське співжиття.

Тому, вважає він, держава буває не краща і не гірша, ніж індивіди, які її складають.

Держава така, яке суспільство з цілому, а тому воно передовсім відповідальне за її стан.

Головну умову утворення та існування гідної держави філософ убачав у самовдосконаленні народу, високих моральних та освітніх якостях людей, членів того суспільства, якому призначається держава.

46. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО БЕНЖАМЕНА КОНСТАНА

Бенжамен Констан — теоретик новітнього конституціоналізму, політичний діяч, публіцист і письменник.

У вченні Констана свобода особистості є метою держави, особистість — вище держави, авторитетів, мас.

Основним засобом досягнення природної, невідчужуваної індивідуальної свободи він вважав встановлення конституційних гарантій.

Ядро свободи у нових народів, твердив Констан, складають особисті права.

В особистих правах реалізується творча енергія нових народів; їхнє прагнення вільно мислити, вільно говорити і вільно діяти стає життєвою необхідністю.

Якщо ядром свободи у нових народів є особисті права, то політична свобода, а, отже, держава в цілому служить лише засобом, необхідним для забезпечення громадянської свободи. Влада, яка порушує особисту свободу, перетворюється в тиранію.

Звідси випливає дуже важливий висновок: політична влада, хоч би кому вона належала, не може бути абсолютною.

Доктрину народного суверенітету Констан не заперечував, але пріоритет надавав теорії суверенітету особистості.

Основну увагу Констан приділяє обґрунтуванню особистої свободи, яку трактує як особисту незалежність, самостійність, безпеку, право впливати на управління державою.

Він розрізняє особисту і політичну свободу.

Особиста свобода, за Констаном, — «торжество особистості над владою».

Це — справжня сучасна свобода: політична свобода виступає лише її гарантом, умовою і засобом удосконалювання і розширення.

Він засуджує будь-яку форму держави, де існує «надмірний ступінь влади» і відсутні гарантії індивідуальної свободи.

Такими гарантіями, на його думку, є громадська думка, а також поділ і рівновага влади. Умовою виразу громадської думки, за Констаном, є представницька система правління, а органом виразу останнього — представницька установа.

Сучасна держава повинна бути за формою, як вважав Констан, конституційною монархією.

Перевага конституційно-монархічному устроєві віддавалася не випадково.

В особі конституційного монарха політичне суспільство набуває особливу владу, яку ніяк не можна ототожнити з виконавчою.

Це — нейтральна влада, яка, за переконаннями філософа, стоїть не поруч з іншими властями, а вище всіх інших, над ними і незалежна від них.

У короля, твердив він, немає інших інтересів, окрім інтересів охорони порядку і свободи. Він, як ніхто інший, зацікавлений у тому, щоб ні одна владане узурпувала іншу, а навпаки, щоб вони взаємно підтримували одна одну та діяли у згоді й гармонії.

У противному випадку монарх володіє необхідними засобами впливу. На виборну нижню палату він впливає за допомоги права вето і розпуску. Небажану позицію верхньої палати монарх здатний подолати, призначивши необхідну кількість нових перів.

На виконавчу владу він впливає через призначення та усунення міністрів, а право помилування дає йому можливість пом'якшувати надмірну суворість суду.

Незалежність особистості від державної влади забезпечує конституційна монархія, тобто закріплений у конституції держави поділ влади на гілки:

- 1) влада вмираюча (королівська);
- 2) влада представництва постійна (верхня палата парламенту);
- 3) влада громадської думки (нижня палата парламенту);
- 4) влада виконавча (відповідальні міністри);
- 5) влада судова;
- 6) влада муніципальна.

Проте сам по собі поділ влади, на думку Констан, не є повною гарантією індивідуальної громадянської свободи. Він стає таким лише за наявності у конституції механізму рівноваги владних гілок.

Він приділяв велику увагу принципам формування законодавчої палати, наполегливо обстоював високий майновий ценз.

Аргументи мислителя були такими: тільки багаті люди (власники) мають освіту й виховання, необхідні для усвідомлення суспільних інтересів.

Зрештою, самостійною владою Констан називав судову владу.

Крім того, мислитель вирізняв особливу владу — муніципальну, яка повинна бути незалежною і вирішувати всі місцеві питання самостійно.

У Константа гарантом особистої свободи виступає і право.

Воно покликано протистояти сваволі, що заміряється на свободу, стати «єдино можливою основою відносин між людьми».

Лише закон, що виходить з легітимного джерела і має справедливі межі, може зіграти цю роль. Право протистоїть усякому свавіллю.

Правові форми, на його думку, — «ангели-хоронителі» людського суспільства, єдино можлива форма відносин між людьми.

Фундаментальне значення права як способу буття соціуму перетворює дотримання права в центральне завдання діяльності політичних інститутів.

47. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ АЛЕКСІСА ДЕ ТОКВІЛЯ

Алексіє де Токвіль — соціальний мислитель, правознавець і політичний діяч, основу вчення про державу і право якого складає проблема свободи і рівності.

Вона трансформувалася через конституційну монархію у визнання необхідності республіканського конституційного устрою.

Демократію, як і соціальну рівність, Токвіль вважав небезпечною для індивідуальної свободи.

Демократія — це поєднання рівності і свободи, але її основи підриває саме агресивний і привабливий характер рівності.

Люди в «демократичному суспільстві рівних» живуть за подвійними стандартами.

Недоліками і слабкостями американської демократії Токвіль називає недосконалість і неповноту законів, сваволю блюстителів закону; правителі тут не завжди чесні і розумні, а громадяни освічені і свідомі.

Талановиті люди, як правило, стороняться влади, зосереджуючись на досягненні багатства. Серцевиною демократії Токвіль називає принцип рівності.

Важливим у поглядах Токвіля є його ставлення до державного устрою або, точніше, до проблеми централізації та децентралізації.

Централізація є чинником, що паралізує все громадське життя.

Як прихильник демократії та свободи, Токвіль був переконаний, що вони є цінністю самі по собі.

Люди, які вбачають у свободі виключно засіб досягнення матеріальних благ, ніколи не зможуть утримати її надовго.

Згідно з Токвілем, прагнення свободи — це властивість аж ніяк не всіх народів, а лише тих, котрі створені для неї, ненавидять, як зло, саму залежність, полюбляють у свободі не тільки матеріальні блага, що їм вона їм дає, але бачать у ній самій таке дорогоцінне й

необхідне благо, з утратою якого нічим не можна втішитись і володіння яким є найвищою нагородою.

Справжня любов до свободи притаманна небагатьом — це властивість людей особливої, великої душі, які знаходять вищу насолоду, за словами Токвіля, у праві говорити, діяти, дихати без утисків, підпорядковуючись виключно Богові та закону.

Токвіль вважав, що в демократичних республіках рівність є більшою соціальною цінністю, ніж свобода.

Тоді як потреба у свободі є життєво важлива для небагатьох, рівність робить щасливим кожного.

Тому, хоча демократичні суспільства і прагнуть до свободи, це прагнення підпорядковане більш стійкому і масовому прагненню до рівності, задля якої вони, у кінцевому підсумку, ладні відмовитися від свободи.

Він підкреслював, що люди в демократичних суспільствах «завжди з великими труднощами відриваються від приватних справ, щоб зайнятися спільними».

Це, врешті, приводить до появи прагнення передати турботу про загальний інтерес єдиному видимому та постійному його виразнику — державі, яка, в міру послаблення понять про проміжні влади, незмінно асоціюється у свідомості народу з сильною одноособовою центральною владою.

Така одноособова влада, яка стоїть над усіма громадянами, не викликає ні в кого заздрості, оскільки всі стосовно неї перебувають у рівному становищі.

Більше того, на думку вченого, у процесі зростання прагнення до рівності народ все з більшою симпатією ставить до встановлення одноособової диктатури, до концентрації всіх політичних прав у руках будь-якої сильної особистості.

Важливою особливістю конституції американської демократії, на думку Токвіля, є федеративна конституція, яка закріпила основи політичного ладу США, позаяк її створили найвидатніші люди Америки, напрочуд багаті своїми знаннями, а ще більше — своїм патріотизмом.

Багато їхніх принципів, які увійшли до конституції, поділялись і їхніми противниками.

Ось чому федеративна конституція існує до нашого часу та являє собою міцний пам'ятник їхнім патріотизму і мудрості.

Важливою особливістю Конституції США Токвіль вважав те, що вона закріпила принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки та систему стримувань і противаг.

При цьому кожна гілка влади, будучи залежною від народу, могла б боротися з його випадковими бажаннями і не погоджуватися на його небезпечні вимоги.

Особливо мислитель відзначив незалежність судової влади, яка, спираючись на принцип верховенства конституції перед звичайними законами, захищає основи громадянської та політичної свободи від посягань з боку законодавців.

48. СОЦІАЛІСТИЧНІ ВЧЕННЯ: Ш. ФУР'Є, А. СЕН-СІМОН, Р. ОУЕН

Загальним для них було неприйняття і різка критика капіталізму, що розвивається, його пороків, пропонували радикальні, «прости», але всеохоплюючі перетворення існуючого ладу, відкидали всякі революційні дії і свої надії пов'язували з мирною проповіддю переваг нового «розумного ладу спільності», з легкістю переходу до нього.

Французький соціаліст *Шарль Фур'є* відкрив загальні закони «чотирьох рухів» — соціального, тваринного, органічного і матеріального, які в суспільстві діють через гру різноманітних людських пристрастей.

Зрозуміти їх і відкрити для них нові можливості, нові шляхи до гармонії людини і суспільства, значить знайти єдино вірний спосіб переходу до нового суспільства.

Держава завжди на боці багатих. Бідний клас «зовсім відтиснутий від влади, позбавлений політичної і соціальної свободи, фактично — і правосуддя».

Фур'є пропонує вирішення всіх гострих політичних проблем шляхом заснування землеробської асоціації (фаланги), ка відповідає пристрасті людей до багатства і насолод, тому що колективна праця збільшує доход у три, п'ять, сім разів.

Самим головним і єдино корисним правом людини з усіх прав соціаліст називає право на працю.

Він вірно помітив, що без нього нічого не варті всі інші права.

На його думку, справедливість вимагає і розкріпачення жінки, визнання їх прав. Особиста свобода кожного є найголовнішою умовою існування фаланги.

Загальнообов'язкові норми приймаються за згодою всіх членів, тому дотримуються їх свідомо і добровільно.

Фаланги є автономними утвореннями. Вони не зв'язані між собою в єдину цілісну систему, але координують свою діяльність.

Функції координації виконує центральна влада з її апаратом, яка, проте, не наділена правом втручання у внутрішнє життя фаланг.

Форма цієї влади не має істотного значення. Політику Ш. Фур'є взагалі вважав безплідним заняттям.

Найсильнішою стороною вчення французького утопічного соціаліста Франсуа Марі Шарля Фур'є є критика тогочасного капіталістичного суспільства.

У своїх працях він викривав притаманні цьому суспільству анархію виробництва, безробіття, нестримну конкуренцію, дух наживи, нищість інтересів, гноблення й виродження бідноти, паразитизм рантє і торговців.

Ш. Фур'є показував, що успіхи в розвитку промисловості ведуть не до піднесення добробуту, а до посилення злиденності трудящих, прирікаючи їх на каторжну працю на капіталістичних фабриках.

Сучасну йому державу він вважав слугою і захисником привілейованих і багатих у боротьбі проти бідних.

Держава озброює невелику кількість «бідних рабів» з тим, щоб тримати в окорі маси беззбройних бідняків.

Демократія в буржуазному суспільстві наскрізь фальшива, а політичні права і свободи — ілюзорні. Вони нічого не варті без забезпечення права людини на працю.

Основою поглядів *Сен-Сімона*, у тому числі на державу і право, є його концепція історичного прогресу.

Суть її полягає у тому, що людство закономірно розвивається по висхідній лінії.

Переходячи від однієї стадії до іншої, воно постійно вдосконалюється, тобто кожен етап у розвитку людського суспільства порівняно з попереднім є об'єктивно прогресивним.

У зв'язку з цим мислитель зазначав, що золотий вік, який до цього часу вважався явищем минулого, насправді ще попереду.

У розвитку людства він виділяє такі стадії: теологічну, яка охоплює період античності та середньовіччя; метафізичну, до якої належить тогочасне суспільство, і позитивну стадію з таким встановленим суспільним устроєм, коли більшість людей будуть щасливі, маючи максимум засобів і можливостей для задоволення своїх найголовніших потреб.

І, відповідно, якщо на першій стадії влада у суспільстві належала священикам і феодалам, на другій — юристам і метафізикам, то на третій вона повинна перейти до вчених і промисловців.

Основою ж історичного прогресу, за *Сен-Сімоном*, є розвиток знань і моралі.

Тому він заперечує роль та значення революційних змін, виступаючи за поступові перетворення, у тому числі у сфері власності та законодавства.

Промисловці займуть «головне становище» в суспільстві.

До них Сен-Сімон відносить хлібороба, коваля, слюсаря, столяра, фабриканта, купця, візника, матроса торгового флоту.

Політика і управління, писав Сен-Сімон, будуть зведені переважно до простого адміністрування: управлінню речами і виробничими процесами.

У порівнянні зі своїми французькими сучасниками англійський соціаліст *Роберт Оуен* виступив вже в період промислової революції і загострення класових конфліктів, що наклало відбиток на його погляди.

Основний закон природи людини і найбільшу істину, що відкриває шлях до розумного устрою світу, Оуен бачить у людському характері.

Оуен ділив суспільні порядки на розумні, що відповідають людській природі, і нерозумні, не відповідні їй.

Центральним у поглядах Р. Оуена є вчення про характер людини.

Він виходив з того, що людський характер є продуктом навколишнього суспільного середовища.

Критикуючи капіталістичне суспільство за його поляризацію на купку багатих і масу бідних, експлуатацію, безробіття, злиденність трудівників, важкі умови їхньої праці, Р. Оуен доводив, що саме ці та подібні чинники зовнішнього середовища породжують невігластво мас, аморалізм, панування духу наживи й ненависті, відповідають за скалічені всілякими пороками людські долі.

Осередком, «молекулою» розумної суспільної системи майбутнього, відповідно до плану Оуена, повинна була стати комуна — «селище спільності».

Основними принципами життя комуністичних общин, за оуєнівською «Конституцією общини «Нова гармонія», будуть рівність, свобода слова і дії, щирість і доброзичливість, порядок і придбання знань тощо.

Усі члени комуни розглядаються як одна родина.

«Влада законодавча» за планом вручається загальним зборам громади, що виробляє постанови.

«Виконавча влада» — обраній Раді, задачею якої буде виконання загальних постанов, нагляд за всіма справами громади, укладання договорів з подібними об'єднаннями і т.д.

Кожна громада буде поділена на шість департаментів: сільського господарства, промисловості і механіки, загальної економіки, торгівлі, домашнього господарства, літератури, науки й освіти.

Вводиться раціональна і гуманна система навчання і виховання, в результаті відпаде необхідність у заохоченнях і покараннях.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО В СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

49. УЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО СТАНІСЛАВА ОРІХОВСЬКОГО

Станіслав Оріховський — священик-гуманіст, публіцист, філософ, історик, письменник.

Проблему виникнення права і держави філософ виводив від «героїчної» доби «царювання» Адама і засновника Ізраїльсько-іудейської держави Саула, вважаючи їх «істинними королями», які мали можливість водночас володарювати, священнодіяти, здійснювати правосуддя, захищати підданих і відвойовувати нові землі.

До числа «бездоганних королів» він зараховував і таких біблійних героїв, як Сет, Енох і Ной.

Богообрані істоти завдяки Божому дару у вигляді розуму і мови виокремились із тваринного світу, об'єднались у суспільство, досягнувши дані їм від природи права, виробили свої «моральні закони».

Це дало підставу розрізнити справедливе і несправедливе, правду і неправду, добро і зло, корисне і шкідливе.

На підставі суспільного договору між собою, а не за промислом Бога, з метою досягнення «цнотливого життя» у колективі під верховенством найдосконалішої тоді, на думку Оріховського, «влади одного» вони й утворили політію, тобто державу.

Вирішальне значення у процесі виникнення держави, на думку українського мислителя, мали не так досконалі на той час моральні закони, як «природне прагнення людей один до одного», до гурту, без якого індивід знову міг перетворитися на звіра або ж стати рівним Богові.

Держава, як і людина, це теж тіло, але «тіло політичне», і будь-які її частини, відокремлені від цілого, приречені на загибель.

Мислитель викладав оригінальні думки щодо ідеальної форми державного правління. Мета держави полягає у задоволенні безпеки і користі громадянина; мета життя громадянина — у турботі про інтереси держави і суспільства.

Управління державою — «справа не для однієї людини», оскільки його функції полягають у тому, щоб змушувати, радити і судити. Отже, це стосується короля (примус), сенату (рада) та суду (правосуддя).

Очевидною є ідея поділу влади і обмеження кожної з її гілок законом. Монарх стоїть на сторожі закону, але не може стати «паном закону».

Цілком підлеглим закону є і сенат, що об'єднує «найкращих людей благородного походження»: тут не місце особам зажерливим, продажним, слухняним, мовчазним.

Приниження ролі сенату, нехтування ним — шлях до ненависної Оріховському тиранії. Лише закон, а не король чи сенат, є управителем незалежного суду. Якщо ж починають брати верх гроші чи сила, держава занепадає.

Суспільство в Оріховського поділене на стани, кожний з яких займається своєю справою: ксьондзи виборюють найвищу духовність і моральність, шляхта захищає державу, купці торгують, ремісники працюють у промислових цехах, селяни вирощують хліб.

Однак управлінські функції може виконувати тільки еліта суспільства — шляхта і духовенство на чолі з королем.

Ідеальний монарх є вищим від усіх за своїми діловими і моральними якостями, віддано шанує Бога, мудро править, з мудрими живе, мудрими робить підданих.

Оріховський упевнений, що управління державою є «найважчою у світі справою». Король має обирати собі в спілники найкращих із громадян і за допомоги їхнього авторитету й порад оберігати державу у мирний і воєнний час.

Добирати цих найкращих треба з мужів знатних і народжених славними батьками, бо вони мають відповідальність за честь свого роду і певний авторитет.

Водночас королю слід пам'ятати, що справжній авторитет є нагородою не за знатність роду, а за славу і доблесть; крім походження, значну роль відіграють і особисті якості.

Оріховський виступав проти теологічної теорії про божественну основу держави і влади, вважав неприпустимою підлеглість світської влади духовній.

Він зробив спробу розділити їхні функції: єпископ під час богослужіння не є підданим короля.

Влада короля не поширюється на церкву, а сфера впливу єпископа обмежується стінами собору.

Він уважав, що владу королю надає народ, і основним його обов'язком є захист підданих, піклування про них.

В основі підкорення королю повинні лежати не страх, а повага й любов, без яких, на думку мислителя, не може бути сильної влади.

Мету держави філософ визначав як гарантію прав і користі кожного індивіда, відносно якого держава має низку обов'язків.

Рівночасно він був упевнений, що й громадянинові слід спрямовувати свою діяльність на забезпечення інтересів суспільства і держави.

Оріховський прибічником теорії природного права.

Людські закони мають відповідати природним і змінюватися в разі їх невідповідності.

Вся діяльність монарха повинна бути спрямована на створення умов життя, які відповідали б природному праву.

У своїй державно-правовій концепції Оріховський значну увагу приділяв законові, його суспільному значенню.

Він ставив закон на найвищий щабель суспільних відносин, намагався довести, що закон у державі — вищий від короля. Адже король вибирається задля держави, а держава не існує заради короля.

З цього він робив висновок, що держава набагато шляхетніша і гідніша, ніж король; закон же, коли він є душею й розумом держави, набагато кращий, ніж непевна держава, та більший, ніж король.

Безперечно, ідея обмеження королівської влади законом була дуже великим досягненням в українському національному політично-правовому вченні того часу.

50. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ВИШЕНЬСЬКОГО

Вишенський творив свій суспільний ідеал, основними аспектами якого були питання рівності, свободи людини й народу.

На думку мислителя, реалізація ідеї рівності та свободи людини й народу можлива тільки з поверненням до демократичних основ раннього християнства.

Він прагнув усунути превалювання світської влади, оперти її та все світське життя на засади християнської віри, очищеної від католицизму, був переконаний, що християнська віра у своїй духовній чистоті містить демократичні основи рівності, свободи і справедливості, а насильство, деспотизм і тиранія є наслідками світського життя, багатства й розкошів, бажання необмеженої влади.

Вишенський був переконаний, що успіх у визволенні від гніту й побудові держави залежить од вирішення трьох взаємопов'язаних проблем: очищення релігії від католицизму, повернення до ранньохристиянських демократичних істин православного християнства; відновлення освіти й науки, відмови від схоластичної католицької науки як духовного засобу зміцнення абсолютної влади папи римського; відродження української мови, відмови від накинutoї католицькою церквою латини.

Основна ідея полемічної творчості Івана Вишенського — ідея соціальної рівності.

Він доводив, що люди є рівними від природи: їхні тіла складаються з єдиної субстанції, королі та царі «толко властію сродство людське превосходять, а плотію і кровію і смертію всім ровни суть».

У зв'язку з цим він різко осуджував різні форми феодального гніту, винуватцями соціального зла вважав світських і духовних панів.

Перемогти світ зла, на його думку, можна каяттям у гріхах, молитвами, зреченням життєвих благ, очищенням від скверни тощо.

Ідеалом суспільного устрою для нього є «царство Божее», де всі люди рівні і не мають власності, або мають «малу» власність і живуть у злагоді з Богом та один з одним.

Він ідеалізував давньохристиянську євангельську громаду, всі члени якої жили у братерстві і рівності, відмовилися від власності та сім'ї, зреклися земних благ.

Іван Вишенський висуває ідею соборності, суть якої полягає в тому, щоб жити, «соборно один одного ісправляючи, а не одному над всіма володіти».

В основі соборності лежить ідея соціальної рівності.

Вишенський засуджував поділ суспільства на багатих і бідних.

Як опонент Брестської унії він відкидав абсолютизм влади римського папи і захищав незалежність православної віри.

51. ПЕТРО МОГИЛА ТА ЙОГО ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Державно-правові погляди *П. Могили* відображали його прагнення посилити позиції православних у їхній боротьбі проти покатоличення.

Він пропагував ідею верховенства в суспільстві духовної влади — влади православної церкви., виклав концепцію ідеального володаря, при цьому бачив його сильним, рішучим, добродішним і вірним православної віри правителем.

Стосовно походження влади *П. Могила* дійшов висновку, що вона дається від Бога, перед яким вона й підзвітна у своїх діях.

Верховна державна влада, за *П. Могилою*, діє у трьох напрямках: політичному, мирському та духовному.

Політичні та мирські справи він ставив попереду.

До них він відносив управління, суд, законодавство.

Вважав за необхідне разом із внутрішніми політичними проблемами вирішення питань зовнішньої політики, захисту суверенітету країни.

Церкві мислитель відводив роль радника, а не носія верховної влади в державі.

Закон у політико-правовому вченні *П. Могили* — дар Божий.

Загалом у своєму вченні *П. Могила* виклав концепцію самостійної держави, яку очолює ідеальний правитель, прибічник православної християнської віри.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ Й ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНО- ПРАВОВОЇ ДУМКИ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

52. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Богдан (Зиновій) Хмельницький — український державний діяч і полководець, який створив могутнє підґрунтя для народження та еволюції української національної ідеї, державотворення.

Саме Хмельницький заклав основи демократичного республіканського ладу.

Започатковані ним фактичні конституції корінилися у Київській Русі. Водночас їх витоком були козацьке самоврядування і частково польська «шляхетська демократія».

Багато уваги приділяв поділу держави на адміністративно-військові одиниці (полки, сотні тощо), організуванню місцевого самоуправління за зразком побудови центральних органів, розширенню прав Києва, Ніжина, Чернігова, Львова, Козельця та інших міст на самоврядування, налагодженню дипломатичних відносин з іншими державами.

Він створив досконалий державний апарат, розгорнув військово-будівництво (армія Хмельницького стала однією з найсильніших у тогочасній Європі), сформував систему фінансових, податкових, господарських органів, оборони і примноження культурних і духовних традицій українського народу.

Універсали гетьмана свідчать про його прагнення до певної незалежності судових органів.

Вагомим досягненням Хмельницького стало виховання козацьких полководців, професійних державних управлінців.

До того ж він провадив значну роботу з установалення дипломатичних відносин з іноземними державами.

Політико-правові погляди Б. Хмельницького детально викладено в «Договірних статтях», аналізуючи які, можна зробити висновок, що в сучасному розумінні йшлося про автономію України.

Уся влада на території України зосереджувалась у руках гетьмана, який мав обиратися на демократичних засадах без участі представників царя. Російський цар отримував інформацію про вибори, що відбулися, і приймав присягу гетьмана.

На місцевому рівні владні функції здійснювали земські та городські уряди, які також обиралися.

Правосуддя здійснювалося незалежними військовими судами, що їх очолював виборний старшина.

Серед цивільного населення пропонувалося суди земські й громадські відправляти через урядників, яких вони з-поміж себе виберуть.

Незалежною й недоторканою у своїх правах залишалася духовна влада — православна церква.

У міжнародних зносинах Україна залишалася вільною.

Приймання послів інших держав і переговори з ними гетьман міг вести самостійно. Царя тільки інформували про міжнародну діяльність.

Одним з останніх пунктів політичної програми Хмельницького був намір додати українській державі в оточенні феодальних монархій форму козацької республіки зі спадковою гетьманською владою.

53. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ІВАНА МАЗЕПИ

І. Мазепа мріяв замінити демократичний порядок самоустрою на українських землях монархією в особі гетьмана.

Саме *І. Мазепа* першим виплекав ідею незалежної держави, підняв цю ідею на висоту загальнонаціональної історичної мети.

Політичні плани *Мазепа* передбачали створення в майбутній Україні спадкоємної влади гетьмана, що спирався б на українську шляхту.

Але їм не дано було збутися. Полтавська битва 1709 р. і розгром шведських військ поставили хрест і на політичних планах гетьмана, і на його долі.

Політичні погляди *Мазепа* знаходилися під сильним впливом вчення *Н. Макіавеллі*.

На думку мемуариста, гетьман добре засвоїв головні принципи макіавелізму, любив повторювати: треба вміти змінювати шкіру лиса на шкіру лева; таємниця — це дуже важлива справа; государ повинен читати історію, міркувати над справами видатних людей; нехай не боїться пізнати ганьби за ті недоліки, без яких важко було б врятувати державу; усе гине там, де государ щохвилини не готовий захищати свою владу як лев, як вовк, як собака та ін.

54. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

Феофан Прокопович — проповідник, реформатор церковного права в Російській імперії, богослов, філософ, історик, математик, релігійний та політичний діяч, мислитель, письменник.

Правові і політичні ідеї *Прокоповича* стали ідеологічною основою державних реформ *Петра I*.

Він був переконаним прихильником природно-правової доктрини (з деяким теологічним забарвленням) та ідеї суспільного договору.

Першим у Росії порушив проблему походження держави.

Основне завдання держави — охороняти природні права людини, насамперед право на земне щастя, гарантувати їй свободи і вольності, охороняти природні закони: боятися Бога, боронити своє життя, бажати незгасності роду людського, не вчиняти іншому, чого собі не бажаєш, поважати батька й матір.

Головний обов'язок громадян — «свято берегти повеління і устави государя, безперечно підпорядковуватись монархові і дотримуватись законів, які творить самодержець для «темної маси», в ім'я «всезагального блага».

Політичним ідеалом вважав абсолютну спадкоємну монархію на чолі з освіченим монархом-самодержцем, якому підпорядковуються всі, у т. ч. і церква.

Природна рівність людей не веде до їх соціальної рівності в суспільстві, але соціальні біди (жебрацтво, злодійство тощо) можна усунути шляхом подолання неучтва й насадження освіти.

Обґрунтовуючи перевагу абсолютної монархії, Прокопович стверджував: форми правління залежать від народної угоди.

Його наслідком можуть бути не тільки монархія, але і демократія, аристократія чи їх «змішаний склад».

Республіки (демократія й аристократія) не викликають у нього схвалення. Він вважає їх неприйнятними для Росії.

Відкидаючи демократію й аристократію, Прокопович прийнятною для Росії визнає тільки монархію.

Він виділяє виборну і «наследную» монархії, показує недоліки першої і переваги другої. Виборна чи обмежена монархія, на його думку, не гарантує стабільності в державі, веде до «безперестанних нещасть», адже монарх може бути усунутий від влади, не піклується про процвітання держави, тому що позбавлений можливості піклуватися про свого спадкоємця. Для Росії, вважає архієпископ, самою «многополезной» є абсолютна, спадкоємна монархія.

Закони, «у народі користь творящі», на думку Прокоповича, підлягають безумовному виконанню, до чого люди примушуються природним законом, «на серцях їх написаному». Державна влада охороняє закони, піклується про загальну користь, добробут народу, його виховання.

Прокопович проте ставить царя над законом, тому що «монархи суть Боги».

Відносно церкви, одноосібна влада є непринятною, і найкращим органом управління має бути «соборний уряд, де питання розв'язують уми багатьох і що одному недоступне, то доступне іншому, а чого не побачить інший, то третій побачить».

Феофан Прокопович був не лише натхненником і реформатором церковного права в Російській імперії, а й засновником теорії освіченого абсолютизму, яку після нього розвивали багато російських і українських просвітителів.

55. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ЯКОВА КОЗЕЛЬСЬКОГО

Яків Козельський — філософ, правознавець, політичний мислитель, прихильник ідей школи природного права і теорії суспільного договору, виступав проти схоластичних і теологічних уявлень про людину.

Його політичним ідеалом було демократичне суспільство, основане на приватній власності, здобутій власною працею.

У своїх міркуваннях Козельський дотримувався концепції природних прав людини і договірного походження держави.

В його праворозумінні становить інтерес чітко проведений ним поділ права і закону.

Право він класифікує на чотири види: божественне (від самого Бога, вічне, необхідне, для всього живого); загальне, яке він ділить на натуральне (природне) і всесвітнє, чи право народів; громадянське.

Природне право, пояснював філософ, має своїм джерелом розумну природу і потреби людини. Природні права індивіда — це права, які не приносять користі і не завдають шкоди іншим, але необхідні для підтримання життя людини.

Вони є об'єктивними, божественними (даними Богом) і вічними.

Природне право — це втілення моральності, совісті, розуму, а закони держави повинні відповідати не тільки природному праву, а й стрижневим положенням суспільного договору.

Козельський виступав за обмежену монархію, проти економічної нерівності людей, самодержавства, кріпацтва як грубого порушення природних прав індивіда, за справедливість в оподаткуванні.

Він протиставляв природне право людей абсолютній монархії, чинним у Російській імперії «неправедним» законам, визнавав природне право пригноблених на самозахист, захищав право народів на мир і вважав «праведним» повстання проти експлуататорів.

Закон — правило або веління, за яким людина зобов'язується діяти страхом покарання чи надією нагороди.

Правило без зобов'язання Козельський називає порадою.

Козельський стверджує, що через договір із суспільством людина втрачає природну свободу, рівність, але набуває моральну свободу, моральну і законну рівність, що робить її паном над собою. «Слухняність предписаним законам є свобода».

Його концепція суспільного договору містить ідеї рівності громадян перед законом і взаємної відповідальності верховної влади, посадових осіб і громадян за дотримання умов договору.

У суспільстві і державі філософ цінує гармонію взаємної користі, її відповідність природі людини.

56. ПРИРОДНО-ПРОВАВА КОНЦЕПЦІЯ ОЛЕКСАНДРА РАДІЩЕВА

Олександр Радіщев вперше в історії російської політико-правової ідеології висунув концепцію народної революції.

На його думку, свободу народжує не освічена монархія і її кріпосники, а жахи кріпацького становища.

Соціально-політичний ідеал Радіщева — республіка вільних і рівноправних власників.

Історичними прикладами він прагнув довести здатність російського народу до республіканського правління. Єдине джерело влади — народ.

Основою суспільства буде приватна власність, яку Радіщев вважав природним правом людини, забезпеченим первісним суспільним договором.

Власність — один із предметів, який людина мала, вступаючи в суспільство.

Мислитель, противник феодальної власності на землю, першим у Росії висунув принцип — земля повинна належати тим, хто її обробляє.

Він дотримувався демократичних принципів, утверджуючи рівну залежність усіх громадян від закону, організацію правосуддя у вигляді системи земських судів, що обираються громадянами республіки.

Визнавав законом тільки ті правові акти, що є виразом народної волі.

57. КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЕКТ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ ПИЛИПА ОРЛИКА

Пилип Орлик — державний діяч, гетьман Війська Запорозького в еміграції.

Увійшов в історію як один з авторів та ініціаторів Конституції Пилипа Орлика (1710), інструкцій українським делегаціям на переговорах з Кримським Ханством (1710) і Оттоманською Портою (1711) та інших творів.

У Конституції було здійснено спробу узагальнити суспільно-політичний устрій козащини на основі державницьких традицій пра-

щурів українства та політичного досвіду Запорозької Січі, досягнень західноєвропейської політико-правової думки.

Конституція свідчить про небажання України бути чиєюсь колонією.

Певною мірою вона ґрунтувалася на ідеї поділу законодавчої, виконавчої та судової влад.

Конституція складається з 16 статей і починається з урочистої декларації: «Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування».

Документ передбачав правове врегулювання самих болючих проблем: чітко формулювалися виключні права православної віри в Україні (ст. I); визначався національно-державний суверенітет країни в кордонах, встановлених міжнародними договорами за часів Б. Хмельницького (ст. II); проголошувався намір відновлення добросусідських відносин із Кримським ханством (ст. III); конституція зобов'язувала гетьмана вжити заходів щодо звільнення земель Війська Запорізького від російських військ і фортець та їх повернення під його виняткову юрисдикцію (ст. IV, V).

Особливу увагу привертає ст. VI Конституції, де йдеться про публічну владу у майбутній відновленій державі.

Автор Конституції доходить висновку: самодержавство не пригаманне гетьманському правлінню, республіці.

Сам гетьман не може наділятися абсолютною владою.

Для цього Конституція передбачає поділ владних повноважень між законодавчою (козацькою Генеральною радою), виконавчою (гетьманським, полковим і сотенним урядами) і судовою (системою сотенних, полкових, городових судів, Генеральним судом) владою.

Для «публічної рівноваги порядку» передбачалася система стримок і противаг.

Так, без попереднього рішення і згоди Генеральної ради «на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися».

Між сесіями цього козацького парламенту (він збирається тричі на рік, — на Різдво, Великдень, Покрова) «гетьман наділяється певною свободою влади і впливу».

Він вносить на розгляд Генеральної ради свої пропозиції (законопроекти), і вона повинна «з чистим сумлінням, відкинувши свої й чужі приватні інтереси» прийняти правильні рішення.

Як дорадчий і контролюючий орган при гетьмані мала діяти Рада старшини, без згоди якої він був не вправі самостійно приймати рішення з міжнародних, фінансових, судових справ, виборів старшини.

Старшина могла зажадати звіту гетьмана, «висловити докір» йому, «однак без лихослов'я і без найменшої шкоди високій гетьманській честі».

Справи проти гетьманської честі повинен був розглядати Генеральний суд, а не вирішуватись самим гетьманом.

Усі державні посади передбачалися виборними, але кандидатів на них затверджував гетьман. Полковникам і сотникам належало не тільки керувати військами, але й населенням, мати адміністративну владу на території полку чи сотні (ст. VI, IX, X, XII).

Таким чином, Конституція передбачала строгу підзаконність дій гетьмана, контрольованих Генеральною радою, Радою старшин, Генеральним судом.

Значна увага приділяється правовому врегулюванню проблем соціально-економічного життя країни, соціальному захисту знедолених, їх правам (ст. X-XII, XIV-XVI).

Проголошувалася необхідність створення таких умов в Україні, які б запобігали еміграції населення, корупції, зловживанню владою, кар'єризму.

В Основному законі наполегливо проводяться важливі правові принципи – верховенство закону в державі, співмірність покарання злочину та ін.

Конституція Орлика передбачала створення в країні парламентсько-гетьманської козацької республіки.

В історії європейської демократії Конституція Орлика безперечно є одним з видатних правових документів XVIII ст., що поклав початок вітчизняному конституціоналізму.

Конституція П. Орлика не набула чинності, вона залишилася лише проектом політико-правового документа.

Тому некоректно «її вважати першою українською конституцією», «першою у світі демократичною конституцією».

Конституція П. Орлика має велике значення як свідчення того, що українська політико-правова думка розвивалася в руслі передових західноєвропейських політичних традицій.

Конституція містить низку демократичних і прогресивних ідей: обмеження влади гетьмана, представницьке управління, поділ державної влади, закріплення прав і свобод особи, справедливість у розподілі суспільних благ, підтримка соціально незахищених верств населення тощо.

Та найбільше значення конституції полягає в тому, що в ній здійснено всебічне (історичне, політичне і правове) обґрунтування ідеї незалежності України як суверенної держави.

Починається конституція з урочистої декларації про те, що «Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування».

Ще одним документом, в якому обґрунтовується ідея незалежної української держави, є звернення П. Орлика до урядів європейських держав під назвою «Вивід прав України».

За визначенням автора, мета звернення полягає в тому, щоб показати, що Україна є вільним князівством, у якому суспільні стани обирали гетьманів за власною волею.

58. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Тарас Шевченко — український поет, художник, який гостро виступав проти будь-яких форм деспотизму і поневолення народу; осуджував системи імперського законодавства і судочинства, покликані захищати інтереси панівних класів; закликав до боротьби за національне і соціальне визволення, соціальну рівність, політичні свободи, що ґрунтуються на вселюдській справедливості; до самоуправління народу й колегіальної форми реалізації влади, ліквідації національного гніту і утвердження державної самостійності українського народу; до встановлення рівноправності слов'янських народів, справедливого життя всіх людей на Землі.

Держава, на його думку, не є чимось вічним і незмінним, вона виникає на певному етапі розвитку суспільства як інструмент гноблення.

Царський уряд, російських, українських панів, чиновництво, державні установи поет розглядав як єдину систему політичного та економічного гноблення народу.

Гострій критиці він піддавав російське законодавство, судочинство, протестував проти царських законів і юридичної практики, що царизм використовував насамперед для захисту інтересів панівних класів, утверджувала безправ'я селянина-кріпака, українського та інших народів.

Виводячи суспільство і державу з потреб природи людини, Шевченко особливу увагу звертав на умови забезпечення прав і свобод людини.

Основною умовою мислитель вважав необхідність звільнення селян від кріпосництва й наділення їх землею.

Право Шевченко розглядав як явище історичне, мінливе, залежне від інтересів правлячої верхівки.

Його погляд незмінно був звернений у майбутнє, у зв'язку з чим він, зокрема, обґрунтував несумісність кріпосницьких законів

зі справедливими законами прийдешнього соціально-політичного устрою.

Шевченко вважав, що буржуазна республіка — це історично прогресивний порівняно з монархією державний устрій.

Політичним ідеалом Т. Шевченка була демократична республіка — суспільство із самоврядуванням народу, колегіальною формою реалізації влади як гарантією від її сваволі.

Вирішальна роль у такому суспільстві мала належати трудівникам, що працюють на своїй землі.

Він виступав як послідовний революційний демократ, творчість якого справила величезний вплив на боротьбу українського народу за своє соціальне й національне визволення.

59. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Михайло Драгоманов — філософ і громадсько-політичний діяч, політичні погляди і програма якого сформувалися насамперед під впливом федералістичної тенденції в суспільно-політичному розвитку України, котра з'явилася в 40-х роках XIX ст. як зворотна реакція, спрямована проти централістичного, унітарного підходу в самодержавній політиці царської Росії.

Представники федералістської школи розуміли федералізм як можливість усунення самодержавства і вирішення національного питання шляхом об'єднання всіх слов'янських земель у федеративний союз і досягнення демократії і свободи — віковичних суспільно-політичних прагнень українського народу.

На відміну від своїх попередників, Драгоманов, захопившись федералізмом, розумів його значно глибше, ніж як форму державно-територіального устрою, намагався надати йому не лише національного, а насамперед соціально-політичного характеру.

Він уперше в історії української політико-правової думки розглядав федералізм як принцип зв'язку частин і цілого в територіально-політичному устрої держави і як ідею досягнення компромісу між загальнодержавними і місцевими інтересами.

У своїй політичній програмі Драгоманов стверджував, що конституціоналізм є універсальним засобом досягнення політичної свободи.

Оригінальність драгомановського тлумачення конституціоналізму полягає в доповненні його поняттям «політична свобода».

Особливістю конституціоналізму М. Драгоманова є також те, що політична свобода в його розумінні має значення лише тоді, коли передбачає свободу особистості як необхідну умову поваги й гідності людини, можливу лише в конституційно-правових державах.

Програма Драгоманова містить також ідею політичної децентралізації і широкого місцевого самоврядування як засобу подолання конфлікту між державою і суспільством.

На протипагу централізації, за якої державне управління здійснюють лише зверху по вертикалі, М. Драгоманов запропонував децентралізаційну модель.

Місцеве самоврядування, на його думку, є найкращим засобом подолання «динамітно-анархічної епідемії», тобто «тероризму, якобінства і революціонаризму».

Для встановлення справжньої політичної свободи, вважав Драгоманов, недостатньо лише замінити один тип правління іншим.

Гарантією політичної свободи можуть бути лише одночасне послаблення централізованої державної влади, ліквідація самодержавного бюрократичного апарату, запровадження прав особи і самоврядування громад і областей, а не заміна центральних державних (царських) установ парламентськими, навіть республіканськими.

Визначаючи компетенцію основних одиниць місцевого самоврядування, М. Драгоманов найбільш природними з них вважав повіти, оскільки вони найменші за обсягом.

Тому за умови виборності адміністрації і поліції необхідно саме їх взяти за основу розвитку місцевого самоврядування.

Забезпечення особистих прав та запровадження місцевого самоврядування є гарантією прав національних, котрі є не що інше як права особисті.

Важливого політичного значення Драгоманов надавав освіті населення.

Він першим серед українських учених і громадсько-політичних діячів поставив національну свободу в безпосередню залежність від політичної свободи і рівня освіченості людей, був першим провідником конституціоналізму, демократії і свободи, він — один із небагатьох захисників реалізації цих великих начал еволюційним шляхом, тобто шляхом планомірної поступовості, першим серед вітчизняних мислителів заклав підвалини політичної науки в Україні, розробив не абстрактну, а конкретну програму політичного реформування Росії з гарантією свободи для України, яка б могла слугувати «стартовим полем» для досягнення її остаточної політичної незалежності.

Головну причину поділу суспільства на багатих і бідних М. Драгоманов убачав у приватній власності.

Покінчити зі злиденністю і гнобленням можна тільки шляхом організації колективної праці за умови колективної власності громади на землю та знаряддя праці.

Драгоманов виступав проти революційних перетворень.

60. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

Микола Костомаров — історик, етнограф, письменник, суспільно-політичний діяч, який здійснив спробу науково обґрунтувати найсуттєвіші національні відмінності російського і українського народів.

При цьому він вказував дві основні причини, що вирішально вплинули на формування самобутнього характеру українців:

- 1) географічне положення;
- 2) недостатня розвинутість (упродовж усієї історії) в Україні державно-правових інституцій.

Був автором головного програмного документа Кирило-Мефодіївського братства під назвою «Закон Божий» (Книги буття українського народу)», провідною ідеєю якого є ідея українського месіанізму, за якою Україна мала виконувати волю Божу — рятувати слов'янство.

У поглядах на державу М. Костомаров виходив з того, що всяка влада походить від Бога й не може бути абсолютною, самодержавною.

Становленню і зміцненню в Росії монархічної форми правління, за М. Костомаровим, сприяло прийняття християнства, яке передбачало освячення влади зверху, а також татаро-монгольське панування, зацікавлене у створенні сильного апарату та одній довірєній особі для збору данини.

Засуджуючи самодержавство, М. Костомаров водночас бачив і недоліки республіканського устрою, який не дає гарантій захисту від свавілля влади «багатьох царків».

Перевагу він віддає такому республіканському устрою, де влада є виборною, змінною та підзвітною народним зборам, а відносини між народами будуються на федеративних засадах. Для М. Костомарова, як і для більшості членів Кирило-Мефодіївського братства, федерація в поєднанні з республіканською формою правління була найдоцільнішою формою державного устрою.

Очолювати як кожен окрему державу, так і їхній союз у цілому мали виборні особи: «...щоб у кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на год, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на год».

За М. Костомаровим, в усіх суб'єктах федерації мали бути впроваджені однакові основні закони, система мір, єдина грошова система, свобода торгівлі та ліквідація внутрішніх митниць, єдина центральна влада, якій належить управління збройними силами та зовнішніми зносинами при збереженні повної автономії кожного суб'єкта федерації щодо внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства та народної освіти.

61. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ФРАНКА

Іван Франко — український письменник, поет, публіцист і громадсько-політичний діяч.

Погляди І. Франка на державу були близькими до марксистських.

Виникнення держави він пов'язував з виникненням приватної власності та суспільних класів.

Найважливішою ознакою держави вважав відокремлений від суспільства управлінський апарат, що виступає як чинник насильства стосовно суспільства. Буржуазна держава також не є винятком.

Характерними її рисами є наявність міцної армії як опори існуючого політичного ладу, бюрократичного апарату, посилення виконавчої влади і зниження ролі представницьких органів.

У такій державі відбувається концентрація багатства в руках нечисленної пануючої верхівки, тоді як мільйони трудівників не можуть задовольнити свої елементарні життєві потреби.

Конституційність, парламентаризм не ліквідують соціальної нерівності, бо парламент насправді представляє інтереси заможних верств суспільства, а буржуазне право захищає ці інтереси і робить трудящих фактично безправними.

Слід розрізняти формальну і реальну рівність, бо юридична рівність, що не спирається на економічну та освітню рівність, залишається на папері, а в повсякденному житті вона для нижчих верств не здійсненна.

Соціалістичне суспільство І. Франко уявляв як співдружність людей праці, засновану на господарській рівності, повній громадянській і політичній свободі, несумісній з державою.

Політична свобода полягає у відсутності політичного тиску та управління зверху, держави як органу примусу.

Народ знизу управляє сам собою, працює сам на себе, сам здобуває освіту й захищається. У майбутньому суспільстві утвердиться справжнє народовладдя.

Головними осередками влади народу будуть громади, що виконуватимуть усі функції управління суспільством.

І. Франко віддавав перевагу безпосередній демократії, хоча не заперечував необхідності і представницької демократії.

Органи представницької демократії утворюються на рівні вільного союзу громад, представники яких формують єдиний представницький орган для вирішення важливих питань — зовнішньої торгівлі, суду, оборони та ін.

Велику увагу І. Франко приділяв національному питанню.

Він закликав інтелігенцію сприяти формуванню української нації, здатної до самостійного культурного й політичного життя і спроможної активно засвоювати загальнолюдські культурні здобутки.

І. Франко виступав за політичну незалежність націй.

Однак така незалежність, на його думку, не передбачає обов'язкового відокремлення всіх націй, що входили до складу Російської держави.

Формою політичної незалежності соціально звільнених народів може бути демократична автономія у складі федерації.

І. Франко обстоював ідею федерації політично рівноправних народів з демократичною, республіканською формою правління, заснованою на громаді як первинному самоврядному територіальному об'єднанні.

На його думку, вільний розвиток народів без будь-якого верховенства однієї нації над іншою здатні забезпечити соціалізм і федерація. На федеративних засадах мають будуватися відносини між народами як у межах окремих країн, так і у всесвітньому масштабі.

Відстоюючи федералізм, І. Франко водночас виступав як проти космополітизму М. Драгоманова, так і проти інтернаціоналізму марксизму.

Він виступав проти абсолютизації марксистського вчення, закликав сприймати його як продукт певної епохи, а не як керівництво до дії на всі часи.

62. ПРОБЛЕМИ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ У ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Михайло Грушевський — видатний український історик і політичний діяч, Голова Української Центральної Ради.

Учений виходив з того, що існують дві «руських» народності — українсько-руська й великоруська.

Київська держава, право, культура були творенням українсько-руської народності, а володимиро-московська держава — великоруської.

В історії українського народу М. Грушевський виокремлював такі періоди: період, що передував утворенню Київської держави; епоха державного життя (Київська Русь); литовсько-польська епоха; козацька епоха; занепад козацтва та українського життя; українське відродження. Крізь усі ці періоди вчений проводить сформульовану ним українську ідею, пов'язану з ідеєю свободи українського народу, насамперед національної.

У питанні про форму української державності погляди М. Грушевського зазнали певної еволюції — від ідеї федеративних форм

організації державного життя української нації до ідеї національної незалежності України

За своєю ідейно-політичною орієнтацією М. Грушевський був соціалістом, але марксистські погляди поділяв далеко не в усьому.

Зокрема, у питанні про сутність держави, причини та шляхи її виникнення він істотно уточнював марксистську тезу про те, що держава виникла внаслідок класового розшарування первісного суспільства.

63. ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ВЧЕННЯ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

Важливе місце в українському соціалістичному русі посідає видатний письменник і політичний діяч *Володимир Винниченко*, який був одним із організаторів Революційної української партії, членом Центрального Комітету Української соціал-демократичної робітничої партії, заступником голови Української Центральної Ради, першим головою Генерального Секретаріату — уряду Української Народної Республіки, Головою Директорії, автором майже всіх декларацій і законодавчих актів УНР.

Винниченко був соціалістом, однак різко негативно ставився до соціалізму в його радянсько-більшовицькому варіанті.

Він запропонував свій варіант створення соціалізму, який він назвав «колектократією», суть якого полягає в поєднанні еволюційного й революційного шляхів переходу до соціалізму.

Необхідно мирним шляхом розпочати перетворення приватної власності на засоби виробництва на колективну. Саме на колективну, а не на державну.

Соціалізм — це кооперація. Не націоналізація, а соціалізація, або, краще сказати, колектократизація — організація промислових, сільськогосподарських, торговельних, фінансових та інших кооперативів — приведе до соціалізму.

Як соціаліст, розв'язання національного питання він підпорядковував вирішенню завдання соціального визволення народів, тобто звільнення їх від капіталістичної експлуатації. Тому був готовий відмовитися від національної незалежності на користь соціалізму.

У зв'язку з цим В. Винниченко розрізняв національних соціалістів і просто соціалістів. Для просто соціалістів національний розвиток є необхідною умовою і засобом наближення людства до вищих форм соціального життя.

А для національних соціалістів національний розвиток є самоціллю, по досягненні якої вони зупиняться, а потім рухатимуться назад.

Ідеал української демократії В. Винниченко вбачав у «федерації російської республіки й участі у ній України як рівного з іншими державного тіла».

На його думку, комбінація основних чинників соціально-політичного життя України не вимагає її незалежності як політичного державного оформлення.

Дещо пізніше, перебуваючи вже в еміграції, В. Винниченко докорінно змінив свої погляди на українську державність.

Пріоритет віддавав, як тоді вважалось, соціальному визволенню, соціалізму перед визволенням національним.

На його думку, відродження української нації відбуватиметься в гармонії з її соціальним визволенням, і чим лівішим буде політичний режим України, тим більше він сприятиме національному відродженню українського народу.

Найповніше відродженню української нації, вважав Винниченко, сприятиме режим національно-української радянської соціалістичної влади.

Він негативно ставився до націоналізму, відкидав ідеологію націоналізму як фашистську, ворожу українському народу.

ОСНОВНІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. – ХХ СТ.

64. Державно-правові теорії позитивізму в ученні Огюста Кон- та

Основоположником позитивізму був *Огюст Конт*, який виклав свої погляди у шеститомному «Курсі позитивної філософії» і чотиритомній праці «Система позитивної політики, або Соціологічний трактат про основи релігії людства».

Висунув ідею соціології як науки про закони функціонування та розвитку суспільства в цілому, окремих суспільних явищ.

Соціологія, на думку Конта, є наукою про суспільні явища взагалі, її закони однаково актуальні для всіх часів і всіх народів.

Конт формулює і обґрунтовує два головні закони: закон трьох станів і закон класифікації наук.

Згідно з законом трьох станів, людський розум проходить три послідовні фази.

На першій він пояснює явища, визнаючи в них істоти або сили, які можна порівняти з самою людиною; на другій вдається до абстрактних сутностей, таких як природа; на третій людина обмежується спостереженнями за фактами і виявленням постійних зв'язків, що можуть існувати між ними або в даний момент, або в часі.

Закон трьох станів тісно пов'язаний з законом класифікації наук.

Порядок розподілу різних наук розкриває порядок становлення позитивного розуму в різних галузях.

Іншими словами, позитивне мислення не могло не сформуватися в математиці, фізиці, хімії раніше, ніж в біології. У більш складних галузях позитивізм виявляється пізніше. Чим простіша матерія, тим про неї простіше позитивно мислити.

Є речі, саме спостереження за якими веде розум до позитивної фази.

Мета поєднання закону трьох станів з класифікацією наук полягає в доказуванні того, що спосіб мислення, який утвердився в математиці, фізиці, хімії, біології повинен у кінцевому підсумку перемогти і в галузі політики і привести до створення позитивної науки про суспільство.

Конт підкреслював, що концентрація капіталу і засобів виробництва є явищем позитивним.

Вона відповідає головній тенденції, яка спостерігається в історії розвитку людства. Конт займає середню позицію між соціалізмом та лібералізмом.

Він не домагається соціалізації засобів виробництва, проте й не ідеалізує її, власність для нього — це, радше, змога виконання суспільних функцій.

Для Конта соціальна ієрархія має другорядне значення.

Він підкреслював, що життя людини не визначається її місцем в економічній чи соціальній ієрархії.

Крім світського порядку, де панує закон могутності, існує духовний порядок, порядок моральних цінностей.

Духовний порядок — це порядок тут — на Землі, який замінює світську ієрархію сили і багатства духовним порядком моральних якостей.

Кожен, на думку мислителя, повинен ставити собі найвищу ціль — стати першим в ієрархії моральності.

З цього випливають дві головні засади суспільства. Порядок і прогрес — ось дві категорії, які є головними темами соціальної філософії Конта.

Порядок як стабільність суспільства і прогрес як мирний і поступовий процес удосконалення та розвитку суспільства.

Він писав: «Ідеї правлять світом і викликають у ньому потрясіння. Увесь соціальний механізм спирається у кінцевому підсумку на думку людей».

Позитивізм, на його думку, полягає в організації суспільства на засадах гармонії та солідарності.

З утвердженням позитивізму витвориться нова форма організації суспільства, яку він називає соціократією, тобто таке суспільство, в якому всі його частини становитимуть єдине гармонійне ціле і в якому кожен індивід як складова частина цілого повинен виконувати свою певну функцію.

Конт не заперечує існування класів у суспільстві і наголошував на важливості солідарності, виконанні кожним класом своїх функцій у суспільстві.

Його ідеалом і було досягнення солідарної діяльності двох головних сил у суспільстві: концентрованої сили багатства і розсіяної сили мас, багатих патрицій і маси пролетаріату.

65. ЮРИДИЧНИЙ ПОЗИТИВІЗМ ДЖОНА ОСТІНА ТА КАРЛА БЕРГБОМА

Початок позитивістському напрямку в Англії у правовій науці був покладений *Джоном Остіном*, якого називають батьком правового позитивізму.

Остін підкреслював, що право є реальним фактом, створеним державою.

Право — це «норма, встановлена з метою керування однією розумною істотою з боку іншої розумної істоти, яка має владу над першою».

Позитивне право, на його думку, являє собою матеріал для побудови логічної системи, яка повинна бути єдина, комплексна і беззаперечна.

Суть позитивістського підходу в розумінні та тлумаченні права можна коротко передати формулою «закон є закон», визнання якої є необхідною умовою нормального спілкування в нормально організованому людському суспільстві, своєрідною основою всієї державної будови і неодмінним атрибутом повсякденного людського спілкування.

Право характеризується чотирма елементами: наказом, санкцією, обов'язком виконання і суверенністю влади.

Суттю права є наказ влади, спрямований на підвладного під загрозою санкції в разі невиконання.

Вчений рішуче розмежовував право і мораль: питання про морально належне, про приведення існуючого до цієї належності виводиться ним за межі практичної юриспруденції.

Предметом юриспруденції є виключно позитивне право, незалежно від його моральної оцінки. Завданням правового позитивізму в цілому було зміцнення зв'язку права з суверенною владою, поглиблення довір'я до державного апарату, досягнення певності і стабільності у суспільстві.

Головним представником континентального напрямку в юридичному позитивізмі, основоположником цього напрямку в Німеччині є *Карл Бергбом*, який помітно пов'язував свою доктрину з філософським позитивізмом *О.Конта*.

Основною працею *К.Бергбома* є «Юриспруденція і філософія права».

Бергбом підкреслював, що лише правовий позитивізм виведе правову науку із сфери метафізики на шлях реалізму і емпіризму, акцентуючи увагу на «дійсності реального правового явища».

Він писав: «Право, яке дійсно функціонує як право, вільне саме по собі від суперечностей і прогалин і становить основу будь-якого устрою відносин між людьми».

Природниче, розумне і будь-яке інше непозитивне право також саме по собі досконале, але оскільки воно являє собою не більш ніж припущення, то і є джерелом помилок і тягне за собою, якщо його сприймати серйозно, як явище правового порядку, руйнування правопорядку і анархію. Співвідношення між ними так само мало

ймовірно, як взагалі співвідношення між об'єктивним реальним і суб'єктивним фіктивним.

Прихильник природничого права повинен відмовитися від права позитивного; хто не хоче відмовитися від позитивного права, повинен відкинути природниче. Будь-яке дуалістичне вчення про право є з погляду практичного юридичного життя неможливим».

На його думку, діюче право створене мисленням, тобто є результатом інтелектуальної діяльності, однак, на відміну від концепції природничого права, діюче право завжди можна вивести із зовнішніх об'єктивних фактів, з реального процесу творення права.

Теорія права повинна займатися позитивним правом.

Він рішуче застерігав проти того, щоб в результаті наукової розробки права, навіть якщо вона буде базуватися на позитивістській основі, не витворювати ідеальних концепцій можливих правових систем.

Він підкреслюючи, що «сутність будь-якого права полягає в тому, що воно діє, тому найкраще ідеальне право не може не залишитися позаду навіть найбільш жалюгідного позитивного права, подібно до того, як будь-який каліка бачить, чує і діє краще, ніж найпрекрасніша статуя».

Отже, завдяки позитивізму формується правовий погляд, правова наука звільнилася від догм метафізики.

Право, в розумінні прихильників цього напрямку, було результатом правотворчої функції держави, незалежної від економічних відносин.

Власне правовий позитивізм та загальна кодифікація послужили основою концепції правової держави (Rechtsstaat), суть якої полягає в утвердженні ідеї, що над громадянином, над владою і над державою стоїть незмінний правопорядок.

Державний апарат при цьому є зв'язаний, обмежений ним же виданими законами. Держава повинна гарантувати нормами діючого права сферу прав громадян і їхніх свобод.

Представники правового позитивізму стверджували, що визначальним фактором, який творить право, а отже й регулює суспільне життя, є особа або група осіб, що стоять при владі.

Джерелом правопорядку є тільки влада, яка має у своєму розпорядженні примус; вона, стоячи над суспільством, регулює і формує суспільне життя.

Діюче право, створене владою, покликане забезпечувати порядок, гармонію і безпеку в державі.

66. СОЦІОЛОГІЧНА ЮРИСПРУДЕНЦІЯ РУДОЛЬФА ІЕРІНГА

Рудольф фон Іерінг — один з найвизначніших представників в історії юриспруденції, концепція якого ґрунтується на філософії Конта, поглядах Остіна, утилітаризмі Бенґама та Міля.

Іерінг в основу свого правового вчення поставив питання про сутність права, його соціальну роль та завдання.

Теоретичні розробки вченого орієнтовані на вдосконалення законодавства, зміцнення конституційних основ держави.

Наукова творчість мислителя розпочалася з критики концепції історичної школи права з її запереченням необхідності кодифікації законодавства та з поглибленого вивчення і аналізу римського права.

Останнє дало йому підставу стверджувати особливу важливість приватного права як основи права публічного.

Досліджуючи римське право, його історію, вчений звернув особливу увагу на «загальні» або «загальнолюдські» елементи, які були характерні практично для всіх норм римського права

У концепції вченого правовий позитивізм виявляється і як історико-соціологічне дослідження права з метою обґрунтування його політичного змісту.

Він поєднав у своїх поглядах розробку всіх трьох основних напрямів у тогочасній правовій ідеології, зробивши свій внесок у розвиток кожного з них.

Йдеться про логіку правових конструкцій, вивчення соціальної природи права і етичних основ права, тобто філософію права.

Він прагнув створити єдине вчення про право, показати тісний зв'язок догматики права і вчення про соціально-історичну та моральну природу.

По суті він заклав основи розвитку нової теорії, соціології та філософії права в Німеччині, справивши суттєвий вплив на розвиток кожного з цих напрямів науки.

Ключовими ідеями правової концепції Іерінґа є поняття «боротьба за право» та «мета права».

«Мета права є мир, а засіб — боротьба. Поки на право будуть посягання з боку неправа, а це триватиме вічно, до тих пір воно назавжди буде пов'язане з боротьбою. Життя права є боротьба — боротьба народів, урядів, станів, індивідів. Усе право у світі є наслідком боротьби».

«Будь-яке право — чи це право всього народу, чи окремого індивіда — тільки тоді право, коли воно містить у собі готовність до власного захисту.

Право — це не тільки логічне поняття, воно є жива життєва сила.

Тому вже з давніх часів правосуддя зображали з терезами в одній руці і мечем у другій. Терезами воно міряє право, мечем воно його охороняє.

Меч без терезів показував би тільки голе насильство, терези без меча — повне безсилля права. Обидва ці елементи нерозривно пов'язані між собою, і тільки там буде панувати справжній правовий порядок, де сила справедливості, яка керує мечем, відповідає спритності, з якою вона керує терезами».

«Право — це безперервна робота і при цьому робота не тільки державної влади, але і всього народу... Будь-який індивід, якому хоч раз доводилося відстоювати своє право, бере участь у цій загальнонаціональній роботі і вносить свою частку у справу здійснення правової ідеї на землі».

На думку Ієрінга, право в об'єктивному розумінні — це є поняття сукупності правових норм, які охороняються державою, тобто узаконений порядок життя; право у суб'єктивному розумінні право — є конкретне втілення абстрактного правила у конкретні права та обов'язки суб'єкта правовідносин.

З боку держави підтримка правового порядку, власне, й виявляється у безперервній боротьбі проти беззаконня, яке йому протистоїть.

Саме держава за допомогою закону може змінювати існуючий порядок у бажаному напрямі.

Розглядаючи виникнення права, Ієрінг зазначав, що його народження, як і народження людини, супроводжувалося важкими родовими муками.

Але це, на думку вченого, є, безперечно, позитивним фактом, оскільки «саме те, що право не дається народам без боротьби, не звалюється з неба, що тільки шляхом постійних прагнень, боротьби, праці і крові можуть вони його досягнути, є обставиною і служить причиною їхнього тісного внутрішнього зв'язку з правом».

Боротьба за право, її неминучість зумовлюється двома обставинами: порушенням права та запереченням права.

А оскільки жодне право не є вільним від такої небезпеки, то ця боротьба відбувається у всіх сферах — як у приватному, так і в публічному та міжнародному праві.

При цьому боротьба за право — це не є відстоювання якогось конкретного матеріального блага, це є захист самої особи, її честі та її права.

Це, врешті, може бути питання самого існування цього суб'єкта права.

Тому для розуміння суті боротьби за право треба мати на увазі, що не йдеться про суму матеріальної користі — цінністю тут виступає саме право.

Захист права є обов'язок стосовно суспільства. І в галузі приватного права, і в праві взагалі боротьба за право проти неправда є спільною боротьбою всієї нації, в якій всі повинні брати участь, і тут кожен утікач зраджує спільну справу, оскільки збільшує силу ворога, надає йому мужності і рішучості.

За Ієрінгом, кожен повинен сприяти в міру своїх сил, кожен зобов'язаний відрубати голову «гідри свавілля і беззаконня» скрізь, де вона наслідиться її підняти; кожен, хто користується благами права, зобов'язаний зі свого боку зробити все, щоб сприяти розвитку сили і значення закону, коротше кажучи: кожен є природжений борець за право в інтересах суспільства».

Отже, Рудольф Ієрінг розвивав свою еволюційну теорію правоутворення, ґрунтуючи її на визнанні свідомих зусиль осіб і боротьби інтересів як факторів закономірного правоутворення, а державну владу — як формальне джерело права.

Право є результатом перемоги в якомусь соціальному середовищі сильнішого інтересу або продуктом компромісу різних інтересів. Нове право, вважає мислитель, створюється на руїнах старого.

67. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ГЕРБЕРТА СПЕНСЕРА

Герберт Спенсер — один з творців сучасної соціології та органічної теорії держави.

Він заявив себе принциповим противником втручання держави в економіку та суспільне життя.

Спенсер у своїй теорії використовує концепцію природних прав, які є основою регулювання відносин у суспільстві.

Суть головної ідеї його політичної філософії полягала в існуванні природного закону, що передуює виникненню держави.

Це «закон рівної свободи», дія якого спрямована на реалізацію кожним індивідом своїх здібностей у прагненні до поставленої мети.

Свобода є тим первинним природним правом людини, яке існує до державності і на якому базується вся система громадянських прав у державі — політично організованому суспільстві.

«Вторинні» громадянські права охоплюють широкий спектр особистих свобод і майнових прав, а саме: право на фізичну недоторканість, на свободу руху та пересування, на користування природними ресурсами, на власність, на репутацію, на дарування і спадкування, на свободу обміну і договору, свободу промислової діяльності,

свободу переконань і віросповідання, слова і публікацій. Усі вони за своїм походженням природні і належать людині незалежно від політично організованого суспільства і діяльності законодавця.

Суспільство, організоване в державу, тільки визначає їхню юридичну форму і забезпечує захист, необхідний з огляду на природний ріст населення, зростання залежності людей один від одного.

Він стверджував: «Кожен вільний робити все, що захоче, за умови, що він не порушує рівної свободи іншого».

Він заперечував правомірність приватної власності на землю, оскільки територія настільки обмежена, що приватне володіння позбавило б інших рівної свободи володіння нею. Будь-які спроби державної влади перерозподілити власність у різноманітних соціальних цілях суперечать «закону рівної свободи».

Державна влада — це завжди зло, яке є необхідним лише з огляду на недосконалість людства.

Уряд, влада — це тільки тимчасові соціальні інститути, необхідні тільки у перехідний період, коли людина переходить від самотності до спілкування, від дикості і егоїзму варварства до цивілізації, але зберігає при цьому свою егоїстичну природу.

Спенсер називав сучасну йому державу «недосконалою» і «перехідною».

Недосконалість полягала в нерозумінні законодавцем чітко обмеженої ролі державної влади, завдання якої полягає тільки в захисті від агресії ззовні та забезпеченні правосуддя всередині країни.

За Спенсером держава — «акціонерне товариство для спільного захисту і взаємодопомоги», а уряд — його агент.

Законодавець вдається до неприпустимих речей: робить спробу здійснити «позитивне регулювання» промисловості, трудових відносин, банківських операцій, транспорту, охорони здоров'я, освіти, надавати матеріальну підтримку бідним тощо.

Уся ця діяльність державної влади підриває дію закону «рівної свободи» і Спенсер піддає критиці подібну діяльність з боку державної влади та закликав «ігнорувати державу», коли державна влада починає здійснювати невластиві їй функції. Саме в цьому полягає суть його соціального дарвінізму.

Спенсер виступав за відокремлення церкви від держави, за політичну рівноправність жінок тощо та водночас намагається довести «шкідливість» державних соціальних заходів, як допомога бідним, система державної шкільної освіти і санітарний нагляд тощо.

При цьому піддає критиці саму ідею соціальної діяльності держави.

Значну увагу Спенсер приділяв вивченню природничих наук і на цій основі в нього виникла впевненість у можливості і необхідності створення на їхній основі науки про суспільство — соціології.

Спенсер стверджував, що саме біологія здатна дати ключ до пізнання загальних принципів організації, функціонування і розвитку людського суспільства.

Він підкреслював наявність схожості у принципах організації (структури) і розвитку (еволюції) суспільства і біологічного організму, існування у всій живій природі закономірності переходу від простого до складного (інтеграції), від однорідного до різнорідного (диференціації) і від невизначеного до визначеного.

Разом з тим Спенсер указував на низку відмінностей, які існують між біологічним організмом і суспільством.

По-перше, якщо для індивідуального біологічного організму характерна фізична нерозривність усіх його членів, то суспільство є тільки «дискретне ціле», тобто агрегат, живі елементи якого ведуть самостійне біологічне життя.

Другим аргументом, який наводить Спенсер, заперечуючи абсолютну схожість біологічного і соціального організму і заперечуючи цим ідею зростання ролі та значення держави у розвитку суспільства, є те, що взаємопов'язаність зовсім не обов'язково повинна забезпечуватися «позитивним» державним регулюванням.

Специфічним засобом інтеграції суспільства, в якому спеціалізація і розподіл праці набули значного розвитку, є договір, і обов'язок держави полягає тільки у тому, щоб стежити за його дотриманням всіма його учасниками.

Третій, і це головний аргумент Спенсера, — взаємопов'язаність частин суспільного організму відбувається сама по собі, у процесі його природного росту.

Спенсер поділяв процес історичного розвитку держави на два типи: військовий і промисловий.

68. ТЕОРІЯ КОНФЛІКТІВ ЛЮДВІГА ГУМПЛОВИЧА

Людвіг Гумплович) — польський вчений, основні праці з питань держави і права якого: «Раса і держава», «Дослідження закону формування держави», «Загальне державне право», «Боротьба рас».

Гумплович стояв значно вище расистських ідей про неминучість боротьби між племенами, про вдосконалення певних рас і винищення інших. Він не визнавав ні расової незмінності, ні можливості існування чистих рас.

За його вченням боротьба за існування є головним фактором соціального життя. Практично вона виливається в боротьбу між різними людськими групами.

Раса для нього — це передовсім термін для означення як етнічної групи, так і більших суспільних і культурних груп, члени яких об'єднані численними суспільними зв'язками.

Там, де поєднуються такі чинники, як мова, релігія, звичаї, потреби, кровні зв'язки, там, за Гумпловичем, маємо утворення етнічної одиниці, яка переважно визначається як раса і для якої це визначення з готовністю приймаємо.

Отже, раса у Гумпловича — не біологічний, а, насамперед, соціокультурний феномен.

Він був переконаний, що основним принципом суспільного розвитку є конфлікт між суспільними групами, кожна з яких прагне підкорити собі іншу і встановити над нею панування.

Групи можуть боротися на економічному, релігійному і політичному ґрунті.

«Світ є ареною боротьби різного виду, але в людській історії, — вважав він, — має значення лише боротьба груп».

Причиною боротьби мислитель називав расові відмінності між ними, притаманна людям ворожість, яка особливо проявляється у ставленні до іноземців, прагнення людей задовольнити свої матеріальні потреби, якому філософ надавав майже універсального значення.

Гумплович стверджував, що наука про державу є складовою частиною соціології, що не можна зрозуміти сутності держави інакше, ніж у зв'язку з соціологією.

Лише соціологія здатна визначити цю проблему і пролити на неї промінь світла.

Поняття завоювання було засадничим у концепції мислителя.

У народженні права вирішальне слово належить державі. У державному стані не було ніякого права.

Там існували моральні норми. Будучи втілена в державних законах, мораль стає правом.

Отже, право цілком зобов'язане державі як своїм народженням, так і подальшим існуванням.

Гумплович визнавав три форми суспільного розвитку: перша — примітивна орда (відносини будуються на кровноспоріднених і родинних зв'язках), друга — рід кочовиків (вже існує поділ на пануючих і підлеглих); третя — державний лад (постає на певній сталій території, опанованій людьми).

Суспільство державної форми ділиться на підданих і пануючих. Провідну роль в утворення і розбудови держави мислитель надавав класові пануючих.

Особливого значення мислитель надавав середньому станові, який відігравав роль інтегратора — посередника між підданими і пануючими. Існування двох класів є наслідком утворення самої держави, тож без підкорення одних іншими вона не може виникнути

Суспільні класи поділяв на «первинні» та «вторинні».

До первинних відносив клас пануючий, середній, підданий, а до вторинних — усі інші суспільні групи, які походять від трьох перших.

З нижчих верств пануючого класу походять духовенство, військові, управлінці. З класу підданих, які в основному є сільським населенням, походить верства робітнича, яка з часом набуває політичного значення.

Гумплович не створив власної школи, але вплив його ідей позначився на всій соціології ХІХ — початку ХХ ст. З його іменем пов'язують напрямок соціологічної думки — теорію конфліктів.

69. ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА ЛЕВА ПЕТРАЖИЦЬКОГО

Лев Йосифович Петражицький — найвідоміший представник психологічної теорії права. Він опублікував двотомну «Теорію права і держави в зв'язку з теорією моральності» та «Вступ до вивчення права і моралі. Основи соціальної психології».

Він запропонував розглядати правові явища під кутом зору психічних переживань окремого індивіда.

Право існує не в суспільстві, а лише у психіці людини. Право — це душевне переживання людини, психічне явище.

Петражицький розрізняв дві групи односторонніх психічних переживань односторонні активні (воля) і пасивні (пізнання, відчуття).

Проте на думку вченого, існує ще й третій вид психічних переживань, які мають одночасно двосторонній характер, пасивний і активний — емоції (переживання особливого виду), яким він приписував надзвичайно велику роль у житті людини, стверджуючи, що вони керують нашим тілом і психікою.

Емоції — це імпульс, який штовхає людину на певні дії. Вони можуть спонукати людину до моральних і правових дій, тому розрізняють емоції правові та моральні, які виникають однаково, але зміст їх — різний.

Якщо в результаті душевного переживання у людини виникає відчуття необхідності вчинити якусь дію, бо її хтось від неї вимагатиме, то це — емоції правові, які філософ називав зобов'язально-вимагальними (імперативно-атрибутивними).

На відміну від правових, моральні емоції мають тільки імперативний характер. Певна особа спонукається до таких дій відповідно до інших, які їм не належать з боку зобов'язаного (благодійність, милостиню тощо).

В результаті психічного переживання виникає певна психічна норма.

Норма — це психічна діяльність людини.

Петражицький право поділяв на інтуїтивне і позитивне.

Право інтуїтивне — це результат психічного переживання людей, воно є скрізь де присутні імперативно-атрибутивні переживання.

Позитивне право — це теж психічне право, результат переживання, проєкції переживань тих чи інших осіб влади.

В основі всякого права лежать правові переживання.

Право, за вченням філософа, є психічним фактором суспільного життя і діє психічно.

Але його дія полягає не тільки у збудженні або придушенні мотивів до різних дій або утримання від них, а й у зміцненні та розвитку одних нахилів і рис людського характеру, в послабленні або викорененні інших, взагалі у вихованні народної психіки в необхідному характері та змісті діючих у суспільстві правових норм.

Завдання політики права полягає:

— в раціональному спрямуванні індивідуальної та масової поведінки за допомоги певної правової мотивації,

— у вдосконаленні людської психіки, в очищенні її від злісних, антисоціальних нахилів, у запровадженні та зміцненні протилежних нахилів.

Політика права є психологічною наукою, теоретична база якої — загальне психологічне знання факторів і процесів мотивації людської поведінки і розвитку людського характеру.

Петражицький у своєму розумінні права посідав зовсім інше становище серед сучасних йому юристів.

В своєму вченні про це право чітко визначив поняття права, відмежовував право від інших явищ; розглядаючи право як своєрідні феномени нашого психічного життя.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КОНЦЕПЦІЙ ПРАВА І ДЕРЖАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИ

70. МАРКСИСТСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО

Марксизм як самостійна доктрина склався наприкінці 40-х—початку 50-х р.р. XIX ст. Його основоположниками виступили *Карл Маркс* і *Фрідріх Енгельс*, які стверджували, що в основі життя суспільства лежить виробництво матеріальних благ, необхідних для існування людей, які (блага) складають основу, базис, на яких розвиваються державні, правові та інші установи й ідеї — надбудова.

Люди насамперед вимушені їсти, мати житло, вдягатись, тільки потім вони вже можуть займатися політикою, мистецтвом, науками і т.п.

Держава і право завжди виражають волю й інтереси класу, що економічно панує при даній системі виробництва.

Походження держави, за Марксом і Енгельсом, обумовлено утворенням антагоністичних класів.

Держава, писав Енгельс у книзі «Походження сім'ї, приватної власності і держави», виникла в результаті появи приватної власності і зв'язаного з цим розколом суспільства на класи з непримиренними інтересами.

Вона — сила, що стоїть над суспільством і примирює зіткнення класових інтересів.

Панівний клас складається з представників нової «аристократії багатства», відтісняючих на задній план стару родову знать.

«У порівнянні зі старою родовою організацією, — писав Енгельс, — держава відрізняється, по-перше, поділом підданих держави за територіальним діленням, ... друга відмінна риса — встановлення публічної влади...».

Ознаки держави:

— відмінність держави від суспільної влади полягає у класовому характері;

— вона відособлена, відділена від народу;

— вона «складається не тільки з озброєних людей, але і з матеріальних додатків, в'язниць і примусових установ усякого роду, що були невідомі родовому устрою»;

— «для утримання цієї публічної влади необхідні внески громадян — податки»;

— володіючи владою і правом стягнення податків, особлива група осіб, особливий апарат управління і примусу стає, як орган

суспільства, над суспільством. Безпосереднім втіленням, особливою організацією цієї влади і є держава.

Основоположники марксизму визначали сутність держави як суспільний інститут, за допомогою якого економічно панівний клас стає також політично пануючим, набуваючи тим самим нові засоби для реалізації своїх класово-історичних задач.

Держава «в усі типові періоди є державою виключно пануючого класу і у всіх випадках залишається, власне кажучи, машиною для придушення пригнобленого, експлуатованого класу».

Вона виступає як політична організація панівних класів, що служить для утримання в покорі експлуатованої більшості.

Така сутність держави зберігається у всіх історичних типів державності — рабовласницької, феодальної, капіталістичної.

«Сучасна державна влада — це тільки комітет, керуючий загальними справами всього класу буржуазії».

К. Маркс і Ф. Енгельс стверджували, що капіталізм став гальмом суспільного розвитку, громадянського суспільства і силою, здатною вирішити протиріччя між зростаючими продуктивними силами і гальмуючими їх зріст капіталістичними відносинами є пролетаріат, який використовує своє політичне панування для того, щоб вирвати в буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках пролетарської держави, як можна швидше збільшити суму продуктивних сил, що уможливить перехід до безкласового, комуністичного суспільства.

Вищим типом демократії, яка виражає інтереси і спирається на підтримку величезної більшості народу Маркс і Енгельс називали диктатуру пролетаріату (політичну владу робітничого класу).

У категорії «держава» К. Маркс вирізняв два аспекти: політичну державу й матеріальну державу.

Політична держава, державний устрій розвиваються на власності, промисловості й торгівлі; що ж до матеріальної держави, то це, на думку мислителя, — громадянське суспільство. У політичній державі більше проявляється приватний інтерес, у матеріальній переважає суспільний.

Щоб ліквідувати протистояння політичної держави й матеріальної держави, необхідно знищити приватний інтерес запровадженням істинної демократії.

Тоді монархічний деспотизм заступить влада народу, яка й стане носієм державного устрою.

Встановлення влади народу, демократії означатиме, за вченням К. Маркса, зникнення політичної держави.

Тільки в цьому випадку, за демократичного устрою ліквідується різниця між політичною державою та громадянським суспільством, оскільки з ліквідацією приватної власності зникне й приватний інтерес, його заступить загальний, суспільний інтерес.

Загальні інтереси народу є основним принципом ідеального суспільства.

Відносно права, то за марксистським вченням, воно теж має класовий характер.

«Ваше право є лише возведена в закон воля вашого класу, воля, зміст якої визначається матеріальними умовами життя вашого класу». Вони стверджували: право було, є і залишиться насамперед зброєю в руках економічно і політично пануючого класу.

Держава і право в марксистському вченні — надбудовні явища, дві сторони одного й того ж феномена: політичної влади:

— держава і право разом з'являються на історичній арені і разом зійдуть з неї;

— кожному історичному типу держави відповідає свій, адекватний йому тип права;

— право не може розвиватися і функціонувати без держави, тому що держава є той політичний організм, що переводить соціальне в правове і стежить за тим, щоб розвиток суспільних відносин відповідав праву;

— держава, в свою чергу, немислима без права.

У 1848 р. в «Маніфесті комуністичної партії» мислителі дали визначення держави і права.

На їхню думку, держава — це політична організація, організоване насилля одного класу над іншими. А право є введеною в закон волею панівного класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя цього класу.

Важливим елементом марксистського вчення є так зване матеріалістичне розуміння історії, суть якого полягає у залежності суспільної свідомості від суспільного буття.

Маркс пише: «У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їхньої волі незалежні, відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеневі розвитку їхніх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає

їхнє буття, а, навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість. На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами або — що є тільки юридичним виразом цього — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їхні пута. Тоді настає епоха соціальної революції. Із зміною економічної основи більш чи менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові... В загальних рисах азіатський, античний, феодалний і сучасний — буржуазний — способи виробництва можна визначити, як прогресивні епохи економічної суспільної формації».

Для марксизму, як і для соціалізму, характерним є те, що, гостро і рішуче критикуючи існуючі державу і право, вони намагалися окреслити їхнє майбутнє.

В історичній епосі, яка почнеться після повалення влади буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату, Маркс розрізняв три періоди:

- 1) перехід від капіталізму до першої стадії комуністичного суспільства — соціалізму;
- 2) першу (нижчу) фазу комуністичного суспільства;
- 3) вищу фазу комунізму.

71. АНАРХІЗМ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Починаючи з античності, в пошуках оптимального державного устрою політико-правова думка розглядала анархію негативно як безвладдя, безладдя.

З кінця XVIII ст. формується інше ставлення до анархії, що найбільш повно втілюється в теорії анархії *П'єра Прудон*, анархія в якого предстає як порядок, заснований на інституті взаємовигідних договорів, укладених між собою індивідами, сім'ями, групами, містами, провінціями, а не на інститутах державної влади і закону.

«Ніяких партій більше, ніяких авторитетів більше, необмежена свобода людей і громадян: ось у трьох словах весь наш політичний і соціальний світогляд!» — писав автор «Сповіді революціонера».

Власність і суспільство — несумісні, що пояснює існуючі гострі протиріччя в сучасному суспільстві.

Єдиною формою власності в суспільстві варто визнати працю. «Усякий накопичений капітал є власність суспільства, він не може бути нічиєю приватною власністю».

Правовий інститут приватної власності, за Прудonom, значимий тільки для буржуазії. З позиції ж робітників, які володіють незна-

чним рухомим майном, цей інститут несправедливий, тому що є джерелом доходу, не заснованого на праці.

Прудон вважає, що експлуатація людини людиною походить з права сильного.

«Влада людини над людиною, яку б форму вона не приймала, є гноблення. Вища ступінь досконалості суспільства полягає у з'єднанні порядку з анархією, тобто в безвладді».

За допомогою держави буржуазія зберігає ренту і прибуток, множить свою власність, підтримує несправедливий обмін продуктами праці.

Держава не тільки експлуатує суспільство, але і здійснює тотальний нагляд за всіма діями людей, обплутує їх все зростаючою кількістю законів, що регулюють відносини власників.

Політична організація суспільства повинна бути замінена в результаті економічного перевороту, економічною організацією суспільства.

До цього приведуть поширення ідей позитивної анархії, безкоштовний кредит, заміна приватної власності володінням.

Майбутнє суспільство буде організовано як федерація вільних асоціацій, сполучаючих індивідуальну і колективну свободу. «Саме досконале суспільство, є союз порядку й анархії».

Він обстоював такий суспільний лад, який базується на взаємній співпраці членів суспільства, з гарантованою автономією людської особистості. Прудон визнає «третю форму суспільства», тобто синтез спільності і власності, заперечуючи, таким чином, і капіталістичне, і комуністичне суспільство.

Свободу мислитель розумів, з одного боку, як вроджену властивість людської природи, з іншого — як постійну мету розвитку людини. Розвиток цей є постільки постійним, оскільки постійним є розвиток людської свідомості.

За Прудоном, анархія — це не абсолютна свобода діяльності — вона означає почуття нерозривного зв'язку власної свободи зі свободою інших.

Помітний вплив на розвиток теорії анархізму справила книга «Єдиний і його власність» *Макса Штірнера*, який піддає ґрунтовній критичній перевірці ідеї, відносини, установи, «нав'язані» людям суспільством, державою, партіями, церквою.

Він відкидає комунізм, що прагне зрівняти особистість за допомогою держави.

Його суспільний ідеал Штірнера — «союз егоїстів», близький до асоціації автономних особистостей у Прудона.

«Держава завжди має лише одну мету — обмежувати, зв'язувати, субординувати окремого, робити його підлеглим чомусь загальному»:

Усяку вільну діяльність держава намагається загальмувати і придушити. Ту ж функцію, на його думку, виконує і право.

Так чинить всяка держава — абсолютна, конституційна, демократична.

Держава, закони стоять вище особистості. Штірнер відкидає усі форми тиску на особистість, складаючи фактично кодекс індивідуалістичного анархізму.

Михайло Бакунін розвивав теорію анархоколективізму, свою доктрину він виклав у творах «Револьюційний катехізис», «Державність і анархія», яка зводиться до наступних основних пунктів:

- заперечення Бога, його культу і служіння йому;
- свобода є абсолютне право всіх дорослих чоловіків і жінок;
- «свобода повинна бути єдиним устрояючим початком усієї соціальної організації, як політичної, так і економічної»;
- здійснити соціальну революцію — значить зруйнувати всі установи нерівності і насильства, в першу чергу державу;
- корінне скасування держави це — «повернення свободи усім — особам, колективам, асоціаціям, громадам, провінціям, областям, націям — і взаємна гарантія цієї свободи за допомогою федерації».

Політична організація майбутнього суспільства припускає скасування офіційної церкви, абсолютну свободу релігійних організацій, абсолютну автономію самоврядних громад, провінцій.

Соціальна організація майбутнього суспільства, за Бакунінім, передбачає економічну рівність і соціальну справедливість, адже «політична рівність немислима без рівності економічної». шлюб, верховна опіка суспільства над дітьми, їх вихованням і навчанням тощо.

Пролетаріат повинен зруйнувати державу як вічну в'язницю народних мас.

Центральним положенням політичної теорії Бакуніна, як і всякого анархізму, була ідея негайного знищення держави, яка втілилася згодом у гаслі «скасування держави з сьогодні на завтра».

Виникнення ж самої держави Бакунін пов'язував із природними прагненнями людини, з одного боку, і суспільною свідомістю — з іншого.

Природа держави, міркував він, корениться у примусі, в дії насильством, а не переконанням.

Держава — це влада, яка завжди наказує, примушує.

Свобода в державі — обмежена, формальна, суворо відміряна, регламентована державою. Ця свобода являє собою тільки привілей меншості, заснований на загальному пригніченні.

«Всяка держава за умовами і метою свого існування складає діаметральну протилежність людській справедливості, свободі та моральності».

Держава є основним злом, і насамперед необхідно знищити державу, а тоді капітал упаде сам по собі.

У своїй боротьбі проти державності Бакунін дійшов до заперечення необхідності для суспільства визнавати будь-який авторитет, пропагуючи свій ідеал майбутнього суспільства.

Майбутнє суспільство Бакунін називав федеральною організацією промислових і хліборобських асоціацій, побудованою знизу вгору на основі автономії цих асоціацій і суб'єктивно-вольового об'єднання їх у ширші союзи.

Отже, теорія Бакуніна не знищувала повністю примусу, бо передбачала створення асоціацій та об'єднань, а звідси — й підкорення їм індивідів.

Але головними у федералізмі Бакуніна було те, що він заперечував централізований авторитет: вимагав повної автономії вільних економічних союзів.

Загальне негативне ставлення до держави Бакунін поширив і на право. «Всі закони, — міркував він, — є зовнішньо накинутими, а тому деспотичними установами. Політичне законодавство вороже свободі і суперечить природним законам.

Ми, — вів далі мислитель, — відкидаємо будь-яке законодавство — привілейоване, ліцензійне, офіційне та юридичне, і відкидаємо всякий авторитет і вплив, навіть якщо вони освячені загальним виборчим правом, бо ми переконані, що все це робиться на догоду панівної меншості й проти інтересів переважної більшості, які перебувають у підлеглих. Саме в цьому розумінні ми і є анархістами».

Він виступав насамперед проти будь-якого утискування особистої свободи і називав це раціоналістичним, природним або просто людським правом.

«Необхідно проводити чітко розрізнення між історичним, політичним або юридичним правом і раціоналістичним, або просто людським правом. Перше править світом аж дотепер, змусивши його примиритися з несправедливістю. Друге ж право (природне) стане знаряддям нашої емансипації».

Останнім із плеяди російських пропагандистів анархізму був *Петро Олександрович Кропоткін*, виникнення держави пов'язував із виникненням земельної власності.

«Держава, в сукупності, є товариство взаємного страхування, укладеного між землевласником, воїном, суддею і священиком, щоб забезпечити кожному з них владу над народом».

Він указував на тісні зв'язки державної влади, правосуддя і права. Державу і закони, які діяли в державі та регулювали суспільне життя, Кропоткін називав винятково новочесними утвореннями.

Вважав, що суд і держава є необхідними наслідками одне одного.

Історична місія держави звелася на практиці до пригнічення людини людиною.

Держава вдосконалювалася протягом багатьох віків, але все це робилося заради зміцнення становища панівних класів і нового закріпачення знедолених громадян.

Він наголошував, що людство віками гнило без писаного законодавства, коли відносини між людьми регулювалися лише звичаями і традиціями, які передавалися від покоління до покоління.

Мислитель заявляв, що суспільство не потребує держави з її регулювальною функцією, тому необхідно ліквідувати державну владу.

Існуючій державі Кропоткін протиставляв суспільство у формі асоціацій вільно об'єднаних комун і виробничих громад, у яких відсутній будь-який зовнішній примус щодо конкретного індивіда.

Таке суспільство може бути побудоване тільки внаслідок революції, завданням якої є: повалити стару владу, ліквідувати державний апарат, провести загальну експропріацію суспільних багатств.

Відразу після революції мав запровадитися принцип «анархічного комунізму» — кожному за потребами.

72. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ФРІДРІХА НІЦШЕ

Фрідріх Ніцше — німецький філософ, представник ірраціоналізму і волюнтаризму в філософії, згідно з яким світ є становлення, рух, «вічне повернення одного і того ж».

В основі світу лежить «воля», як рушійна сила становлення, пристрасть, прагнення до влади, до розширення свого «Я», до експансії.

За Ніцше, у людини «воля до влади» тотожна «волі до життя», в основі якої інстинкт самозбереження і боротьба за існування.

Вся соціально-політична історія це — боротьба двох воль, а саме: волі сильних, аристократів духу і волі слабких: юрби, рабів, «черні».

Він розвиває елітарну концепцію устрою «здорового суспільства», яке поділяється на:

— «вищу касту» (вожді, керівники, генії), які мають право «втілювати щастя, красу, добро»;

— виконавців їх волі (стражі права, порядку і безпеки);

— решта маси «посередності», що сама природа призначила бути «суспільною користю, колесом, функцією».

Своєрідним у Ніцше було також вчення про право. Воно, твердив він, є похідне, вторинне від волі до влади, результат війни і перемог.

Із цих позицій мислитель відкидав природноправову доктрину, ідеї свободи і рівності в людських відносинах, вважаючи, що в основі права — сила, перевага, привілеї.

Він ділить право на звичаєве (традиції) («легше за все зрозуміле») і «довільне», «наказове» («повніше за все продумане»).

Для нього сильна раса — це особлива порода пануючих, аристократичні пани, слабка раса — життєво слабкі, пригнічені й підвладні.

У світлі боротьби різних воль до влади Ніцше розвивав і свої погляди на війну. Він звеличував війну і відкидав мир, оскільки з війною пов'язував свої надії на нову високу культуру, а людина виходить із неї сильнішою для добра і зла.

«Вища людина», «надлюдина» у Ніцше — символ людини майбутнього, яка переборює нинішній світ і нинішніх людей, діє поза всякими моральними нормами і з крайньою жорстокістю.

Культ сильної особистості, одержимою волею до влади, протиставляється ідолопоклонству «зайвих людей» — шануванню держави.

Соціалізм німецький філософ. Він жадає такої ж повноти державної влади, прагне до формального знищення особистості, перетворення її «у доцільний орган колективу». Відкидаються й революції, повстання пригноблених.

Держава, право, законодавство, політика являє собою службові знаряддя, засоби, інструментарій культури, яка, своєю чергою, є проявом, виявом і утворенням космічної за своїми масштабами боротьби сил і воль.

Держава, на його думку, є засобом виникнення й породження того насильницького соціального процесу, під час якого відбувається народження привілейованої культурної людини, яка панує над рештою, масою.

Отже, заключає він, те, що вже раз було в минулому, можливе і в майбутньому, — така його ідея вічного повернення.

Ніцше віддавав принципову перевагу культурі та генієві перед державою та політикою. Ніцше виступав за зменшення ролі держави в суспільстві і навіть допуслав у принципі зникнення держави в далекій історичній перспективі.

Мислитель розрізняв два типи державності — аристократичний і демократичний, будучи палким прихильником першого.

Аристократичні держави він називав теплищами для високої культури і сильної породи людей.

Справжня здорова аристократія відчувається не функцією, а «змістом і вищим виправданням існуючого ладу». Її віра побудована на переконанні, що суспільство повинно служити «лише як фундамент і поміст, який мав бути підніжжям певного виду вибраних істот, для виконання їхніх вищих завдань і взагалі для вищого буття».

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ БІЛЬШОВИЗМУ

73. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ ВОЛОДИМИРА ЛЕНІНА

Володимир Ілліч Ульянов (Ленін) — найпалкіший прибічник і продовжувач усього насильницько-класового державно-правового вчення, той, хто очолив спроби практичного втілення цього вчення в життя.

Соціальним ідеалом Леніна було суспільство рівних, яке можливе лише як наслідок насильницької революції та зламу існуючого державного устрою.

Він почав пропагувати ідею про можливість соціалістичного завоювання в одній країні, завданням якого повинен був стати злам силових відомств старої держави: збройних сил, поліції, чиновників і залишення органів управління, пристосованих до вимог диктатури пролетаріату.

Держава, за Леніним, — продукт непримиренності класових протиріч. «Держава виникає там, тоді й остільки, де, коли й оскільки класові протиріччя об'єктивно не можуть бути примирені». Вона виникає як орган класового панування і гноблення одного класу іншим, створює порядок, що узаконив це гноблення.

Держава є особлива організація сили, машина для підтримки панування одного класу над іншим. Це панування не може обходитися без насильства.

Таким чином, для Леніна є малозначними об'єктивні потреби суспільства в державі, у вирішенні загальнонаціональних, соціальних завдань.

З'ясовуючи сутність державного апарату, Ленін зазначив, що він обстоює інтереси панівного класу і тому його необхідно замінити новим апаратом — диктатурою пролетаріату.

Диктатура — необхідна умова придушення опору поваленого класу багатіїв.

Пролетарська революція, як й інші революції, покликана передавати владу від одного суспільного класу іншому, і держава, яку вона створить, так само як і держава, яку вона ліквідує, буде знаряддям придушення.

Тепер пролетаріат, організований як правлячий клас, створюватиме свій відповідний апарат насильства для проведення в життя своїх цілей всупереч волі непролетарських і напівпролетарських елементів, які ще залишаються в суспільстві.

Адже робітники не в змозі здійснити свою революцію, просто прийнявши існуючі форми демократичної республіки.

Вони повинні зруйнувати ці форми і замінити їх своєю формою правління. А це вимагало тривалої, наполегливої боротьби не на життя, а на смерть, — боротьби, яку більшовики довели до кінця завдяки непохитній рішучості й нещадному застосуванню сили.

Диктатура пролетаріату повинна мати перед собою дві мети: по-перше, «придушити експлуаторський клас», опір якого, за твердженням Леніна, зросте десятиразово після його повалення, і таким чином відвернути контрреволюцію; по-друге, вона повинна організувати новий економічний і суспільний лад.

Останнє є особливим призначенням партії, бо вона — вчитель, керівник і вождь усіх експлуатованих класів, які ще повністю не стали класово свідомими.

І хоча демократія нової держави — це «організація для систематичного застосування насильства одного класу над іншим», вона все ж, гадав Ленін, буде вищою формою демократії, незрівнянною з «продажним і гнилим парламентаризмом буржуазного суспільства».

Тим часом політична реальність колишніх соціалістичних країн цього ленінського висновку не підтвердила.

Коли Ленін визначав диктатуру пролетаріату як владу, не обмежену ніякими законами, він цим ідеологічно обґрунтував право певного прошарку людей (пролетаріату) на практичні дії, а з лівих позицій — «соціальний мандат» на революційне перетворення.

Все те, що відповідно до більшовицьких поглядів лежить в основі кардинальних революційних дій пролетаріату — не що інше, як право.

Право в тому широкому значенні, яке виражає обґрунтованість, виправданість відповідних дій революційних сил, наявність у них достатніх основ.

Визначав завдання держави:

- придушення опору повалених експлуаторських класів;
- демократичне й раціональне керівництво суспільством у цілому, виробничою сферою, економікою країни;
- здійснення контролю за мірою праці, розподілом і споживанням;
- охорона загальної власності на засоби виробництва;
- зміцнення нової дисципліни праці;
- перемога в громадянській війні,
- нейтралізація дрібної буржуазії, особливо селянства,
- використання буржуазних спеціалістів та ін..

Виконання цих завдань передбачає використання пролетаріатом державної влади.

В буржуазній державі демократія є надбанням небагатьох, а за диктатури пролетаріату утворюється реальна демократія для більшості.

У праві, за його вченням, закріплюється воля панівного класу; отже, і в буржуазній державі, і за диктатури пролетаріату право стоїть на сторожі інтересів того класу, який знаходиться при владі.

Він не визнавав поділу права на публічне й приватне.

Загалом у вченні Леніна превалювали класові, а не лицемірно проголошені ним загальнолюдські принципи й цінності.

Ленін дав відповідь на питання про те, якою повинна бути конкретно та нова державна машина, що нею переможний робітничий клас замінить ліквідовану революцією стару державну машину.

Такою новою формою диктатури пролетаріату мають стати Ради робітничих депутатів. Він з особливою наполегливістю підкреслював характер Рад як повноважних представників працюючої більшості народу, носіїв його повновладдя. Ленін характеризував Ради як активну, дієву демократію переважної більшості народу, як справжню представницьку установу трудящих мас, як працюючу корпорацію, яка одночасно приймає та виконує закони.

У тісному зв'язку з аналізом питання про сутність, основні завдання і функції диктатури пролетаріату Ленін визначив систему, механізм диктатури пролетаріату,— це сукупність державних і громадських організацій трудящих мас, об'єднаних під керівництвом Комуністичної партії, яка стоїть біля керма державної влади.

Механізм диктатури пролетаріату, писав він, повинен бути максимально пристосований до того, щоб вирішити завдання й функції диктатури пролетаріату, якими є:

У вирішенні історичних завдань, які стоять перед диктатурою пролетаріату, Ленін великого значення надавав Радам та іншим громадським організаціям.

Торкаючись питання про принципи організації та діяльності Рад як органів влади, Ленін особливо підкреслював, що організаційно-політичною основою побудови і розвитку радянського державного апарату є демократичний централізм, що означає (принаймні, повинно означати) виборність усіх органів влади знизу доверху, підзвітність і підконтрольність, змінність депутатів, обов'язковість виконання нижчим органом державної влади і державного управління директив і розпоряджень вищих органів, проведення в життя принципу колективності керівництва в поєднанні з єдиноначальністю в державному управлінні.

Демократія, права і свободи людини, принципи гуманізму, з погляду ідеолога більшовизму, всього лише привабливі атрибути, які прикривають класову, гноблячу природу держави, що вводять в оману трудящих.

74. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ ЙОСИПА СТАЛІНА

Ще одним апологетом державно-правової ідеології комуністичного спрямування був *Йосип Віссаріонович Сталін*, який диктатуру пролетаріату розглядав як насильницьку владу, необмежений законом примус стосовно до класу так званої буржуазії та інших соціальних прошарків суспільства, які співчувають чи можуть йому співчувати.

Диктатура пролетаріату з часом постала як держава з централізованою ієрархічною системою владних інституцій на всіх рівнях: як у центрі, так і на місцях.

Сталін визначав місце диктатури пролетаріату в історико-хронологічному плані між капіталізмом і комунізмом, називаючи її перехідним періодом у закономірному розвиткові людства.

Держава, говорив Сталін, «виникла на основі розколу суспільства на ворожі класи, виникла для того, щоб тримати в шорах експлуатовану більшість в інтересах експлуаторської меншості.

Знаряддя влади держави зосереджувалися, головним чином, в армії, у каральних органах, у розвідці, у в'язницях».

Отже, «держава є машина в руках пануючого класу для придушення опору своїх класових супротивників».

Така держава ігнорувала інтереси суспільства, людини і громадянина.

Сталін указав на два аспекти диктатури пролетаріату.

В останній він убачав владу, яка спирається на насильство, придушення і примус; другий аспект диктатури пролетаріату — організаційний.

Виконавши своє завдання на етапі захоплення влади, диктатура пролетаріату тепер являє собою «нову» державу, з новими органами влади в центрі та на місцях, державу пролетарську, яка виникла на руїновищі старої буржуазної держави.

Сталін вирізняв дві функції, які характеризують діяльність держави: внутрішня — тримати експлуатовану більшість у шорах і зовнішня — розширювати територію свого панування за рахунок інших держав, або захищати свою територію від зазіхань з боку інших держав.

Не обійшов увагою Сталін і питання про відмирання держави після того, як зникнуть експлуататорські класи і відпаде потреба в репресіях.

Невідмирання держави він мотивував «сітками шпигунства», розставленими довколишніми капіталістичними державами і загостренням класової боротьби з наближенням до побудови соціалізму і переходу до комуністичного суспільства.

Врахувавши це, Сталін зробив висновок: «держава залишиться також і за комунізму», якщо доти не щезне капіталістичне оточення внаслідок перемоги комунізму в усьому світі.

Значне місце в його вченні відводилося комуністичній партії, що розглядалася як політико-ідеологічний інститут із широкими повноваженнями в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Вона була зряддям диктатури пролетаріату, ядром влади, визначала стратегію і тактику суспільного розвитку, забезпечувала ідеологічну єдність, боротьбу з дисидентством і «класовими ворогами», «виховувала» населення.

Сталін заперечував можливість існування теорії природного права, закликав відмовитися від старого «буржуазного права» і створювати «нове соціалістичне право», яке базувалося б на марксистській методології та відповідало б завданням диктатури пролетаріату.

Основні завдання соціалістичного будівництва вирішувалися також по-сталінськи. Індустріалізація — за рахунок «обкладання даниною» селян, безсоромної експлуатації революційного ентузіазму робітничого класу, трудящих мас, які здійснили революцію. Колективізація сільського господарства — примусове, аж до репресій, втягнення мільйонів селян у колгоспи.

У політичній сфері було створено щось таке, чого ніде й ніколи раніше не існувало, — діюче від імені пролетаріату, а згодом «усього народу» єдиновладне, архієвюрократизоване утворення «партія-держава» з адміністративно-командною системою управління.

Основні народні маси були відчужені від влади, від власності, від результатів своєї праці, від загальнолюдських цінностей.

Само існування сталінської машини всевладдя і функціонування порядків, згідно з якими всі основні питання життя суспільства імперативно вирішувались у партійних інстанціях, знайшло ідеологічне обґрунтування саме в тому, що партія, яка вела народ до «світлого майбутнього» і постійно «піклувалася» про інтереси людей, нібито могла робити все що завгодно — вдаватися до будь-яких акцій з «перетворення» суспільства.

Більшовики-ленінці вважали себе правочинними діяти згідно зі своїми ідеологічними уявленнями і робити з усім суспільством, його інститутами, з окремими людьми що завгодно: захоплювати у спосіб змови і збройного насильства владу, йти на реалізацію утопії, на фантастичний експеримент щодо всього народу, фізично знищувати «ворогів народу», розв'язувати масові збройні та насильницькі акції, державний терор, голодомори, вчиняти розправу над класово чужими елементами і однодумцями-відступниками, ліквідовувати природні механізми і стимули життєдіяльності — приватну власність, ринок, підприємництво, замінюючи все це штучно-примусовими фантомами.

Більшовизм як філософське й політичне вчення обґрунтовувало революційне право (суперправо пролетаріату на корінні перетворення світу), яке означає щось значно більше, ніж просто «свідомість», являє собою щось на манір революційного природного права, оскільки воно передреє закону, будь-яким іншим юридичним формальностям — безпосередньо дозволяє те, чого не допускає ні одна з систем позитивного права і ніяка свідомість, яка містить категорію «право» в суворо юридичному його значенні.

Революційне право характеризувалося не тільки як революційна правосвідомість, а часом і як революційна доцільність, тобто «право» у значенні неконтрольованої безпосередньої дії, прямого насильства, можливості відступу від своїх же юридичних установ, мотивуючи це революційною правосвідомістю.

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ВЧЕННЯ ПРО ПРАВО І ДЕРЖАВУ В ХХ СТ.

75. НОРМАТИВНА ТЕОРІЯ ГАНСА КЕЛЬЗЕНА

Своїми витоками нормативна теорія права має юридичний позитивізм ХІХ ст. (Дж. Остін). Її родоначальником був австрійський юрист *Ганс Кельзен*.

Його основна праця «Чиста теорія права» містить виклад суті нормативізму, поглядів на державу і право.

Теорія позитивного права є чисте вчення про право. Воно називається «чистим» тому, що займається одним тільки правом, його юридичним (нормативним) змістом і «очищає пізнаваний предмет від усього, що не є право в точному значенні».

Позитивне право автор «чистої теорії права» змальовував у вигляді замкненої системи всіляких правил поведінки, що можуть бути здійснені примусовим способом. Воно не має коріння у реальному світі, лежить поза матеріальними умовами і соціальною структурою суспільства, стерильне, вільне від усляких земних домішок і аполітичне.

Право інертне щодо впливів на нього зовнішнього середовища.

Чистота теорії права припускає звільнення юриспруденції від за позичень з інших наук і виключає з неї ідеологічні оцінки.

«Чиста теорія прагне перебороти ідеологічні тенденції й описати право таким, яким воно є, не займаючись його виправданням чи критикою».

Предметом вивчення теорії права, за Кельзенем, є законодавчі норми, правопорядок, відносини між різними правопорядками.

Мета такої теорії — забезпечити юриста (правознавця і практика) розумінням і описом позитивного права.

Право — це «нормативний примусовий порядок», «система норм, що регулюють людську поведінку», здійснюваних у примусовому порядку (на відміну від релігії, моралі).

Універсальним логічним припущенням значимості позитивного права, його обов'язковості й дійсності є основна норма.

Ця норма покликана вводити всі офіційні дії посадових осіб у контекст правопорядку, а також надавати правотворчим актам службових осіб загальнообов'язкового характеру.

Основна норма — це щось таке, що стоїть над світом, міфічне духовне першоначало, яке дає життя діючому праву. Вона апріорна і дещо нагадує кантівський категоричний імператив, але, на відміну від нього, позбавлена будь-якої видимої визначеності.

Поруч із положенням про основну норму ще одним наріжним каменем нормативізму є теза про ступеневу будову права.

В правовому комплексі юридичні норми зв'язані між собою за принципом субординації, тобто норми погоджені між собою й утворюють сувору ієрархію у вигляді піраміди норм, на вершині якої знаходиться основна норма (загальне джерело всіх норм), зміст якої зводиться до формули: «Належить поводитися так, як предписує саме ця конституція».

Нижче слідує загальні норми (закони, урядові норми, нижчих органів влади тощо), встановлені в законодавчому порядку чи шляхом звичаю.

Останню ступінь піраміди складають індивідуальні норми, створювані судовими й адміністративними органами при вирішенні конкретних справ.

«Норма» — це смисл акту, який предписує, дозволяє чи уповноважує певну поведінку. «Всі норми, дійсність яких можна вивести з однієї і тієї ж основної норми, створюють систему норм, нормативний порядок».

В теорії Кельзена поняття права охоплює не лише загальнообов'язкові норми, установлені державною владою, але і процес їх реалізації на практиці. «Застосування права є також і створення права».

Кельзен фактично не робив різниці між правотворчістю і правозастосуванням: суд не просто знаходить право, а творить його. Завдяки цьому, вважав він, право перебуває в постійній динаміці. Право розглядається в русі, як єдина система -процес.

Саме під цим кутом зору мислитель ототожнював систему норм (належного) з правопорядком.

Держава і право — тотожні. З позицій ототожнення права і держави Кельзен уважав, що всяка держава є правовою.

Але як радикальний позитивіст він відкидав поняття «правова держава» в загальноприйнятому смислі, що використовується для позначення такого типу держави, яка відповідає вимогам демократії та правової безпеки, оскільки таке поняття правової держави, за оцінкою філософа, є забобою, заснованим на теорії природного права.

Він же під правопорядком (і як право, і як державу) має на увазі тільки позитивне право з будь-яким довільним змістом.

Держава виступає у двох вимірах: як панування і як право («правова функція»). Форма державності «є всього лише окремих випадок форми права взагалі».

Правова держава — «відносно централізований правопорядок, відповідно до якого відправлення правосуддя і управління ґрунтується на законах (тобто на загальних правових нормах), прийнятих обраним народом парламентом за участю чи без участі глави держави; члени уряду відповідальні за свої акти; суди незалежні; а також гарантуються певні громадянські свободи, особливо свобода віросповідань, свобода совісті і слова».

Отже, за чистою теорією права Кельзена право має розглядатись у повному відриві від соціального буття.

Воно повинно бути предметом суто логічного, формального аналізу, вільного від будь-яких соціологічних нашарувань.

Аналіз права не може виходити за межі вивчення самих правових норм.

Виникнення і зміна права, вважав він, — «мета юридична проблема», яка не належить до юриспруденції.

Юриста повинні цікавити тільки норми права та їх логічний аналіз.

76. ДЕРЖАВНО-ПРОВАВА КОНЦЕПЦІЯ ЛЕОНА ДЮГІ

З обґрунтуванням класової солідарності виступив на початку ХХ ст. теоретик конституціоналізму, професор з Бордо *Леон Дюгі*, який обґрунтовував закономірність нерівності людей, поділу суспільства на класи, кожний з яких виконує соціально необхідну функцію, чим і обумовлена соціальна солідарність.

Найвідомішими працями Дюгі є такі: «Держава, об'єктивне право і позитивний закон» та «Курс конституційного права» в п'яти томах.

Центральною об'єднавчою ідеєю для Дюгі стала ідея, запозичена з позитивістської соціальної філософії, — солідаризм.

Розглядаючи соціальну солідарність як факт взаємної залежності, яка з'єднує між собою, через спільність потреб і поділ праці, членів роду людського, Дюгі називав цей факт «соціальною нормою».

Він визнавав корисність мирного синдикалізму, організацій «з визначеною юридичною структурою, складених з людей, вже об'єднаних спільністю соціальної роботи і професійних інтересів».

Синдикати дають надійну гарантію від сваволі правлячих.

Органічною формою цієї сили спротиву може бути професійне представництво в парламенті й інших представницьких установах.

Майбутнє суспільство складається із синдикалістських груп, сильно інтегрованих, які ввійдуть у федерації за професіями, наділених політичним представництвом, що забезпечить обмеження влади уряду.

Він пропонував замінити поняття суб'єктивного права поняттям соціальної функції й обов'язком.

Визнає необхідність права в промисловому суспільстві, прав і договорів синдикатів.

Соціальна норма стоїть вище держави і позитивних законів, що лише служать її здійсненню. «Норма права покладає на всіх обов'язки не робити нічого, що суперечить суспільній солідарності, і робити все для розвитку цієї солідарності».

Соціальна норма стане «органічним законом громадянського життя».

Соціальна норма солідарності складає основу всього об'єктивного права.

Юридична норма — це «верхній шар» соціальної норми.

Окремі норми в їх різноманітності значимі лише настільки, наскільки вони відповідають соціальній нормі солідарності.

Він доводив, що право безпосередньо впливає з суспільної солідарності, а тому стоїть над державою та обов'язкове для неї. Юридична норма виникає спонтанно, держава-законодавиця лише констатує, але не створює її.

Він заперечував суб'єктивне право і суб'єкта права як метафізичні, що не відповідають дійсності поняття. Норма солідарності нікому — ні індивідові, ні колективу — не дає суб'єктивних прав.

Вона створює для індивіда лише соціальний обов'язок, «суспільну повинність» виконувати певну функцію згідно зі становищем, що його певна особа займає в системі суспільної солідарності.

На основі цього соціальний і правовий захист одержують дії, які відповідають нормі права.

Дюгі не відмовлявся повністю від термінів «суб'єктивне право» та «об'єктивне право», тільки вважав, що в якийсь час виникає суспільство (суспільний устрій), де метафізичній концепції суб'єктивного права вже немає місця, тож вона виходить із ужитку і поступається місцем поняттю об'єктивного права, що покладає на кожного члена суспільства соціальний обов'язок, тобто «зобов'язує його виконувати деяку місію» і водночас «дає владу здійснити акти, необхідні для виконання цієї місії».

Дюгі змальовував новий лад, «більш гнучкий, більш гуманний, більш захищаючий індивіда», з новою системою прав колективів і прав індивідів, в основі якого були два моменти: децентралізація, федералізм класів, організованих у синдикати; соціальна норма, заснована на факті взаємної залежності і солідарності.

Держава стане системою публічних служб, що існують у суспільстві й обслуговують її.

Він заперечував концепцію суспільного договору і державного суверенітету, критикував народний суверенітет, протиставляв йому

синдикалістський федералізм — нову політичну систему, покликану заступити ліберально-парламентські установи, забезпечити суспільну солідарність і гармонію класів, попередити соціалістичну революцію і не допустити встановлення диктатури пролетаріату.

Дюгі стверджував, що головна сила належатиме не якомусь привілейованому класові, а справжній більшості з представників усіх класів і партій.

77. ТЕОРІЯ ЕЛІТ

Подібні до Ф. Ніцше ідеї були розвинені в державно-правовому вченні елітаризму.

Засновниками теорії еліт були італійці — соціолог *Вільфредо Парето* та юрист і соціолог *Гаetano Моска*.

Суть елітизму полягає у визнанні того, що суспільством завжди править вибрана меншість — еліта.

В. Парето висунув концепцію «зміни еліт», згідно з якою основою суспільних процесів є боротьба еліт за владу.

За цією теорією політика поділяється на дві сфери. В одній з них головне місце посідає еліта, правляча меншість, в іншій — підкорена більшість.

Демократія, за вченнями цих мислителів, не має права на існування, оскільки приводить до диктатури.

Правління народу, народний суверенітет ніколи не можуть бути втіленими в життя, оскільки «людина натовпу» розмірковує ірраціонально і не може брати участі в управлінні державними справами.

Тільки еліта здатна на політичну діяльність, тільки вона може забезпечити справжню свободу, прогрес і стабільність.

До еліти можуть увійти прості люди, досягнувши відповідного рівня.

Отже, італійський вчений дійшов висновку: у суспільстві можна виділити дві страти населення:

- 1) нижча страта (керовані, нееліта);
- 2) вища страта (правлячі, еліта).

Остання поділяється теж на дві частини:

- а) правляча еліта;
- б) некеруюча еліта.

В. Парето поділяє еліту на правлячу і неправлячу — контреліту.

Правляча еліта — це всі ті, хто прямо чи опосередковано бере участь в управлінні суспільством.

Контреліта — це люди, які наділені характерними для еліти психологічними властивостями, але внаслідок свого соціального статусу і різного роду бар'єрів не мають доступу до управління.

Соціальна рівновага потребує постійного оновлення складу правлячої еліти шляхом введення до неї індивідів з елітарними властивостями з нижчих верств суспільства і вилучення тих, хто таких властивостей не має.

Однак це не відбувається, оскільки правляча еліта прагне зберегти свої привілеї і передати їх у спадок особам з неелітарними індивідуальними властивостями.

У результаті погіршується якісний склад правлячої еліти, вона вироджується, що спонукає кількісно зростаючу контреліту до боротьби за владу. Остання скидає правлячу еліту і встановлює власне панування.

Так відбувається зміна правлячих еліт, яку В. Парето назвав «законом циркуляції еліт».

Для соціальної рівноваги важлива постійна циркуляція еліт, інфільтрація (проникнення) до правлячої еліти з боку некеруючої еліти чи нееліти, циркуляція між соціальними групами. Коли припиняється інтенсивна циркуляція еліт, їх окремих частин, соціальних груп і станів, «правлячий клас приходить до упадку, що часто тягне за собою занепад усієї нації».

Це могутня причина, яка порушує рівновагу: нагромадження вищих елементів у нижчих класах і навпаки, нижчих елементів у вищих класах.

Якби людські аристократії були подібні до добірних видів тварин, що протягом тривалого часу відтворюють собі подібних приблизно з тими ж ознаками, історія людства була б іншою».

Парето порівнює циркуляцію еліт, що знаходиться в стані постійної і повільної трансформації, з плином ріки — «сьогодні вона вже не та, що була вчора».

Час від часу відбуваються потрясіння і повені, «нова правляча еліта знову починає поступово мінятися: ріка, що ввійшла у своє русло, відновлює звичайний шлях».

Гаetano Моска у своїй теорії еліт виходив з концепції правлячого (політичного) класу.

Моска визнає: суверенна влада організованої меншості над неорганізованою більшістю неминуча.

Отже, політичний клас вирізняється насамперед організованістю. Тому організована меншість сильніша неорганізованої більшості.

«Представники правлячого меншості незмінно мають властивості, реальні чи удавані, глибоко шановані в тому суспільстві, де вони живуть».

Спеціальні знання і справжня наукова культура стають важливою політичною силою тільки на високій ступені цивілізації, і тоді

доступ у правлячий клас одержують лише ті, хто має ці знання (хто застосовує знання у військовій справі, управлінні, юриспруденції).

Усі правлячі класи прагнуть стати спадкоємними, «якщо не за законом, то фактично».

Правлячі класи занепадають, якщо перестають удосконалювати ті здібності, за допомогою яких вони прийшли до влади.

Циркуляцію еліт у демократії він пояснював не лише психологічними, але і соціальними факторами, через перегрупування соціальних інтересів, виникнення нових соціальних сил з новими соціальними інтересами.

Влада, стверджував Г. Моска, завжди перебувала й повинна перебувати в руках меншості — політичного класу. Коли вона переходить з одних рук в інші, то завжди переходить від однієї меншості до іншої, але ніколи — від меншості до більшості.

Вчений проаналізував особливості формування політичного класу і його специфічні властивості.

Він вважав, що найважливішими з них є здатність цього класу до управління іншими людьми, а також матеріальне, моральне та інтелектуальне переважання над ними.

Г. Моска виокремив дві тенденції у розвитку політичного класу, який пізніше назвав елітою: аристократичну й демократичну.

Перша з них проявляється у прагненні політичного класу стати спадковим якщо не юридично, то фактично — шляхом відтворення на власній основі.

Суть другої тенденції полягає в оновленні складу політичного класу за рахунок найбільш здібних до управління, активних представників нижчих верств суспільства.

Найбільш бажаною для суспільства є рівновага між аристократичною і демократичною тенденціями, бо вона забезпечує як наступництво і стабільність у керівництві суспільством, так і якісне оновлення самого керівництва.

Близькими до цих висновків були погляди третього відомого творця класичної теорії політичних еліт — німецького соціолога *Роберта Міхельса*, який особливо виокремлював організаційні структури суспільства, які стимулюють елітарність і вивищують керівну меншість.

Учений стверджував, що сама організація суспільства вимагає елітарності й закономірно відтворює її.

Суспільство не може функціонувати без великих організацій, керівництво якими не можуть здійснювати всі їхні члени, більшість яких є некомпетентними, пасивними й байдужими як до повсякденної діяльності організацій, так і до політики в цілому.

Ефективність функціонування великих організацій потребує виокремлення керівної меншості, яка, маючи спеціальну освітньо-професійну підготовку, формулює програми, готує вибори, управляє фінансами тощо.

Ця меншість поступово, але неминуче виходить з-під контролю рядових членів, відривається від них і підпорядковує політику власним інтересам, піклуючись передусім про збереження свого привілейованого становища. Так з необхідністю закону, який Р. Міхельс назвав «залізним законом олігархічних тенденцій», в організаціях і суспільстві в цілому виокремлюється керівна меншість — еліта.

Р. Міхельс заперечував закон циркуляції еліт В. Парето, вважаючи, що еліта виступає як єдина згуртована сила, бо різні її групи мають спільний інтерес — збереження свого панівного становища.

Хоча між представниками еліти й точиться неперервна боротьба, для мас вона є прихованою.

А тому потрібно говорити не про поділ еліти на правлячу й не-правлячу, а про поділ суспільства на еліту як панівну привілейовану касту і маси як «демократичну декорацію».

78. СОЦІОЛОГІЧНА ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

Як напрямок у сучасній теорії права і держави соціологічна юриспруденція з'явилася:

— під впливом соціології, що виділилася наприкінці XIX ст. у самостійну науку, методи якої одержали значне поширення в суспільних дисциплінах;

— у зв'язку з потребою в цілеспрямованому вивченні і використанні права як інструменту регулювання і соціального контролю, недопущення соціальних потрясінь;

— в протигагу соціально-позитивістському правознавству, соціологічна юриспруденція розвиває ідеї солідаризму, уявлення про особливу практичність права у справі стримування і попередження суспільних розбіжностей і конфліктів.

Вона акцентує увагу не на тому, що є право, а на тому, як право діє.

Засновником соціології права, школи «вільного права» називають нашого співвітчизника *Євгена Ерліха*.

«Центр ваги розвитку права в наш час, як і в усі інші часи, знаходиться не в законодавстві, не в юриспруденції чи судочинстві, а в самім суспільстві», тому право коріниться не в текстах законів, не в судових прецедентах, а в житті суспільства.

Право — «загальний регулятор поведінки людей». «Соціологія права — це наукове вчення про право», перше і найважливіше за-

вдання якої — визначати і систематизувати ті складові частини права, які регулюють відносини в суспільстві.

Вихідні начала самого права необхідно шукати в утворюючих суспільство об'єднаннях і союзах, таких як родина, торгові товариства, громада, держава.

Право являло собою порядок, що існував у родах, родинах, а також у нормах і приписах, які визначають внутрішній лад союзів і об'єднань (договорах, статутах, угодах). Ці норми і приписи («суспільне право») утворюють, за його вченням, право першого порядку. Все приватне право є не що інше, як право об'єднань.

Право розкривається в подвійному порядку: один порядок містить норми, що виробляються у вирішенні спорів, інший — норми, за якими здійснюється повсякденна людська діяльність.

Перші він називав нормами рішень, інші — нормами організаційними, а також суспільним правом.

Останнє виражається безпосередньо через суспільні сили, а правові положення виникають дякуючи судовим рішенням і закону.

Порядок, що встановлюється автоматично (самостійно), суперечить правопорядку, який створюється через правові положення і тільки через діяльність суду і державних установ впроваджується в життя.

Лише норми, які містять обидва ці порядки, застерігав Ерліх, фактично складають ціле право суспільства.

Отже, для охорони його норм і регулювання спірних відносин існують «норми рішень», утворюючих право другого порядку.

Ці норми створюються діяльністю держави і юристів. До права другого порядку відносяться кримінальне, процесуальне, поліцейське право, які не регулюють життя, а повинні лише підтримувати і захищати організаційні норми.

Наслідком взаємодії суспільного права, державного права і права юристів і є «живе право» («є внутрішній розпорядок людських союзів» — вільних об'єднань членів громадянського суспільства, захищених державою).

«Живе» право є те, «що входить у життя, стає живою нормою, все інше є лише голе вчення, норма рішення, догма або теорія».

Тільки те право, що викристалізовується в процесі суспільного життя як живий порядок, самодіяльний, ніким окремо не приписаний, однак такий, що постійно відповідає запитам життя, і є, напевно, за Ерліхом, справжнім регулятором суспільних відносин.

Тільки в цьому він убачав справді наукове розуміння права, дослідження якого має провадити соціологія права.

Закон не стільки право, скільки засіб забезпечення права, у правосудді вирішальна роль належить не «мертвим параграфам закону», а вільному слову юристів, свободі суддівського розсуду, «свободному підходу до права».

Під суспільством він розумів сукупність людських союзів, що переділялися ним на самобутні (генетичні) та нові.

Генетичні союзи — це рід, сім'я, сімейна спільність.

У примітивних суспільствах ці самобутні союзи були єдино організованими групами, з об'єднанням яких згодом утворилася держава.

Вони виконували всі суспільні завдання, були водночас господарськими, релігійними, військовими та правовими союзами, мали спільну мову і звичаї.

Тепер ці завдання, вважав мислитель, перебирають інші (нові) союзи, які виникли заново. До них він відносив магістрати, державу, релігійні об'єднання, політичні партії, суспільні групи, які переслідують певну корисну мету, суспільні об'єднання і виробничі спілки в сільському господарстві, в майстернях і на фабриках, у промислових об'єднаннях, союзах спеціалістів, транспортному виробництві.

Отже, під правом Ерліх розумів внутрішній порядок людських союзів, але він не вважав його єдиною організаційною формою суспільства, оскільки громадський союз складається з окремого гурту людей, для яких в їхній повсякденній діяльності стають загально-визнаними різні правила поведінки, тож очевидно, що право виступає лише як один із небагатьох об'єднувальних порядків.

Німецький юрист, соціолог, економіст і історик *Макс Вебер* вважав закономірним у сучасному розвитку права його раціоналізацію і систематизацію, «зростаючу передбачуваність, функціонування правосуддя». Соціологія права все більше виявляє його раціоналізацію, логічне, вільне тлумачення правовідносин.

Для *Дюркгейма* право являє собою найбільш стійку форму організації суспільства: «право відтворює основні форми соціальної солідарності». Видам права (публічне, приватне, кримінальне), на його думку, відповідають різні види суспільної солідарності.

Найбільше поширення соціологічна юриспруденція одержала в США, послідовником якої виступив *Ерліха Роско Паунд*, який суть нового підходу в соціології права бачив у «інструментальному прагматичному підході» до вивчення права.

Він закликав юристів не обмежуватися вивченням «права в книгах» (тобто права в законі, у нормативних актах), а звернутися до аналізу «права в дії». Юристи повинні показати, як воно реально функціонує і впливає на поведінку людей.

Право, за вченням Паунда, — це засіб соціального контролю й забезпечення компромісу інтересів, воно є надкласовим інструментом соціальної солідарності.

Спершу підйомами соціального контролю однаковою мірою були мораль, релігія і право, що перебували в неподільній єдності.

З розвитком державності, зі зростанням ролі державних органів до них перейшла функція соціального контролю.

Право стало вирішальним, найважливішим засобом його здійснення.

Юристу необхідно знати суміжні наукові дисципліни і вміти застосовувати їх методи при дослідженні права в контексті соціальних відносин.

Право, правотворчість має метою забезпечити юридичний захист, компроміс і гармонію людських інтересів.

Право в дії має три аспекти:

1) це правовий порядок, або режим регулювання соціальних відносин за допомогою систематичного й упорядкованого застосування сили органами держави;

2) правом називають офіційні джерела, які служать керівництвом при винесенні судових і адміністративних рішень;

3) право є судовий і адміністративний процес (правозастосовча діяльність у суді й адміністрації).

Ці визначення і дають розуміння права як «високоспеціалізованої форми соціального контролю, здійснюваного на основі владних приписів у рамках судового й адміністративного процесу».

Мета права — улагоджування соціальних конфліктів і досягнення цивілізованих відносин між людьми.

Ідея соціального контролю за допомогою права припускає стабільність права.

79. РЕАЛІСТИЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА

Вихідні методологічні та політичні позиції прихильників соціологічного напрямку були близькими до іншого напрямку в юриспруденції — реалістичного.

Правові реалісти — *К. Левеллін і Джеромл Френк*, власне, тільки довели до логічного кінця основні положення соціологічної юриспруденції.

Карл Левеллін і Джером Френк (1889-1957) будували свою доктрину правового реалізму на принципах прагматизму, поєднання соціологічного і психологічного підходів до вивчення права.

Вони піддали критиці юридичний позитивізм і закликали досліджувати не тільки правові норми, встановлені в законах і судових рішеннях, але й сам процес впливу права на поведінку людей.

Однією з основних відмінностей між соціологами і реалістами є ставлення до правової норми.

Для соціологів юридичний нормативний акт — один із головних факторів, що впливає на особу, яка вирішує правовий спір.

Для реалістів норма права є хіба що конкретне рішення компетентного органу в конкретній справі.

Тому центр правових досліджень було перенесено реалістами на вивчення діяльності й поведінки суддів і службових осіб адміністративного апарату. Саме тут, твердив Ллевеллін, створюється право.

За їх загальною думкою, формально-догматичні прийоми вивчення правових актів вже не відповідають вимогам сучасної науки: вони повинні бути «ретельно вивчені, — писав Ллевеллін, — з погляду інструменталізму, під кутом зору їх прагматичного і соціально-психологічного змісту».

Саме судова й адміністративна практика утворює, на його думку, «кістяк правової системи». Юристам слід не сперечатися про зміст загальних принципів і норм права, а насамперед узагальнити існуючу юридичну практику.

«Дія, що торкається спірних випадків, їх правового вирішення, — писав він, — є діяльністю правовою, а люди, які провадять цю діяльність, хай то судді, шерифи чи судові чиновники або юристи, є офіційними виразниками права. Те, що ці люди вирішують у спірних випадках, і є, згідно з моїми поглядами, правом».

Діюче право, відповідно до поглядів реалістів, створюється не законодавчим шляхом (воно містить лише загальні приписи і норми, які швидко відстають від життя), а судовими й адміністративними органами в ході вирішення справ і конкретних суперечок між людьми.

«Сферою права, — писав Ллевеллін, — є діяльність, що відноситься до вирішення спорів. А люди, здійснюючі цю діяльність за посадою, будь-то судді, шерифи, чиновники, тюремники чи юристи, є офіційними виразниками права. Те, що ці посадові особи вирішують стосовно спорів, і є, на мою думку, саме право».

Правові норми, вторив йому Френк, «не діють самі по собі». Вони містять певні ідеали, втілюють соціальну політику держави, проте вони не породжують у індивідів суб'єктивних прав доти, поки не будуть застосовані в рішенні з конкретної справи. «Право складається з рішень, а не з норм. Якщо це так, то суддя створює право всякий раз, коли вирішує справу».

Реалісти ототожнювали право з конкретною практикою суддів і адміністраторів.

Вони протиставляли закон і правопорядок, заперечували нормативний характер права в цілому.

Для них норма права — тільки конкретне рішення компетентного органу в конкретній справі.

Норми, писав, зокрема, Френк, залежно від того, чи сформульовані вони суддями чи іншими органами, чи містяться вони в законах, прецедентах або в інших правових приписах, є не правом, а лише одним із багатьох джерел, що на них спирається суддя, коли творить право для справи, яку розглядає.

Своєю чергою, таке рішення аж ніяк не створює норм для подальших рішень.

Погляд на право як на впорядковану систему Френк оголосив основним правовим міфом, який перешкоджає пристосуванню права до потреб життя.

Реалісти центральним завданням юриспруденції вважають не комплексне вивчення системи правових норм, а розгляд способів постановлення рішень у правових спорах.

Таким чином, під правом реалісти розуміли сукупність індивідуальних приписів, тобто правил поведінки, установлених компетентними органами держави стосовно конкретних ситуацій.

Отже, основні думки сучасних реалістів можна звести до трьох тез:

1) позитивний юридичний матеріал практично завжди є недостатнім, щоб наслідок кожної конкретної справи на рівні винесення рішення і апеляції був визначений логічно;

2) у таких випадках судді вирішують правові спори з допомогою досвіду суддівського розсуду;

3) у невизначених випадках судові рішення можуть бути результатом політичних і моральних, а не юридичних міркувань судді.

80. КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ І ПОЛІТИКИ ЗАГАЛЬНОГО БЛАГОДЕНСТВА

Під політикою соціального благоденства в 40-50-і р.р. розуміли програми, спрямовані на досягнення високого життєвого рівня шляхом створення державних систем освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення і підтримки житлового будівництва, надання допомоги громадянам, які не в змозі власними силами забезпечити собі прожитковий мінімум. В наступні роки розширювалося законодавство про демографічну, екологічну, культурну політику держави.

Теорія держави благоденства, що відображала настрої й інтереси середніх шарів, почала активно розроблятися в 50-і р.р. в умовах економічного підйому в країнах Західної Європи, США, Японії.

Одним з її творців був шведський економіст і державний діяч *Гуннар Мюрдаль*, суть теорії суспільного благоденства якого полягає в тому, щоб «мирно і без революції — а фактично замість революції — проводити в капіталістичній державі скоординовану публічну політику, і притому з такою ефективністю, яка поступово привела б економіку країни у відповідність з інтересами більшості громадян».

Такі держави будуть володіти рядом загальних ознак: поєднання ринкової економіки з державним плануванням, необхідним для підтримки рівноваги і стабільного росту економіки; тенденція до демократизації політичного життя, що дозволяє перейти до децентралізації держави і передачі частини її функцій органам місцевого самоврядування і добровільним об'єднанням громадян; їх участь у розподілі соціальних благ і в «народному контролі, що розширюється».

Він покласти ідеї соціальної політики і в основу міждержавних відносин та бачив майбутнє за світовим порядком соціального благоденства.

Як вважає французький соціолог *Мішель Крозьє* сучасна соціальна держава має потребу в трансформації, перетворенні в «скромну державу», яка прагне поставити себе на службу суспільству, а не командувати ім.

«Головною функцією такої держави повинне було б стати прагнення в першу чергу допомогти всім соціальним підсистемам, що складають суспільство, знайти найкращі регуляції змін і очолити суспільство, очолити хрестовий похід за інвестування в якість». Не можна змінити суспільство, не змінюючи державу.

81. СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ПРИРОДНОГО ПРАВА

Сучасне розуміння природного права істотно відрізняється від трактувань епохи антифеодальних революцій, поглядів на людину як носія природних прав:

— на протигагу доктринам минулого, філософія і правознавство ХХ століття розглядають людину не як відособленого індивіда, а як учасника різноманітних суспільних зв'язків;

— послідовники І. Канта (неокантіанці), зокрема, німецький теоретик права Рудольф Штаммлер, абсолютним природним правом оголосили початок справедливості, «природним правом зі змінним змістом», яке включає моральні і духовні цінності конкретного суспільства чи народу;

— вчення про природне право у ХХ ст., розвиваючи традиції філософського осмислення права, утворили кілька філософських течій — неокантіанство, неотомізм, персоналізм та ін., які зближуються в його трактуванні.

Сучасні *неотомісти* зводять своє розуміння природного права до філософії Т. Аквінського.

Видатний представник неотомізму французький філософ і громадський діяч *Жак Марітен*, який будував свою концепцію на традиційних для релігійної філософії уявленнях про божественне походження права і держави, спираючись на принципи історизму, соціальної обумовленості політики.

Марітен визначає природне право як неписаний закон.

Природний закон, властивий кожній розумній істоті, повинен сприйматися як писаний кодекс і стати еталоном будь-якого справедливого закону.

Природний закон доповнюється «рядом положень людського закону залежно від розмаїтості конкретних моментів і обставин», прийнятих людьми зобов'язань і прав, в міру розвитку культури.

Він запропонував виділити права різних рівнів:

1) фундаментальні права — право на життя й особисту свободу, право одружуватися, право приватної власності, право на прагнення до щастя й ін.;

2) політичні права (чи права громадянина) визначаються законодавством країни, утворюють продовження природного права: право народу встановлювати конституцію держави і визначати форму правління, право громадян на активну участь у політичному житті, у т.ч. у виборах, право об'єднання в політичні партії і громадські об'єднання, свобода висловлювань і дискусій, рівність громадян перед законом і судом;

3) соціальні права людини (права трудящих): право на працю, створення профспілок, на справедливу заробітну плату, на соціальне забезпечення та ін., «обумовлені загальним благом».

Розмаїття сучасних концепцій права і типів праворозуміння дозволяє праву розвиватись, змінюватись і удосконалюватись, використовуючи переваги кожного з підходів і залучаючи сучасні досягнення конкретних наук.

Сьогодні «інтегративна юриспруденція» підходить до права як багатомірного соціального явища.

Сучасна вітчизняна концепція природного права включає:

1) права людини, головними з яких є свобода, рівність, власність, прагнення до щастя;

2) права територіальної громади, що стосуються спільних інтересів регіонального значення;

3) права нації (збереження власної ідентичності, самовизначення у межах етнічної території);

4) права народу.

Природне право в наш час виконує особливо значну місію.

Воно утворює той пласт соціального життя, насамперед позитивного права, який акумулює, зводить завдяки силі розуму в деякі нормативні засади (хоч і у вигляді всього лише правових вимог і прообразів норм), причому як первинно належне, назрілі вимоги середовища, всього соціального життя — природні, економічні, політичні.

Особливо ж суттєве значення природне право щодо права позитивного має, ймовірно, саме тому, що через нього в тканину юридичних нормативних положень втілюються ідеї розуму, при цьому такі, що засновані на споконвічних вимогах природного життя людей.

У пошуках межових основ права в ідеї права, яка відкривається в свідомості суб'єкта, і полягає сутність суб'єктивізму як найбільш адекватної форми обґрунтування природного права.

Позитивом суб'єктивізму є те, що завдяки зверненню до ідеї права він не відчуває труднощів у вирішенні питання про основи й критерії права нормативного правопорядку, хоча недостатня увага до існуючих умов робить проблематичним застосування такого підходу до формування поточного законодавства.

І все ж таки в сьогоденній ситуації соціальних і культурних трансформацій природно-правовий підхід в його суб'єктоцентристській інтерпретації має особливе значення.

Його прерогатива — давати критичну оцінку існуючим правовим інститутам і водночас знаходити моменти їх погодження зі змінними цінностями та історичними тенденціями.

82. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ СОЛІДАРИЗМУ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. важливим напрямком політико-правової думки був *солідаризм*, ідею якого висунув іще О. Конт. Далі цю ідею опрацьовували Е. Дюркгейм, Л. Буржуа і Л. Дюгі.

Еміль Дюркгейм доводив, що основою сучасного йому суспільства є суспільна солідарність, а її головним джерелом — суспільний поділ праці.

На його думку, поділ праці тотожний поділу суспільства на класи, а оскільки поділ праці є суспільно необхідним, класи повинні разом і солідарно працювати в системі суспільного виробництва.

Він виступав проти надмірного індивідуалізму, оскільки це може призвести до того, що індивід вимагатиме від суспільства більше, ніж воно йому може дати. Звідси — необхідність регламентації, дисципліни.

Водночас він усвідомлював і небезпеку надмірної суспільної регламентації життя індивідів, що власне і привело до висновку про необхідність проміжних ланок між суспільством та індивідом.

Такою ланкою повинна стати професійна група, або ж корпорація, яка є стабільною і здатна сприяти залученню індивідів у колектив, раціональному, на основі консенсусу, їх співіснуванню.

Корпорація:

- об'єднує підприємців і робітників (певної професії);
- виступає арбітром конфліктуючих інтересів;
- забезпечує порядок і мир;
- має свій керівний орган, який здійснює регулювання її діяльності та начебто прямий зв'язок із центральним органом колективного життя, з державою;
- стає основою «політичної організації», а суспільство — «розлогою системою національних корпорацій».

Держава й корпорація тісно взаємозв'язані, проте повинні залишатися різними і автономними. У кожній з них — свої функції:

- держава встановлює загальні принципи промислового законодавства;
- корпорації диференціюють їх відповідно до різних видів промисловості.

Інституціоналізм виріс на визнанні та своєрідному витлумаченні того факту, що наявні в кожному суспільстві колективи (соціальні спільноти, установи), такі як сім'я, церква, громади, університети, корпорації, профспілки та інші громадські організації слід сприймати як установи інтегративні, тобто такими, що забезпечують згуртування суспільства в націю — державу.

Держава — це теж інститут серед таких же інших рівноцінних інститутів.

Держава не перешкоджає появі нових об'єднань, а, навпаки, сприяє їх інституціоналізації.

Теорію інституціоналізму найбільш успішно розробив *Моріс Оріу*, який розрізняв громадянське суспільство і державу.

Державний режим існує лише там, де політична влада не збігається з приватною власністю.

Він схвалював капіталістичні відносини та відзначав їхню перевагу перед феодалними. У скасуванні станових привілеїв і встановленні рівної для всіх правоздатності Оріу вбачав суттєву особливість буржуазного суспільства, яке він навивав «правовою спільнотою».

Оріу визнавав наявність суперечностей між власниками та особами найманої праці, але твердив, що боротьба завершиться перемогою буржуазії.

Він стояв за створення нових форм власності у вигляді власності робітника на свою посаду, вважаючи, що надання робітникові цього «титулу» зробить його солідарним із підприємцем у процвітанні заводу і т. д.

Право власності на нерухомість чи на землю є природновічним, оскільки сама можливість знищення речі триває вічно.

Держава повинна лише охороняти умови існування громадянського суспільства, вона покликана охороняти існуючі суспільні відносини. Вся політична організація служить громадянському режиму. Публічне життя і публічне право стоять на службі приватного життя і приватного права. Держава у нього — надкласова організація.

Велику увагу Оріу приділяв засобам надання стійкості існуючому режиму. Найважливішим із таких засобів він вважав зміцнення і розвиток у суспільстві інститутів. До них мислитель відносив:

- власність (речовий інститут);
- торгові організації;
- державу;
- профспілки (корпоративні інститути);
- корпорації:

1) інститути, що володіють внутрішньою свободою, яка дозволяє їм самим переслідувати свою мету, виконувати свої функції та робити із них живі індивідуальності;

2) корпорація сама розробляє й переглядає свої статuti;

3) суспільна організація, яка володіє певною автономією;
— речі, позбавлені автономії.

Необхідно організувати державу так, застерігав Оріу, щоб враховувалися вага, вплив, значення різних інститутів.

Саме в корпораціях мислитель убачав важливіший засіб інтеграції суспільства.

Корпоративна соціальна організація — найвища з можливих типів організацій, оскільки вона відповідає образу людської сутності, створеної за образом і подобиною Бога.

За вченням Оріу, передбачалося створення двопалатного парламенту, який повинен бути дискусійним органом. Третім видом влади, згідно з вченням Оріу, є виконавча влада, яку він називав автономною представницею нації.

З метою зміцнення виконавчої влади та обмеження прав парламенту мислитель пропонував наділити судову владу правом ви-

знавати акти парламенту неконституційними (як у США), надати урядові право затверджувати бюджет, дати главі держави право розпускати палату депутатів на тривалий строк.

Теорію інституціоналізму розвивав також відомий французький юрист *Ренар*, який розглядав інститут як тривале існування будь-якого об'єднання людей, якоїсь суспільної організації.

Інститут являє собою поєднання деяких ідей та деякої кількості людей, себто єдність людей та ідей, в якому людський союз повністю змінюється.

Сукупність цих інститутів і формує порядок, а держава є одним із інститутів серед багатьох інших, що координовані й підкорені один одному.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрусяк Т.Г. Історія політичних та правових вчень. — Львів, 2002.
2. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: Навчальний посібник. — Х. : Консум, 2005.
3. Історія політичних і правових вчень. / Шульженко Ф. П., Андрусяк Т. Г. К.: Юрінком Інтер, 1999.
4. Історія вчень про державу та право: Навч. посібн. для дистанц. навчання. — К.: Ун-т «Україна», 2004.
5. История политических и правовых учений / Под. общ. ред. В.С. Нерсесянца. М., 1997.
6. Мірошніченко М.І., Мірошніченко В.І. Історія вчень про державу і право: Навчальний посібник. — К. : Атіка, 2010.
7. Орач Є.М. Історія політичних і правових вчень: Навчальний посібник. — К.: Атіка, 2005.
8. Орленко В.В. Історія вчень про державу та право: Посіб. для підгот. до іспитів.-К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007.
9. Політологія (теорія та історія політичної науки) / Шляхтун П.П. К.: Либідь, 2002.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ВСТУП ДО ІСТОРІЇ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО	4
2. ПРЕДМЕТ ТА МЕТОДИ ПІЗНАННЯ ІСТОРІЇ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО	5
3. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО	9
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ	10
4. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО В СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ ТА МЕСОПОТАМІЇ	10
5. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО В СТАРОДАВНІЙ ІНДІЇ	13
6. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО В СТАРОДАВНЬОМУ КИТАЇ	16
7. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ	20
8. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ	25
РОЗВИТОК ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО В СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	30
9. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО ТОМИ АКВІНСЬКОГО	30
10. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ МАРСИЛІЯ ПАДУАНСЬКОГО	32
11. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК МУСУЛЬМАНСЬКОЇ ДУМКИ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО	35
ПОЧАТКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПРАВОВОЇ Й ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ	38
12. УЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА	38
13. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО В ПРАЦЯХ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА	40
ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ І РЕФОРМАЦІЇ	42
14. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО НІККОЛО МАКІАВЕЛЛІ	42
15. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ЖАНА БОДЕНА	44
16. СОЦІАЛІСТИЧНІ ІДЕЇ ТОМАЗО КАНПАНЕЛЛА	47
ВЧЕННЯ ПРО ПРАВО І ДЕРЖАВУ У НІДЕРЛАНДАХ ПЕРІОДУ АНТИФЕОДАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	50
17. ГУГО ГРОЦІЙ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО	50
18. ПРИРОДНО-ПРАВОВА ТЕОРІЯ БЕНЕДИКТА СПІНОЗИ	53
ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В АНГЛІЇ XVII СТ.	56

19. РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ПРИРОДНОГО ПРАВА У ВЧЕННІ ТОМАСА ГОББСА	56
20. УЧЕННЯ ДЖОНА ЛОККА ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО	59
ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО XV-XVII СТ.	62
21. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО МАРТИНА ЛЮТЕРА	62
22. УЧЕННЯ ТОМАСА МЮНЦЕРА	64
23. ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО ЖАНА КАЛЬВІНА	65
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ УТОПІЧНОГО СОЦІАЛІЗМУ	66
24. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ЖАНА МЕЛЬЄ	66
25. ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО РОБЕРТА ОУЕНА	68
26. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТОМАСА МОРА	69
ПРАВО І ДЕРЖАВА У ВЧЕННЯХ І ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА	72
27. ПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА ВОЛЬТЕРА	72
28. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО Ш. МОНТЕСК'Є	73
29. ТЕОРІЯ НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ Ж.Ж. РУССО	76
30. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ДЕНІ ДІДРО	78
31. ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО КЛОДА ГЕЛЬВЕЦІЯ	80
32. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ УЯВЛЕННЯ ПОЛЯ ГОЛЬБАХА	81
33. ВНЕСОК У РОЗВИТОК ПРАВА ЧЕЗАРЕ БЕККАРІА	83
34. УЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО ХРИСТІЯНА ТОМАЗІЯ	85
АМЕРИКАНСЬКІ ПРОСВІТНИКИ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО В ПЕРІОД БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ США	86
35. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ІДЕЇ БЕНДЖАМІНА ФРАНКЛІНА	86
36. ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО ТОМАСА ПЕЙНА	87
37. ПОГЛЯДИ НА ПРИРОДНІ ПРАВА ЛЮДИНИ, СУТНІСТЬ ВЛАДИ, РЕС- ПУБЛІКАНСЬКІ ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ТОМАСА ДЖЕФФЕРСОНА	89
38. УЧЕННЯ АЛЕКСАНДРА ГАМІЛЬТОНА ПРО СИЛЬНУ ЦЕНТРАЛІЗО- ВАНУ ФЕДЕРАЛЬНУ ВЛАДУ	91
39. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ДЖОНА АДАМСА	93
40. ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО ДЖЕЙМСА МЕДІСОНА	93
ВЧЕННЯ ПРО ПРАВО І ДЕРЖАВУ В НІМЕЧЧИНІ (КІНЕЦЬ XVIII —	

ПОЧАТОК ХІХ СТ.)	96
41. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ІММАНУІЛА КАНТА	96
42. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ ГЕОРГА ГЕГЕЛЯ	98
43. ІДЕЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА В ТВОРЧОСТІ ЙОГАНА ФІХТЕ	100
ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЗАХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКО-ЮРИДИЧНОЇ ДУМКИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	102
44. ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО ІЄРАМІЇ БЕНТАМА	102
45. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ДЖОНА МІЛЛЯ	104
46. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО БЕНЖАМЕНА КОНСТАНА	106
47. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ АЛЕКСІСА ДЕ ТОКВІЛЯ	108
48. СОЦІАЛІСТИЧНІ ВЧЕННЯ: Ш. ФУР'Є, А. СЕН-СІМОН, Р. ОУЕН	110
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО В СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ	113
49. УЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО СТАНІСЛАВА ОРИХОВСЬКОГО	113
50. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ВИШЕНСЬКОГО	115
51. ПЕТРО МОГИЛА ТА ЙОГО ПОГЛЯДИ НА ДЕРЖАВУ І ПРАВО	116
ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ Й ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНО- ПРАВОВОЇ ДУМКИ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	117
52. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	117
53. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ІВАНА МАЗЕПИ	118
54. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА	118
55. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ЯКОВА КОЗЕЛЬСЬКОГО	120
56. ПРИРОДНО-ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ ОЛЕКСАНДРА РАДІЩЕВА	121
57. КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЕКТ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ ПИЛИПА ОРЛИКА	121
58. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	124
59. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА	125
60. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА	127
61. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ФРАНКА	128
62. ПРОБЛЕМИ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ У ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	129

63. ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ВЧЕННЯ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА	130
ОСНОВНІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. – ХХ СТ.	132
65. ЮРИДИЧНИЙ ПОЗИТИВІЗМ ДЖОНА ОСТІНА ТА КАРЛА БЕРГБОМА	133
66. СОЦІОЛОГІЧНА ЮРИСПРУДЕНЦІЯ РУДОЛЬФА ІЕРИНГА	136
67. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ГЕРБЕРТА СПЕНСЕРА	138
68. ТЕОРІЯ КОНФЛІКТІВ ЛЮДВІГА ГУМПЛОВИЧА	140
69. ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА ЛЕВА ПЕТРАЖИЦЬКОГО	142
ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КОНЦЕПЦІЙ ПРАВА І ДЕРЖАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИ	144
70. МАРКСИСТСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО	144
71. АНАРХІЗМ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО	147
72. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ФРІДРІХА НІЦШЕ	151
ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ БІЛЬШОВІЗМУ	154
73. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ ВОЛОДИМИРА ЛЕНІНА	154
74. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ ЙОСИПА СТАЛІНА	157
ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ВЧЕННЯ ПРО ПРАВО І ДЕРЖАВУ В ХХ СТ.	160
75. НОРМАТИВНА ТЕОРІЯ ГАНСА КЕЛЬЗЕНА	160
76. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ ЛЕОНА ДЮГІ	162
77. ТЕОРІЯ ЕЛІТ	164
78. СОЦІОЛОГІЧНА ЮРИСПРУДЕНЦІЯ	167
79. РЕАЛІСТИЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА	170
80. КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ І ПОЛІТИКИ ЗАГАЛЬНОГО БЛАГОДЕНСТВА	172
81. СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ПРИРОДНОГО ПРАВА	173
82. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ СОЛІДАРИЗМУ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	179

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ ТА ПРАВО

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТІВ

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 17.01.2013. Формат 60x84 1/16
Друк лазерний. Папір газетний. Гарнітура PetersburgCTT.
Умовн. друк. арк. 10,46.

НБ ПНУС

810565

ТОВ «Центр учбової літератури»
вул. Лаврська, 20 м. Київ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2458 від 30.03.2006 р.